Иво Димитров

ЕПОХА

1885

Народна младеж

През 1876 г. първата пушка,
пукнала в Копривщица,
оповести началото
на народното въстание,
останало в историята
под името Априлско.
Девет години
по-късно една спонтанна
демонстрация в Панагюрище
бе оценена
като свидетелство
за революционната готовност
на масите
и за безсилието на властта
да се реши,
че съединението
на Източна Румелия
и княжество България
трябва да се провъзгласи.
На 5 септември 1885 г.
Захари Стоянов отпечата
във в.„Южна България“
Възванието на БТЦРК.
Пламенните му слова
предвещаха буря,
която изпепели преградите
за народното единство.
Повече от сто години
ни делят от 1885 г. —
година,
равна на епоха.
Времето внушително
откроява
значението на Съединението
като едно
от най-величавите събития
в историята ни.

Ицко Димитров

ЕПОХА 1885

Илко Димитров

ЕПОХА 1885

Исторически очерк за съединението на Северна и Южна България

Народна младеж
Издателство на ЦК на ДКМС
София, 1987

Б—3

Първото издание
на тази книга излезе през 1985 г.
под заглавие
„Преди 100 години: Съединението“
Държавно издателство
„Септември“

© Илчо Димитров, 1987
c/o Jusautor, Sofia

Предговор

1885 година се реди сред най-великите години в националния ни летопис. Година — равна на епоха. В самото ѝ начало в Пловдив се създаде революционната организация, която се нагърби с историческата мисия да премахне една от най-големите неправди, сторена на българите от Берлинския договор (1878). През пролетта и лятото Южна България кипеше. По градове и села се образуваха революционни комитети. До сърцето и душата на всекиго проникваше семето на революционната пропаганда. Всеобща ставаше убедеността: Източна Румелия няма право на съществуване, делото на съединението ѝ с българската държава е в ръцете на самия народ. Южнобългарското население открито отричаше източнорумелийските власти и отказваше да им се подчинява. На страната на националната революция преминаваше офицерството.

Така се стигна до върховия момент на революционното напрежение, на революционната агитация и борба. На 6 (нов стил 18) септември въстаническите отряди и войската със зашеметяващ удар пометоха изкуствено създадената автономна област със съчиненото име Източна Румелия и провъзгласиха присъединяването на Южна България към българската държава.

6 септември 1885 г. е една от най-бележитите дати в историята на българите. На този ден се увенча с успех една продължителна и упорита борба за народно единство. Провъзгласяването на Съединението е етап от цял исторически процес, който включва създаването на предпоставките за революционното движение, условията — вътрешни и външни, при които то се развива и побеждава, подготовката и участието на различните класови и политически сили, всеобщия взрив в ранното утро на 6 септември, отношението към него сред балканските държави и в останалата част на Европа, усилията за укрепване на съединена България и за международното ѝ признание, сетнините от Съединението за по-нататъшната историческа съдба на народа ни.

В тези широки хронологични рамки и в този цялостен негов развой Съединението е проучвано, описвано и обяснявано от много автори.

В додеветосептемврийската книжнина преобладават мемоаристите, които не само разказват за това, което са видели и в което

са участвували, но се опитват и да тълкуват в зависимост и от подготовката си, и от разбиранията си. Ще спомена имената на Михаил Маджаров, Стефан С. Бобчев, Ив. Ев. Гешов, Иван Вазов, Захари Стоянов, Никола Генадиев, Александър Головин, Иван Андонов, Иван Салабашев... Научни изследвания почти липсват. Отделни страни от Съединението са само загатнати. По-широко е разглеждано международното му отражение от д-р Иван Панайотов. С най-голяма известност се ползува разказът на Симеон Радев за Съединението в книгата му „Строителите на съвременна България". Без да е научноизследователски труд в приетия днес смисъл, тази книга пресъздава — от определен емоционален и идеен ъгъл — бурната следосвобожденска история върху основата на достъпните на времето източници (домашни и чужди) и на личните свидетелства на още живите участници в събитията.

Научното изследване на Съединението започва фактически след Деветосептемврийската революция. Още Димитър Благоев бе положил основата на марксисткото разбиране на новата история на България, включително и на Съединението. Но дълго време историците като че ли се стъписваха пред сложността на идейните и политически противоречия, не толкоз пряко свързани със самото събитие, колкото с последиците му във вътрешното развитие и особено — във външнополитическата ориентация. Дълго време едничкото монографично изследване за Съединението бе книгата на Йоно Митев. Особено трябва да се подчертае приносът на Елена Стателова в трудовете ѝ върху развитието на Източна Румелия и на външната политика на княжеството. Съединението, като проблем на международните отношения, бе изследвано от Андрей Пантев и Симеон Дамянов. Държавното строителство в Източна Румелия, вътрешнополитическото съзряване на Съединението, борбата на масите, революционното движение и революционната организация, партиите и войската — тези въпроси бяха проучени освен от посочените автори и от Горан Тодоров, Христо Христов, Маньо Стоянов, Цонко Генов, Дойно Дойнов, Мария Манолова, Георги Вълков, Никола Алваджиев.

Тържественото честуване на 100-годишнината от Съединението се прояви между другото и с една изобилна литература, включително документална и изследователска. Елена Стателова, Радослав Попов и Дойно Дойнов подготвиха един обемист и всеобхватен сборник, съдържащ основните документи за Съединението. Първите двама съставиха и ново разширено издание на мемоарите на най-видните участници в събитията. Отделно бяха преиздадени някои от тези спомени. Публикувани бяха монографиите на Йоно Митев (в ново поправено издание), на Елена Стателова и Андрей Пантев, на Дойно Дойнов. Нови трудове бяха посветени на Сръбско-българската война. По това време се появи и първото издание на историческия очерк за Съединението, който се предлага сега във второ, поправено издание. Второто издание се нало-

жи от големия интерес на читателите към темата за Съединението. А поправките — от нуждата да се съобрази очеркът с новото, което науката успя да разкрие във връзка със стогодишнината.

Първото издание имаше заглавието „Преди 100 години: Съединението". Но времето неумолимо тече и сега от Съединението ни отделят повече от сто години...

Осакатената свобода

На 19 февруари (3 март) 1878 г. в Сан Стефано — предградие на Цариград, победоносна Русия диктува на победената Турска империя условията на мира, който ще остане под името Санстефански. Договорът ще е в сила едва три месеца, а и няма да се приложи цялостно. Но ще остане да присъствува трайно в аналите на европейската история през XIX век. В тази история не са чак толкоз примерите на справедливи войни, водени в името на една хуманна цел и увенчани с мирен договор, който провъзгласява една очевидна правда.

В псевдонаучни писания и доклади пред международни форуми съвременната турска националистическа историография все по-упорито и все по-неприкрито отстоява една фалшива теза, тясно свързана с по-близки или по-далечни политически домогвания. Според нея турското завоевание на Балканския полуостров и многовековното турско господство представлявали едва ли не благодеяние за балканските народи. В подкрепа се привеждат такива аргументи: премахнали се феодалната раздробеност и феодалните вражди, различни народи намерили мирно и спокойно съществуване в границите на една могъща световна империя, в която царувала верска търпимост и се зачитала народностната индивидуалност.

От 1352 г., когато султан-орхановият син Сюлейман овладя първия опорен пункт на европейския континент — крепостта Цимпе на Галиполския полуостров, до 1913 г., когато армиите на съюзените балкански държави изтласкаха Турската империя от Балканите (войната между съюзниците, избухнала наскоро след това, има между другото и тази печална последица, че позволи на империята да си възвърне без бой Източна Тракия), се отрониха 561 година от броеницата на времето. Петстотин шестдесет и една година господство на един режим, който по жестокост, ретроградност, антихуманност няма равен на себе си. Всяка глава, дръзнала да се вдигне срещу тиранията, бе безмилостно и без всякакво колебание посечена. Само така се държеше в покорство раята. Само така се осигуряваха мирът и спокойствието на господствуващата класа.

Варварското нашествие на турските орди през Балканите към сърцето на Европа ще изпълни най-мрачните и ужасните страници на историята на континента. Създадена в хода на кървави завоевателни войни, Турската империя бе рожба на религиозен фанатизъм и неудържим милитаризъм. Безпомощни пред нашествениците се оказаха

и Византийската империя, и останалите, разединени, враждуващи помежду си държави в Югоизточна Европа.

Проснала се върху три континента, Турската империя с нечувана жестокост натрапваше на милиони хора чужди на тях обичаи, порядки, идеи. Подлагаше ги на физическо изтребление. С насилие променяше вяра и народност. Ограбваше труда им. Задушаваше дарбите и творческите им прояви. Догдето се простираше сянката ѝ, там не проникваше свежест, не покълваше зеленина.

Турското владичество над Балканите се установяваше и вилнееше по време, когато в Европа се зараждаше и побеждаваше една велика революция — в икономиката и политиката, в обществената организация и културата, в идеите и нравите. Правеха се велики открития — географски, научни, технически. Творяха се безсмъртни произведения на музиката, литературата, изобразителните изкуства. Изграждаха се фабрики и израстваха нови градове. Сриваха се вековни авторитети и институции. Извисяваше се човешката личност. Провъзгласяваха се и се прилагаха нейните неотменни права и свободи. Раждаха се съвременните нации и национални държави.

Пред обществото изпъкна нова историческа повеля — върху основата на постигнатия икономически ръст, на извоюваните — не даруваните! — демократични права и свободи да се осъществят социалното равенство и интернационалното братство. Новата революционна класа — пролетариатът — се сдоби със своя революционна теория — марксизма.

От това кипящо, преобразуващо време, което формираше цялата съвременна цивилизация, балканските народи, българите в това число, останаха встрани. Невидима, но непроницаема стена ги ограждаше от външния свят. Лишаваше ги от възможност да напредват чрез общия прогрес и сами да внасят лепта в него. Пречка за развитието на производителните сили, на новите обществени отношения, Турската империя стана символ на безправие и назадничавост. Просъществувала векове по време на ускорен всестранен прогрес и в непосредствена близост с него, тя обрече на изоставане не само поробените народи, обявени за безправна рая, но и самия турски народ, в който се поддържаше лъжливо господарско самочувствие. Нещо повече, поради задържащото влияние на исляма турското население се оказа по-назад от раята и в културно, и в политическо отношение. „Трябва да се съгласим — пише Карл Маркс, — че пребиваването на турците в Европа е най-голяма пречка за развитието на всички ресурси, които притежава трако-илирийският полуостров."

Пропадаха всички опити за реформиране на Османската империя, за приспособяването ѝ към изискванията на буржоазната епоха. Те само — за кой ли път — доказваха, че Турция не подлежи на реформиране, на модернизиране. Че не съществуват законни средства, чрез които поне да се облекчи положението на поробените. Че единственото средство е сгромолясването ѝ.

Да се унищожи кървавото царство на падишаха — това бе историческа, прогресивна потребност за общественото развитие изобщо. Това бе необходимо условие за свободното национално съществуване и напредък на поробените народи, а и на самия турски народ. Всички усилия, всяка борба, които подравяха тази чудовищна деспотия, бяха оправдани и справедливи. Всяко съдействие отвън бе съдействие за прогреса, за хуманизма. Всеки, който спъваше, който затрудняваше борбата срещу турското господство, който забавяше и отлагаше неговия край, бе съюзник на назадничавостта, на реакцията.

Историята гъмжи от парадокси. Но един от най-странните е може би отношението на Запада към Турската империя.

Там, гдето избухваха революции в името на свободата, братството и равенството, където се създаваше новият обществен строй, където се прокламираха правото на всяка нация да се самоопределя и равноправието в международните отношения, там господствуващите класи и правителствата ставаха крепители на Турската империя, намираха за свой интерес да се проточи агонията ѝ, да се подхранва анахроничното ѝ съществуване.

Турското нашествие към сърцето на Европа, чиято настъпателна мощ бе значително отслабена от съпротивата на балканските народи, бе окончателно спряно от западните държави пред Виена, а след това — пак под техния военен напор — нашествениците бяха принудени да отстъпят отвъд Дунава и от западните краища на Балканския полуостров. Но още в тази ранна епоха изпъкна една характерна особеност в отношението на западните държави към Турция. Те се задоволиха да откъснат и увардят католическите народи в Европейския югоизток — унгарци, хървати, словенци. Католическият фанатизъм бе удобно извинение за една егоистична политика. Православните бяха еретици, разколници — т. е. нямаха качества на истински християни, и „божието наказание“ ги бе сполетяло. После — в турското владичество над Балканите се видя преграда срещу една нова могъща сила, която се издигаше от изток — Русия. Младата европейска буржоазия започна да се самоуспокоява с егоистичното съзнание, че високият стандарт, образованието, културата, демокрацията, свободата — това били насъщни, естествени достояния на Запада, докато за Изтока били присъщи изостаналостта, бедността, тиранията. Тя присвояваше само за себе си правото на свобода и независимост и по такъв начин извиняваше безразличието си към безправието и страданията не някъде далеч — в колониите, а върху самия Европейски континент; безправие и страдания, които усилваха мощта и умножаваха богатството ѝ. Принципът на „статуквото“, който правителствата поддържаха, бе средство да се запази Турската империя, господството ѝ върху поробените народи. С основание Маркс и Енгелс подчертаваха, че докато статуквото ще е ръководен принцип на западната дипломация, 9/10 от населението в Европейска Турция ще вижда в Русия „естествената си опора, своята освободителка, своя месия“.

Какъвто и да бе вътрешният режим на царска Русия, каквото и да бе отношението на този режим спрямо народите, населяващи самата Руска империя, каквито и цели да преследваше тя на Балканите, нейната политика подриваше Османската империя, улесняваше борбата и освобождението на балканските народи.

От 1774 г. насетне войните, които Русия водеше срещу Турция, постепенно, но последователно разширяваха свободната територия в Югоизточна Европа. Един по един в резултат на тези войни се отделяха късове от Османската империя. Възстановиха независимостта си дунавските княжества, които през 1867 г. се обединиха в единна румънска държава. Извоюваха самостоятелността си Сърбия и Гърция.

Дойде редът и на България

Особено тежка бе участта на българския народ. Най-рано неговата държава падна под ударите на завоевателя. Най-продължително се оказа неговото робство. А и най-жесток бе гнетът в българските земи.

Общата съдба на балканските народи обусляваше общите цели и действия срещу единния враг. Българите участвуваха в сръбското въстание, в Гръцката завера, в борбата на румънците за независимост. Сърбия и Румъния бяха базата на българската национална революция.

Успоредно с тенденцията към единни действия се развиваше и друга, противоположна. Нейни изразители бяха управляващите среди в балканските държави. По-рано възстановили държавната си самостоятелност, сръбската и гръцката буржоазия се домогваха към господство на Балканите.

Национализмът от идеология на потиснатата буржоазия срещу чуждото владичество се превръщаше в идеология на управляващата буржоазия, оправдаваше нейните хегемонистични цели и агресивни действия. В Гърция се проповядваше „мегали идея“ — един утопичен блян за възстановяване на някогашната Византийска империя. Сръбската буржоазия мечтаеше да превърне малкото сръбско княжество в Пиемонт на южните славяни. Тя се стремеше не само към южнославянските земи под австрийско владичество, но обръщаше поглед и към българите под турска власт. Българската национална революция заедно с борбата срещу вековния потисник трябваше да разобличава завоевателните планове и да отблъсква денационализаторските домогвания на великосърбизма и мегалогърцизма.

Априлското въстание през 1876 г. — върховната изява на българската национална революция — бе потопено в кръв, но направи неизбежно — по дипломатичен или военен път — решението на българския национален въпрос. Под непосредственото му въздействие се свика в края на 1876 г. в Цариград конференция на великите сили. След обстойно обсъждане бе препоръчано да се създадат две автономни области със столици съответно София и Търново. В границите им,

очертани от представителите на великите сили, се включиха почти всички българи, живеещи в Турската империя. По такъв начин Цариградската конференция потвърди етническите предели на българския народ и правото му на обособено развитие, а същевременно го раздели на две административни единици. за да затрудни формирането на голяма славянска държава в непосредствена близост с Цариград.

На 23 декември 1876 г. (4 януари 1877 г.) великият везир Мидхат паша тържествено извести, че се въвежда конституция, по силата на която всички граждани добивали равноправие. Според логиката и замисъла на този театрален акт всяка автономия за българите вече ставала безпредметна.

Конституционната маневра бе отчаяно, сетно усилие да се спаси целостта на империята, което само още веднъж доказа колко късогледа бе султанската власт. Да се отлага, да се протака, да се хитрува — с тези ходове ориенталската дипломация бе успявала да осуети промените. В началото на 1877 година обаче бяха нужни резултати. Героичният и трагичен устрем на българите към свобода разтърси равнодушието на Европа. Трудно можеха да се забравят Батак и Перущица. Хуманистични и демократични обществени движения, бележити учени и писатели настояваха да се сложи край на варварското изтребление, на което бе подложен един благороден народ. Колкото и могъщи да бяха покровителите на султана, в този случай и те не можеха да му помогнат.

В Русия се проявяваше най-масово и най-силно солидарността с български народ. Да се воюва за свободата му, ставаше неизбежно не защото към война се е домогвала царската политика (документацията и историческите изследвания разкриват, че нито императорът, нито правителството му са се блазнели от тази перспектива), а поради упорития егоизъм на Цариград, подстрекаван от заинтересовани среди в западните държави.

Руско-турската война от 1877—1878 г. донесе свободата на българския народ. Тази свобода, която го върна отново в естествената му среда — независимите европейски народи, която му разкри възможност за ускорено и всестранно развитие в крак с прогресивния ход на времето.

Националноосвободителната революция имаше една голяма цел: освобождението и обединението на целокупния български народ в единна национална държава. На 3 март 1878 г. в Сан Стефано бе осветена възкръсналата след петвековно прекъсване българска държава. Границите ѝ обхващаха почти всички български земи на полуострова и бяха определени не по усмотрението и някакви задни мисли на царската дипломация. Те съвпадаха в общи линии с границите на двете автономни области, които Цариградската конференция от 1876 г. бе очертала, и следователно включваха земите от полуострова, признати за български от всички велики сили.

„Санстефанска България“ — това не значи „Велика България“, а българска държава, обхващаща народа в неговите етнографски преде-

Подписване на Санстефанския мирен договор.

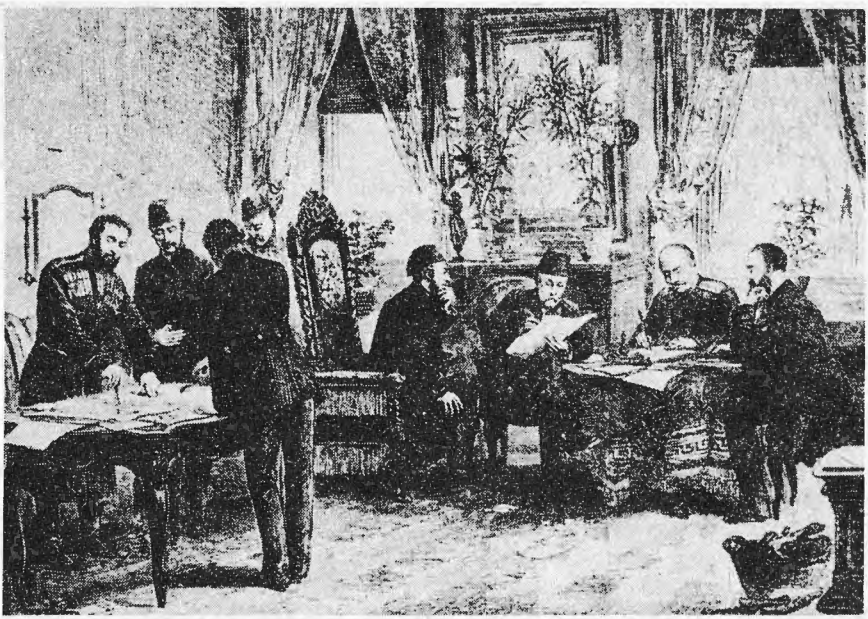

ли. Тя не бе израз нито на хегемонистични миражи (най-малко такива амбиции можеха да имат българите тогава, когато се намираха под чуждо иго и когато историческата задача бе национално освобождение!), нито пък на домогвания на царската политика за широко предмостие към Проливите. Санстефанска България означаваше тържество на поддържания от европейската политика по онова време принцип на националността при държавното изграждане. Радикално и възможно най-справедливо се разрешаваше българският национален въпрос. Премахваше се националното потисничество върху голяма част от Балканите. Ликвидираха се остатъците от феодализма, който намираше последното си убежище в Европа тъкмо в пределите на Турция.

Печелившите от Санстефанския договор бяха много: на първо място — българският народ, а след него — европейското демократично и прогресивно развитие изобщо, другите балкански народи, пред които се разкриваха по-благоприятни перспективи за пълно национално единство и ускорено развитие. Единственият губещ бе турският деспотичен режим.

Управляващите буржоазни класи в съседните страни, увлечени от великодържавна амбиция, почувствуваха заплашени своите амбиции. В една силна българска държава виждаха не съюзник към общата цел, а съперник за хегемонията на Балканите. И те провъзгласиха принципа на „равновесието“, според който нито една държава на полуострова не бивало да е по-голяма от другите, за да не застрашава тяхното независимо, самостоятелно развитие. (Този принцип ще се

противопоставя на българския стремеж към национално единство, докато след катастрофални за България войни бъде нарушен във вреда на България.) Толкова силен е бил егоистичният им страх, че продиктуваното от него отношение към резултатите от Руско-турската война се е съхранило и в съвременната историография, пък дори и в актуалната пропаганда. И до ден днешен националистическите среди продължават да отричат Санстефанския договор и да превъзнасят Берлинския конгрес, по силата на който турската тирания над Македония продължи още 35 години!

Сами буржоазните класи в балканските държави бяха безпомощни да променят резултатите от победоносната война. Техните желания се сбъднаха чрез намесата на западните правителства, които безучастно бяха наблюдавали българската трагедия, но взеха присърце поражението на Турция.

Една по-голяма или по-малка България не засягаше непосредствените интереси на западните сили. И когато те защитаваха целостта на Турция, когато бдяха над статуквото, това не значеше, че имат нещо против да се наруши тази цялост и да се измени това статукво, стига да е в тяхна собствена изгода. През 1878 г. Англия окупира остров Кипър. Четири години по-късно се настани в Египет, който дотогава влизаше — макар и до голяма степен вече формално — в границите на Османската империя. На Австро-Унгария, след като загуби битката с Прусия за обединение на Германия, остана единствена възможност за разширение към Балканите. Тя се възползува от победата на Русия във войната, за да окупира Босна и Херцеговина. Така двете велики сили, които се обявиха най-пламенно срещу Санстефанския мирен договор и за най-твърди защитници на Турската империя, по същото това време заграбваха владенията на султана.

Главното съображение на Англия, за да се противопостави на българското национално единство, бе да не се явява на Егейско море силна славянска държава. А на Австро-Унгария — да запази Македония в Османската империя. Към Македония се насочваха домогванията на Хабсбургската монархия, а и на верния ѝ балкански съюзник Сърбия.

Близостта до Проливите и Егейско море — това най-вече определи значението на България за политиката на великите сили. И ако за царското правителство това значение бе решаващо, за да подкрепя българското освободително дело, западните сили, Англия и Австро-Унгария най-вече се обявиха срещу националния стремеж на българите, за да спънат движението на Русия към топло море. За тях единната българска национална държава, възстановена благодарение на руското оръжие, би представлявала и поради племенно, езиково и верско родство, и поради признателност, и поради — най-важното — общ интерес преден пост на Русия на Балканите в усрема ѝ към Проливите и Средиземноморието. Една осакатена България — това бе преди всичко преграда за руското влияние. Тя би била по-пряко изложена

на натиска от Запад и по-податлива към изкушения от противни на Русия комбинации и замисли.

Русия, току-що излязла от една война, победоносна наистина, но причинила сериозно вътрешно разстройство, се оказа изолирана международно. Най-враждебна бе позицията на Англия. Нейният министър-председател Дизраели се мъчеше да подкопае сключения през 1873 г. Съюз на тримата императори (Русия, Германия, Австро-Унгария) и като лиши така Русия от съюзниците ѝ в Европа, да я направи по-отстъпчива в сблъсъка с Англия в Средна Азия. Лондон и Виена се споразумяха да действуват съвместно срещу разширяването на руското влияние на Балканите. Бисмарк не пропусна случая, за да раздуха англо-руските противоречия. Той вярваше, че колкото по-остри са те, толкова по-безспорна ще е германската хегемония над континента.

При това положение царска Русия трябваше да търси компромиси и да прави отстъпки. Граф Шувалов — посланикът ѝ в Лондон, и маркиз Солзбъри — английският външен министър, се споразумяха да се свика международна конференция, която да преразгледа Санстефанския договор. Шувалов се съгласи с някои предварителни условия за преразглеждането му: България да няма излаз на Егейско море (впрочем и на Цариградската конференция през 1876 г. английските дипломати се бяха постарали така да се очертаят границите на двете автономни области, че да не опират на егейския бряг), българското княжество да обхваща само Северна България, а територията на юг от Стара планина да се преустрои като автономна област в границите на Османската империя. Македония бе останала извън театъра на военните действия и там турското господство не бе въобще засегнато.

След англо-руското споразумение можеше да се свика и международният конгрес. Заседанията му се състояха в Берлин и траяха точно един месец — от 1 (13) юни до 1 (13) юли. Бяха представени великите сили — Русия, Англия, Германия, Франция, Австро-Унгария, Италия, както и Турция.

Решенията на конгреса бяха отразени в един общ документ — Берлинския договор.

По силата на договора териториално се разшириха Сърбия, Гърция и Черна гора. Специално към Сърбия бе присъединено Пиротско, което представляваше един вид международна санкция на експанзията ѝ на изток. Бе признато английското владичество над остров Кипър. Австро-Унгария окупира Босна и Херцеговина. Осигурили си собствени териториални придобивки за сметка на Турската империя, двете държави, вече като нейни защитници, се заеха да орежат резултатите от победата на руското оръжие и най-вече да ограничат свободата на българите, в името на която Русия бе воювала.

Под турска власт бяха оставени Македония, Източна и Западна Тракия. Васалното българско княжество обхващаше само Северна България. Руските дипломати трябваше да приведат какви ли не дово-

Подписване на Берлинския договор.

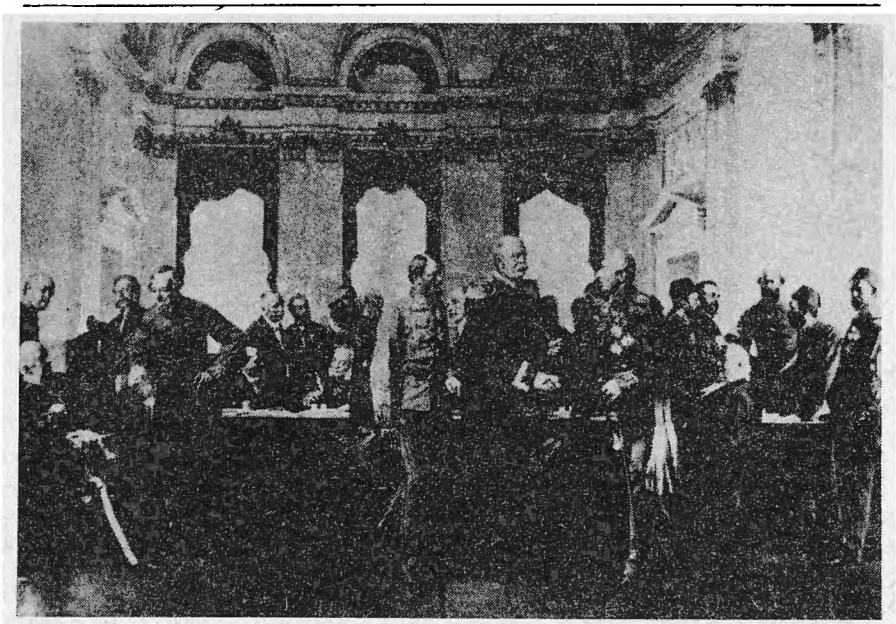

ди, за да убедят западните си колеги, че Софийският санджак е чист от Северна България и трябва да остане в княжеството. От Южна България се образуваше автономна област в границите на Турция, което ще рече — под пряка власт на султана. На нея даже не ѝ се позволяваше да носи името България. За това най-много държаха англичаните. Според демографските представи, които съседните държави внушаваха на Запад, в тази област българите съставлявали само част от населението, не най-многобройната и във всеки случай не най-културната и стопански най-изявената. Затуй ѝ бе турено едно никога несъществувало име — Източна Румелия.

Една комисия, съставена от представители на великите сили, трябваше в тримесечен срок да изработи статут (Органически устав) за устройство и управление на областта.

Решенията на Берлинския конгрес представляваха пример за несправедлив международен договор. Задържаше се общественото развитие на Балканите. Под турско владичество се връщаха значителни територии и по такъв начин се забавяше унищожаването на феодалните отношения и развитието на новия по-прогресивен строй. Берлинският договор бе предвестник на империалистическата политика за преразпределение на света, за прекрояване на европейската карта в интерес на великите сили, в тяхна собствена изгода. Никой не се интересуваше от мнението и правата на пряко засегнатите народи. Никой не помисли и да ги покани, когато се решаваше съдбата им. Страданията на стотици и стотици хиляди хора, останали отново под турска тирания, лежи на съвестта на европейските държавници и на

първо място на Дизраели и Андраши.

Впоследствие егоистичната западна дипломация и угодната ѝ журналистика ще пуснат в употреба метафората „Балканите — барутен погреб на Европа". По такъв начин вината за многото злощастни обрати в европейската политика от XIX и началото на XX век ще се хвърли върху балканските народи — върху тяхната „нецивилизованост", върху техния „неразумен национализъм". Всъщност големите капиталистически държави предопределиха — с решенията си в Берлин — взривоопасната обстановка на Балканите. Те посяха семената, от които неизбежно трябваше да покълнат противоречия и недоволства, бунтове и войни. Берлинският договор, който се представяше за израз на грижа за мир и равновесие, бе в основата на напрежението и конфликтите на Балканския полуостров. В него се криеха корените за по-сетнешните войни тук — Сръбско-българската, Балканските, а и участието на България в Първата световна война. Балканите не бяха барутен погреб на Европа. В тях обаче се кръстосваха противоречията и съперничествата на великите сили, сблъскваха се грабителските им цели, а такъв сблъсък послужи за повод и на Първата световна война.

Изобщо Берлинският договор даде една насока на политическото развитие на Балканите, която се оказа изключително вредна и за отношенията между балканските народи, и за европейския мир изобщо.

Възстановяването на българската държава предизвика всеобщо ликуване и патриотичен подем по цялата българска земя. В Санстефанския мир се виждаше тържество на справедливостта, заслужено признание на правото на българския народ да живее свободен и единен, възмезден за многовековни теглила. Най-смелите очаквания и надежди се бяха сбъднали.

Не минаха и четири месеца, когато като гръм от ясно небе изтрещя зловещата вест от Берлин. Възторгът се смени от униние. Радостта — от възмущение.

Най-тежка бе участта на македонските българи. Целият фанатизъм на озлобените от поражението турски власти се стовари върху беззащитната рая. „Проклета и триж проклета да бъдеш ти, Европо, блудницо вавилонска!" — се пееше в една създадена от народа песен.

Единодушна бе волята на българския народ от всички краища на земята му да защити националната си свобода, държавното си единство.

Силна бе надеждата, че Европа не може да не осъзнае грешката си, че Русия против волята си е приела Берлинския договор. Стига българите енергично да се възпротивят, тя ще настои за преразглеждането му.

На 5 (17) октомври 1878 г. избухна Кресненско-Разложкото въстание. Ръководиха го такива известни народни дейци, като митрополит Натанаил Охридски, Димитър Попгеоргиев, който през април 1876 г.

възглави Разловското въстание, хайдушкият войвода Ильо Марков. На вдигналите се на въоръжена борба българи от Пиринския край се притекоха в помощ чети от други райони на поробена Македония, от княжеството и Източна Румелия.

Крайно неблагоприятна бе международната обстановка за успеха на въстанието. Великите сили държаха непреклонно за целостта на Турция. Русия не бе в състояние да помогне. Българската държава не бе организирана. След като загубиха Северна и Южна България, турските власти искаха да докажат на българите в империята, че са достатъчно силни, за да смажат безмилостно порива им към свобода. Въстанието бе жестоко потушено.

На 28 февруари (12) март 1879 г. в Търново група депутати в Учредителното народно събрание, свикано да приеме конституцията на княжеството, изработи един мемоар до великите сили. Подписаха го 120 народни представители. С наивната вяра, че дипломатите се трогват от чувства и се съобразяват с аргументи, авторите на мемоара доказваха, че създаденото в Берлин положение е източник на бъдещи беди и вълнения: княжеството не е в състояние да съществува в определените му граници, оставените под турски гнет българи ще се бунтуват и „никоя правителствена мярка“ няма да може да попречи на останалата част от народа да помага на „сражаващите се свои братя“. Декларираше се една идея, която винаги е била присърце на освободителната революция: „Българският народ — се изтъкваше в мемоара — не е никога искал и не иска и днес пространни територии и присвояване на чужди места. Той е искал и иска да се постави **цял** (к. м.) в такива условия, в които да може да живее мирно и да се развива безпрепятствено, без да докача правата на когото и да е.“

Някои депутати доказваха, че Учредителното събрание не бива да обсъжда конституцията, докато не се удовлетвори справедливото искане за национално единство. Едва след призива на руския императорски комисар княз А. М. Дондуков-Корсаков събранието се зае със задачата си. Царското правителство не бе в състояние да подкрепи движението срещу Берлинския договор, а и най-разпалените революционери съзнаваха, че без Русия всяка съпротива е обречена на гибел.

Какво бъдеще очакваше така жестоко разпокъсания народ? Ще бъде ли — в тези тесни и неестествени граници — държавата му в състояние да се развива и крепне? Ще съумеят ли поробените българи да се запазят и докога ще трае несносното им положение?

Крайностите в реакциите, както би трябвало и да се очаква, бяха прекалени. Безспорни бяха несправедливостта, жестокостта, бездушието. Ала кога пък правдата е била критерий за тези, които чрез сила са узурпирали правото да се разпореждат с другите? Най-малко моралните съображения можеха да повлияят на изисканите и непроницаеми европейски държавници. Никакви изгледи за сполука нямаха

и депутациите, които обикаляха Европа, за да доказват българската правда. Петициите, които изразяваха най-искрени жалби и най-горещи молби, се подшиваха в папките, за да станат след време достояние на историците.

Историята бе дала доста примери, че пътят към национално единство не е бил кръс и лек и за други народи. Сърби, гърци, румъни също възстановиха държавите си само върху част от националната територия. Пък и самите велики сили бяха водили продължителна борба за национално единство. Обединението на Италия приключи през 1860 година. Германската империя бе провъзгласена през 1871 година.

Трагедия имаше. Но не и безизходица. Реалността, колкото и горчива да бе, трябваше да се вижда такава, каквато е. С нея, а не с илюзии трябваше да се съобразява по-нататъшното развитие на народа. Всичко зависеше от способността на българите за развитие и напредък, от възможността да се намери верният път към национално единство. Колкото и несправедлив да бе ударът, нанесен в Берлин, извоюваната свобода бе оня подстъп, от който можеше да се върви напред.

Изключителна отговорност се падна върху онова поколение дейци, което се нагърби с устройството и управлението на младата държава.

Трябваше да се издигне тя материално и политически, да се преодолее вековната изостаналост, с ускорени темпове да заеме достойно място в европейското семейство, да се приобщи към европейската цивилизация.

Трябваше да се укрепи тя като естествен център, общо отечество за всички българи, независимо от преградите, издигнати от Берлинския конгрес между трите части на единния български народ. Тя трябваше да привлича и подтиква поробените българи със своята демократична уредба, със своя стопански напредък, със своя културен разцвет. Колкото по-мощна и стабилна бе тя, толкова по-сигурна щеше да е опората им, за да се противопоставят на турския гнет и асимилаторските домогвания.

Не биваше да прекъсва единното развитие на народа. Българската държава бе длъжна да подпомага българите под чужда власт да се образоват, да пазят националното си съзнание, да се организират, да защитават своето право на народностно развитие. Огромна роля в това отношение имаше да играе Българската екзархия, „олицетворение — по думите на Димитър Благоев — на духовното единство на всички българи, олицетворение, тъй да се каже, на духовната Санстефанска България".

Българската държава трябваше да е в състояние да се наложи и като военнополитическа сила на Балканите, за да респектира Турската империя, когато се застъпва за сънародниците си, а и — когато се наложи — с оръжие да ги брани.

Накрая българската държава бе длъжна да се съобразява с обстановката около себе си и в Европа. За единодействие между балканските държави имаше широка основа и тя се стремеше към него, без да потъпче собствените си интереси. Тя трябваше да се провре между съперничествата и борбите на великите сили и без да накърнява самостоятелността си, да има траен, могъщ съюзник.

Източна Румелия

Народните митинги и демонстрации, адресите и мемоарите до великите сили, въстанията и действията на въоръжените чети изразяваха единодушната воля на българите от Северна и Южна България, от Македония и Тракия за пълно национално освобождение и единение. Никъде по цялата българска земя не се чу глас на примирение с неправдата, не се издигна друга програма освен „Българи сме и в България желаем да живеем". Но нищо не бе в състояние да разколебае упоритата жестокост на западните сили, вече подпечатана с берлинския диктат. Дума не даваха и да се издума за национално единство на българите. Тъкмо в него те съзираха заплаха за користните си интереси на хиляди километри от собствените си държави. Нещо повече — задачата бе така да се устрои положението на Балканите и така да се обвърже всяка сила с това положение, че разединението на българския народ да се увековечи.

Движението срещу Берлинския договор, в което се включиха всички слоеве на народа, бе продължение на националноосвободителната революция. Неговата цел бе да се освободят останалите под турско владичество сънародници и да се приобщят към българската държава — общото отечество на всички българи. То имаше за противник не само Турската империя, но и загрижените за запазването ѝ велики сили, както и управляващите класи в някои съседни държави, които крояха планове за териториално разширение в ущърб на българския народ.

В различните краища на България борбата срещу Берлинския договор добиваше форми, съобразени с конкретното им положение и с непосредствените цели, които се преследваха.

Член 23 от Берлинския договор предписваше в някои части на Европейска Турция специални комисии заедно с представители на местното население да изработят „нови устави", които да му осигурят нормални условия за развитие. Високата порта въобще не възнамеряваше да се съобразява с това изискване. В Македония се съхрани непокътната многовековната потисническа и грабителска система.

За много българи единственият изход бе да изоставят родните места и да потърсят препитание и сигурност под свободно небе. Започна преселничеството от Македония и Тракия към свободна България — едно движение, което ще трае десетилетия, което ще приема

масов характер в дадени периоди — главно след неуспешни въстания и войни, в други — ще бъде по-малобройно, ала тогава пък ще обхваща най-будните и най-подготвените млади българи, за които чуждият гнет ще е най-непоносим и ще прегражда всяка възможност за изява. Десетилетия наред градовете и селата на свободна България ще растат за сметка на бежанците от робска България. Десетилетия наред ще се попълват със свежи сили всички страни на разноликия живот на свободна България — икономика и политика, култура и наука, войска и образование. И в същото време поробените земи или частично ще се обезбългаряват, или пък ще се лишават от тези, които и по характер, и по подготовка бяха най-вече в състояние да издигат народната свяст, да бранят националната самобитност, да организират и ръководят масовия отпор.

Освободителната борба на македонските българи продължи във формите и чрез средствата, прилагани от националната революция до 1877 година. Но имаше един нов, съществен елемент: наличието на самостоятелна българска държава. Ако до 1877 г. освободителната борба в Македония не доби размах както в Южна и Северна България, една от причините бе отдалечеността ѝ от базата, която предоставяха на националната революция Сърбия, а най-вече Румъния. Българската държава осигуряваше широка база за освободителната борба на македонските българи, което улесни размаха и настъпателността ѝ.

Непосредствената цел на народното движение в Южна България бе да се утвърдят автономията и българският характер на областта и да не се допуснат турски гарнизони на територията ѝ.

По предписанията на Берлинския договор на юг от Балкана се образуваше една провинция с име Източна Румелия. Тя се ползуваше с административна автономия, но бе поставена под пряка власт на султана, който се представляваше от генерал-губернатор (главен управител) Генерал-губернаторът трябваше да е християнин по вероизповедание. Определен му бе петгодишен срок на управление. Назначаваше се от султана в съгласие с великите сили. На султана се поверяваше защитата на границите на областта, заради което можеше да строи крепости и да държи гарнизони в нея. За охрана на вътрешния ред се предвиждаше местна въоръжена сила — милиция и жандармерия.

Такава бе международноправната основа, върху която почиваше Източна Румелия. Що се отнася до административната структура и механизма на управлението, с изработването им се натоварваше комисия, съставена от представители на великите държави и Високата порта. Така Берлинският конгрес против волята на българския народ, по приумицата и в интерес на някои велики сили създаде Източна Румелия. Тези сили след това си присвоиха правото да наложат и основния закон, по който ще се управлява същия този народ в собствената му земя.

Пловдив, краят на XIX в.

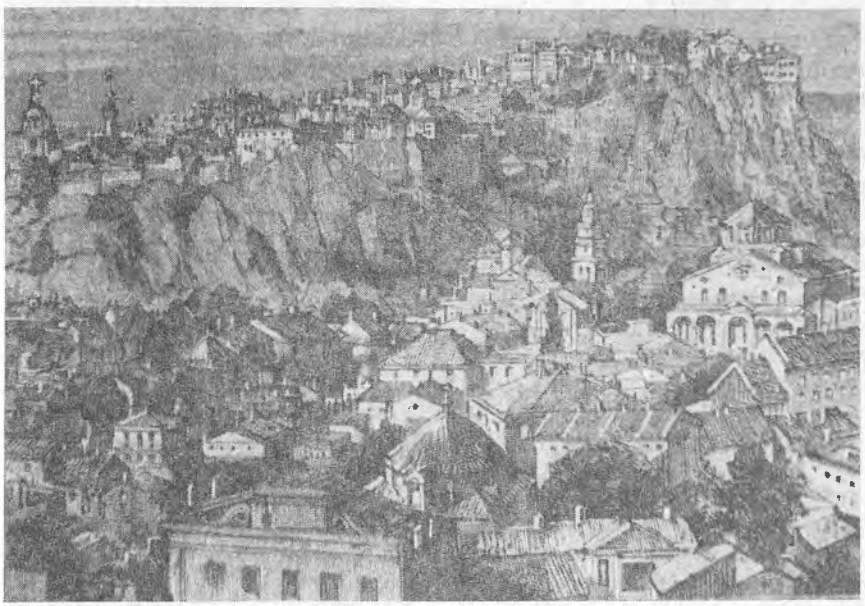

Разпростряла се между Стара планина от север и Родопите от юг, между Черно море на изток и Ихтиманска Средна гора на запад, Източна Румелия обхващаше 35 901 квадратни километра площ. В нея живееха 815 946 жители.

Южна България бе един от най-китните краища на българската земя. Какво ли не раждаше обширната Тракийска низина! По планините, които я обкръжават от всички страни, се отглеждаха безброй стада. Предприемчивото градско население въртеше търговия с най-отдалечените кътчета на Турската империя. Процъфтяваше занаятчийството. В Сливен през 1834 г. Добри Желязков откри първата българска фабрика. Железопътна линия пресичаше цялата област — от Белово тя стигаше до Цариград. Едно нейно разклонение свързваше Търново Сеймен (Симеоновград) с Ямбол.

Южна България бе главното средище на националното ни възраждане. Тук бяха родени първенците на възрожденската култура и националната революция — Раковски и Левски, Ботев и Каравелов, Марин Дринов и Нешо Бончев, Захари Стоянов и Станислав Доспевски, Георги Бенковски и Тодор Каблешков, Константин Величков и Иван Вазов. Най-масово бе Априлското въстание в Средногорието. Символ на патриотизма и саможертвата на българите станаха Панагюрище, Копривщица, Перущица, Батак и Брацигово.

Зад решението на Берлинския конгрес се криеше далечен и зловещ замисъл: с течение на времето Южна България, откъсната от българската държавна територия, да се измени в етническо отношение така, че да обезсили българските претенции за нея. Лъжливи статистически

данни, с които, било Високата порта, било мегаломаните в Атина, снабдяваха западните столици, натрапваха впечатлението за Източна Румелия като за етническа мозайка. Според тези данни нито една народност не можела да претендира, че съставя мнозинство от населението; българите не били повече от турците и гърците; пък дори и да били малко повечко, вкупом турците и гърците съставлявали мнозинството; гръцкият елемент бил в състояние да се наложи ако не с числеността си, то с по-високата си култура и поради позицията, която заемал в стопанския живот. Оттук задачата: институциите и законите на Източна Румелия да се изработят така, че в управлението да се уравновеси участието на трите народности, а турско-гръцкото единодействие да издигне преграда срещу българското надмощие.

Действителните данни за народностния състав на населението сочеха 573 560 българи, 174 700 турци и 42 654 гърци, както и малобройни групи евреи, арменци и пр. В големите градове живееха по-компактни маси от малцинствата. Това създаваше сред някои чужди пътешественици повърхностното впечатление за етническо разнообразие на областта като цяло. Непосредствено след Освобождението българите в Пловдив бяха около 11 000, турците — 5500, гърците — 4800, евреите — 1134, арменците — 806. Към 1885 г. градът вече брои 33 хиляди души, от които повече от половината са българи. Когато Иван Вазов пристига в Пловдив, вижда един „не български, а космополитичен град", а после това впечатление предава и в поетична форма: „Каша от езици, вери и нации".

Статистиката включваше в броя на гърците и т. нар. гъркомани, т. е. българи, които, след като се образува Българската екзархия, бяха останали верни на Цариградската патриаршия. Покрай отделянето си от масата на българския народ на църковна основа, а и по други причини те се гърчееха. След Освобождението по-голяма част от тези гъркомани се откъсваше от гръцкото културно и политическо влияние и добиваше българско национално съзнание.

Турската империя признаваше религията за определящ признак на народността. По силата на това за турци се смятаха и потомците на насила помюсюлманчените през робството българи.

Мнозинството от мюсюлманското население в Южна България покорно прие новото положение. Още повече, че това положение с нищо не засягаше имота, поминъка, вярата, пък дори и народностното му съзнание. Само го лишаваше от лъжливото господарско самочувствие. Изключение правеха мюсюлманите от Източните Родопи. Те живееха при пословична бедност и в пълно невежество. Насъсквани от ходжите, от Цариград, а и от по-далече, те отказваха да признаят „гяурската власт" в Пловдив.

(Знае се, че по време на турското завоевание българите се укривaха в непристъпни планински местности, за да се спасят от меча на поробителя. После друга част от народа ни, прогонвана от градовете,

от плодородните места, където се настаняваше завоевателят, също търсеше убежище и препитание в планините. Там условията на труд бяха най-тежки, но животът и народността — най-защитени.

Когато днес човек се движи из Кърджалийско, по селата, скътани в най-затънтените места, си представя как са живеели хората в тези родопски чукари преди десетилетия, а още повече преди векове — откъснати от света, с невероятни усилия изкарващи оскъдното си препитание. Не завоевателят, не „господарският народ" е дошъл да живее и се труди тук, когато недалеч, в подножието на планината, от двете й страни — на юг и на север — са се просна.ли най-плодородните равнини на полуострова. Още в самото начало на робството завареното българско население заедно със заблудените от равнината българи било насила помохамеданчено. С настървение са били унищожавани свидетелствата, напомнящи за някогашна вяра и народност. Турският език замествал българския. Три столетия по-сетне такова насилствено помохамеданчване било извършено и в Западните Родопи, без да измести българския език, който се съхранява непокътнат.)

Английската политика разчиташе на верските различия и на малцинствата, за да забавя процеса на утвърждаването на Източна Румелия като българска област и в етническо, и в политическо отношение. Тя с охота възприемаше фалшифицираните данни за броя на небългарските етнически групи, както и опитите да се представят за гърци българите, признаващи Цариградската патриаршия, и за турци — българите с мохамеданска вяра. Тя поощряваше и поддържаше претенциите на националистически среди от малцинствата за положение и права, несъответстващи на действителното им числено, културно и стопанско място. Подхранваше амбициите на Високата порта да разглежда Източна Румелия чисто и просто като един привилегирован вилает.

Саботираха се искрените усилия на властите в областта да се уреди по един справедлив и траен начин бежанският въпрос. Английското консулство в Пловдив поемаше ролята на опекун на мюсюлманските бежанци. В английския печат се водеше кампания срещу „български жестокости". Използуваше се неизбистреното национално съзнание на българите мохамедани в Средните Родопи, за да бъдат подстрекавани срещу собствения им народ.

С английско подстрекателство бе свързан и родопският метеж, възглавен от Сенклер, английски дипломат, който бе участвувал в Руско-турската война в редовете на турската армия. Целта на метежа бе да се настроят родопските българи, като се спекулира с религиозния им фанатизъм, срещу българската държава, да се откъснат Родопите — поради тяхното стратегическо значение, от България. Метежът бе разгромен от обединените усилия на българските въоръжени отряди, командувани от Петко войвода, и от руски военни части. По такъв начин бе отстояна принадлежността на Средните Родопи към Източна Румелия, а това означаваше — към България.

Капитан Петко войвода

* * *

Основният закон за управление на възстановената българска държава — княжество България, се изработи и прие от представителите на самия народ. Временното руско управление с участието на българина Марин Дринов — професор в Харковския университет, изготви един проект, който после бе доработен в Петербург. Като внасяше проекта в Учредителното народно събрание, княз А. М. Дондуков-Корсаков обяви, че то е напълно свободно да го измени както ще, даже въобще да го отхвърли.

Депутатите се захванаха съвсем сериозно със задачата си. В продължение на разпалени спорове, в хода на които се разкриваха двата възгледа за характера на държавното устройство и управление — консервативният и либералният, — проектът бе значително усъвършенстван в либерален и демократичен дух.На 16(28) април 1879 г. Учредителното събрание утвърди конституцията на българското княжество.

На следния ден, пак в Търново, се свика съгласно конституцията първото Велико народно събрание, което определи — отново с избор! — за първи държавен глава на България немския принц Александър Батенберг. Единствената заслуга на този никому неизвестен доскоро двадесет и две годишен момък, за да получи доверието на представителите на народа, бе, че като братанец на руската императрица кандидатурата му се издигна от Александър II — Царя Освободител.

В края на юни княз Александър стъпи на българска земя. В Търново положи клетва пред Великото народно събрание, че ще пази конституцията (само след две години ще потъпче тази клетва — ще отмени конституцията и ще се опита да управлява самовластно). От Търново пристигна в София — столицата на младата държава. Тук назначи първото българско правителство.

Самостоятелният държавен живот на България започна. Навсякъде това начало е придружено с мъчнотии и сътресения. Българската история не прави изключение. Пет века бе прекъсната държавната традиция. Пет века бе задушавана всякаква проява на самостоятелност и обществена дейност.

Но българите не започваха да изграждат държавата си на голо поле.

И в най-мрачните години на робството не се изтръгна от народната памет споменът за величието на някогашната българска държава, играла значителна роля в Европейския югоизток, внесла своя принос за развитието на човешката цивилизация. Свято се тачеха паметта на хан Аспарух и княз Борис, на цар Симеон и цар Самуил, на братята Кирил и Методий и техните ученици начело с Климент Охридски, на Иван Рилски и Патриарх Евтимий. Този спомен бе един от найздравите темели на българското народностно съзнание. Той бе един

от животворните извори на националното възраждане и на освободителното движение.

Но не само на далечни спомени се осланяха българите, когато възстановяваха държавността си. И в робските години — въпреки тираничния режим — те съумяха да запазят или създаваха свои политически и културни институции: църкви и общини, училища и читалища. В тях се решаваха чисто български задачи, към които чуждата държава нехаеше или направо пречеше за разрешаването им. Образувани и издържани от самия народ, тези институции поддържаха и развиваха умението му свободно да обсъжда и демократично да решава общите проблеми, да ръководи и непосредствено да участвува в изпълнението на общи начинания, т. е. да управлява и да се самоуправлява.

Неоценима бе помощта на Русия за българското държавно изграждане. В хода на войната, щом се освобождаваха населени места и райони, руските военни власти създаваха органи на местно самоуправление, в които под ръководството на опитни руски администратори българите се учеха да ръководят и направляват обществените дела. След края на войната временното руско управление изгради цялостна държавна организация — местна и централна, — в която българите бяха масово привличани. Тази администрация бе поверена изцяло на българи, щом конституцията се прие и щом бе избран първият български конституционен владетел.

Задачата сега бе да добие кръв и плът демократичното държавно устройство, изградено с общите усилия на българи и руси непосредствено след Освобождението и узаконено с приетата в Търново конституция. В демократичните институции и в развитието на демократичните традиции на българската държава се криеше главният залог за успешно икономическо, политическо и културно развитие не само на жителите на княжеството, а и на всички българи.

По същото време, когато в Северна България се изграждаше българската държавност, в Южна България се полагаха основите на предвидената по Берлинския договор автономна област.

Основният закон за устройство и управление на Източна Румелия трябваше да се изработи в срок от три месеца от една европейска комисия, без каквото и да е участие на българския народ, без някой да се интересува от желанията и мнението му. Изработеният текст подлежеше на утвърждаване от султана. Евентуалните по-нататъшни промени в Органическия устав трябваше да минат същия път. Само благодарение на настойчивостта на руските представители в комисията се прие, че текстът, който тя уточни, е задължителен за Турция. Султанът нямаше право да го изменя, а само да го потвърди.

Европейската комисия започна работата си на 18 (30) септември 1878 г. в Цариград. След месец заседанията ѝ се прехвърлиха в Пловдив. Високата порта се надяваше, че по такъв начин комисията ще защитава интересите ѝ в областта против руското управление. Англия

пък настояваше комисията да поеме цялата администрация на областта, а властта на Временното руско управление да се ограничи само до княжеството. Русия очакваше, че комисията, установена в центъра на Южна България, ще бъде подложена на влиянието на стремежа и борбата на будното българско население. В края на краищата преместването от Цариград в Пловдив се оказа полезно в духа на очакванията на руските дипломати.

Три главни фактора изиграха решаваща роля при изработването на Органическия устав на Източна Румелия. От една страна — противоречията между великите сили. Всяка от тях търсеше чрез устава да улесни собствените си цели. От друга — Високата порта, за която уставът не биваше да се отличава от законите на някои вилаети с по-голяма вътрешна автономия, та да запази по такъв начин в най-голяма възможна степен властта си над Южна България. На трето място — борбата на българския народ, който не искаше да бъде управляван по никакъв „вилаетски закон" и който се стремеше към максимално сближаване с княжеството в административното устройство и към максимална автономия спрямо Високата порта в управлението. Населението в Южна България трябваше да запази социалните и политическите си завоевания. Колкото с по-широки права се ползува то, толкова по-сигурно ще е бъдещото национално единство.

В съгласие с българските желания и стремежи действуваха руските представители в комисията княз Церетелев и полковник Шепелев.

Едно важно преимущество имаше българо-руският съюз — временното руско управление бе изградило в Южна България българска власт в центъра и по места: администрация, финансови и съдебни органи, училищна мрежа, въоръжена сила. Тази власт не се отличаваше съществено от властта в Северна България. Въпреки усилията на английската дипломация комисията, установила се в Пловдив, пое съгласно Берлинския договор само управлението на финансите. До края на предвидения в договора срок Русия си запази ръководството на останалите клонове на управлението и постепенно ги предаваше в ръцете на българите.

Имаше и още едно благоприятно обстоятелство — руската войска, която бе разположена и в Северна, и в Южна България. Тя трябваше да напусне чак когато управлението на княжеството и Източна Румелия се предадеше на предвидените от Търновската конституция и Органическия устав власти.

Дейността на Церетелев и Шепелев и постоянният натиск от страна на българския народ трябваше да преодоляват не толкова намеренията на Високата порта за реставрация, колкото много по-коварната тактика на западните дипломати, особено на Англия.

Английският представител в комисията — сър Хенри Дърмонд-Уолф, обяви, че целта й била да осигури „здрава политическа и военна власт на султана наред със свободни конституционни права на наро-

да". Здравата султанска власт означаваше отрицание на всякакви народни права. Но противоречието не смущаваше английския дипломат, който защитаваше интересите на Турция, както княз Церетелев свидетелствува, „по-упорито от самите турци".

От това, как ще се устрои автономната област, как ще действува управлението ѝ, в най-голяма степен зависеше дали ще се постигне оня замисъл, който роди Източна Румелия, дали разделението на Северна и Южна България ще пресече разпространението на руското влияние в непосредствена близост до Цариград. Едно от средствата бе да се запази във възможната степен властта на султана като суверенен владетел на Източна Румелия. Що се отнася до народните права, на всички бе добре известно, че в Цариград лесно се обещаваха, а понякога тържествено се провъзгласяваха най-широки права и свободи, които никога не се прилагаха.

В същото време западните представители не можеха да отстояват и налагат управленчески начала, противоположни на тези, които се изповядват и прилагат в собствените им държави или пък ще се узаконят в княжеството. Те се изказваха за такова устройство на областта, което не би я отдалечило много от тогавашните демократически схващания. Но и в този случай се имаше предвид главната цел. Народовластието се разбираше от тях като средство за по-широко влияние на малцинствата в ущърб на мнозинството.

Чак тогава идваше и съобразяването с българския народ. Щом на султана се предостави голяма власт, а на малцинствата — привилегирована позиция, тогава защо да не се удовлетворят и някои желания на българите? Не биваше да се отнема всяка възможност за въздействие върху тях и по такъв начин да се изоставят изцяло на руското влияние.

На 14(26) април 1879 г. членовете на Европейската комисия подписаха в Цариград Органическия устав. След като бе утвърден от султана, той влезе в сила като основен закон на автономната област.

Органическият устав съдържаше 15 глави, 495 члена и 13 притурки (това бяха закони и правилници, които подлежаха на изменение от Областното събрание).

Зависимостта спрямо Високата порта бе многостранна. Ежегодно Източна Румелия бе длъжна да внася в бюджета на империята 3/10 от своите доходи. Султанът имаше право да въвежда войска в областта. Той назначаваше главния управител и висшите офицери (с чин повисок от капитан), главния секретар (между трима души, представени му от главния управител), началника на милицията и жандармерията. По предложение на главния управител той разпускаше Областното събрание, назначаваше директорите и утвърждаваше законите. За да не се парализира управлението в случай, че се протаква утвърждаването, се предвиждаше предложенията да се смятат за приети, ако не бъде отговорено в определен срок (един или два месеца).

Начело на управлението на Източна Румелия стоеше генерал-

губернатор (главен управител), който бе представител на монарха (султана). Той управляваше с помощта на Частен съвет (Директорат), състоящ се от 6 директори: на вътрешните работи (същевременно и главен секретар), на правосъдието, на народното просвещение, на финансите, на земеделието, търговията и общите работи, началник на управлението на милицията и жандармерията.

Областното събрание бе висш орган на законодателната власт. То се състоеше от 56 депутати — 36 избрани пряко от населението, 10 назначени от главния управител и 10 по право на заеманата от тях длъжност. От неговата среда се излъчваше 10-членен Постоянен комитет, който изпълняваше функциите на Областното събрание, когато то не заседаваше.

Въведено бе пряко и тайно гласоподаване с имуществен ценз. Право да избират имаха мъжете, навършили 21 година, а да бъдат избирани — навършилите 25 години (от това право са лишени назначените от правителството чиновници, както и служещите в милицията и жандармерията). На всички граждани бяха предоставени основните буржоазнодемократични свободи — равенство пред закона, свобода на слово, печат, събрание, сдружавания, религиозни свободи, неприкосновеност на жилището и имота.

В административно отношение областта бе разделена на 6 департамента (окръзи) с главни градове Пловдив, Сливен, Стара Загора, Пазарджик, Бургас и Хасково, 28 кантона (околии) и градски и селски общини. В окръзите и общините се предвиждаха изборни съвети.

Органическият устав осигуряваше, общо взето, възможните предпоставки за автономията на Източна Румелия и за по-нататъшната борба на българския народ. Но възможностите бяха в зависимост от две други условия — личността на главния управител и особено от правото на султана да държи гарнизони в областта.

Европейската комисия заседаваше по време, когато всички краища на българската земя бяха обхванати от масово народно движение срещу Берлинския договор, в защита на националното единство на българите и на техните завоевания — резултат от Освободителната война. Това движение оказваше влияние върху дейността на комисията, а също така и при решаване на други важни национални задачи.

На 29 август 1878 г. в Търново, в дома, където живееше тежко болният Любен Каравелов, се събраха оцелелите борци от Априлската епоха. Тук бяха Стефан Стамболов, братята Никола и Георги Живкови, Иван Драсов, Минко Радославов, Христо Караминков, Христо Иванов — Големия, и др. Обсъждаха как да се помогне на „нашите братя в Тракия и Македония". Решено бе да се създаде в Търново „благотворителен комитет" под име „Единство". В документите си комитетът обявяваше за „наша света длъжност като българи и деца на едно и също отечество" да се бори и постигне „единството на всички българи", съединението на българския народ, разпокъсан от Берлинския договор, а като по-близка цел — „улучшението на

Дейци на комитетите „Единство“ във Велико Търново.

нещастното положение на останалите българи вън от пределите на свободна България“.

Комитетът бе назован „благотворителен“ за прикритие пред чуждоняците. Официално предназначението му бе да събира помощи. В действителност — да съдействува за избухване на въстание в Македония, като доставя оръжие, изпраща чети и пр. Названието му „Единство“ ясно разкриваше, че българският народ не ще се примири с наложеното му в Берлин разделение.

Комитети „Единство“ се образуваха и в други градове на Северна България — Русе (тук участвуваха Иван Вазов, Захари Стоянов, Никола Обретенов), Ловеч, Разград, Габрово, София, Кюстендил. В софийския и кюстендилския комитет влизаха главно дейци от Македония. Тези два комитета изиграха ръководна роля в подготовката на Кресненско-Разложкото въстание.

Пловдивският комитет „Единство“ си постави за главна задача да не допусне под каквато и да е форма възстановяване на турската власт в Южна България. В един мемоар до великите сили се изтъкваше, че разделянато на Мизия, Тракия и Македония е пречка за националното развитие на българския народ. Отправяше се предупреждение, че ако Високата порта изпрати гарнизони в Източна Румелия, българският народ ще отговори „на насилието с насилие“. Пратениците на комитета в Цариград бяха приети и изслушани само от руския посланик.

Когато в средата на октомври в Пловдив пристигна Европейската комисия, от села и градове заприиждаха делегации, които настоя-

ваха да се запази българското национално единство и в никакъв случай да не се допускат турски гарнизони. Навсякъде бурни народни демонстрации посрещаха назначения от Европейската комисия за управител на източнорумелийските финанси немец Адолф Шмит. Особено красноречив бе един адрес на 864 карловски вдовици. Те предупреждаваха, че само през труповете им могат да влязат в България убийците на мъжете им.

По внушение на руските военни власти започнаха да се образуват гимнастически стрелкови дружества, които даваха необходимата военна подготовка на българите. С удовлетворение генерал А. Д. Столипин* докладваше на руския императорски комисар: „Снабдени с добри пушки и с патрони, румелийците могат, ако поискат, да противопоставят на Турция 60-хилядна въоръжена сила и да отстоят... действителна, а не призрачна автономия".

След като се изработи Органическият устав, властта трябваше да премине от временното руско управление в ръцете на предвидените по устава власти. Предстоеше руските войски да напуснат областта. А при това положение опасността от турско нашествие изглеждаше непосредствена. Вълнението сред българската общественост стана неудържимо. Отново из европейските столици тръгнаха делегации, за да изявят решимостта на населението да не допусне турски гарнизони. Из областта се разпространяваше позив, който приканваше българите „като един човек да пролеем кръвта си и да изгинем до последний, за да покажем на света, че не сме стадо, но че ний сме народ..."

Едва бе приет Органическият устав, с който се оформяше положението на Балканите съгласно волята на великите сили, и вълненията в Южна България заплашваха с нова тежка криза. Александър II изпрати генерал Н. Н. Обручев в Цариград с личен съвет до султана да не настанява гарнизони в областта. Междувременно бяха стреснати и западните държави. Те настояха пред Цариград да не се предизвиква населението с каквото и да е посегателство върху автономността му. Турция отстъпи, без обаче да се отрече от даденото ѝ с Берлинския договор право. Султанът отговори на Обручев, че засега няма намерение да вкарва гарнизони в областта. Заплахата оставаше, но за момента бе отклонена.

Генералът се отправи за Пловдив, където на 25 април (7 май) тържествено обяви прокламацията на Александър II до българския народ: да приеме и да пази автономията си. Това означаваше, че турски войски няма да влязат в Южна България.

Народният отпор пожъна нова голяма победа.

Берлинският договор постановяваше за генерал-губернатор на областта да се назначи християнин. Основателни бяха опасенията, че Високата порта ще заобиколи това условие по някакъв начин. Опасенията се потвърдиха, когато тя издигна кандидатурата на Рус-

* Временен генерал-губернатор на Източна Румелия.

Княз Алеко Богориди

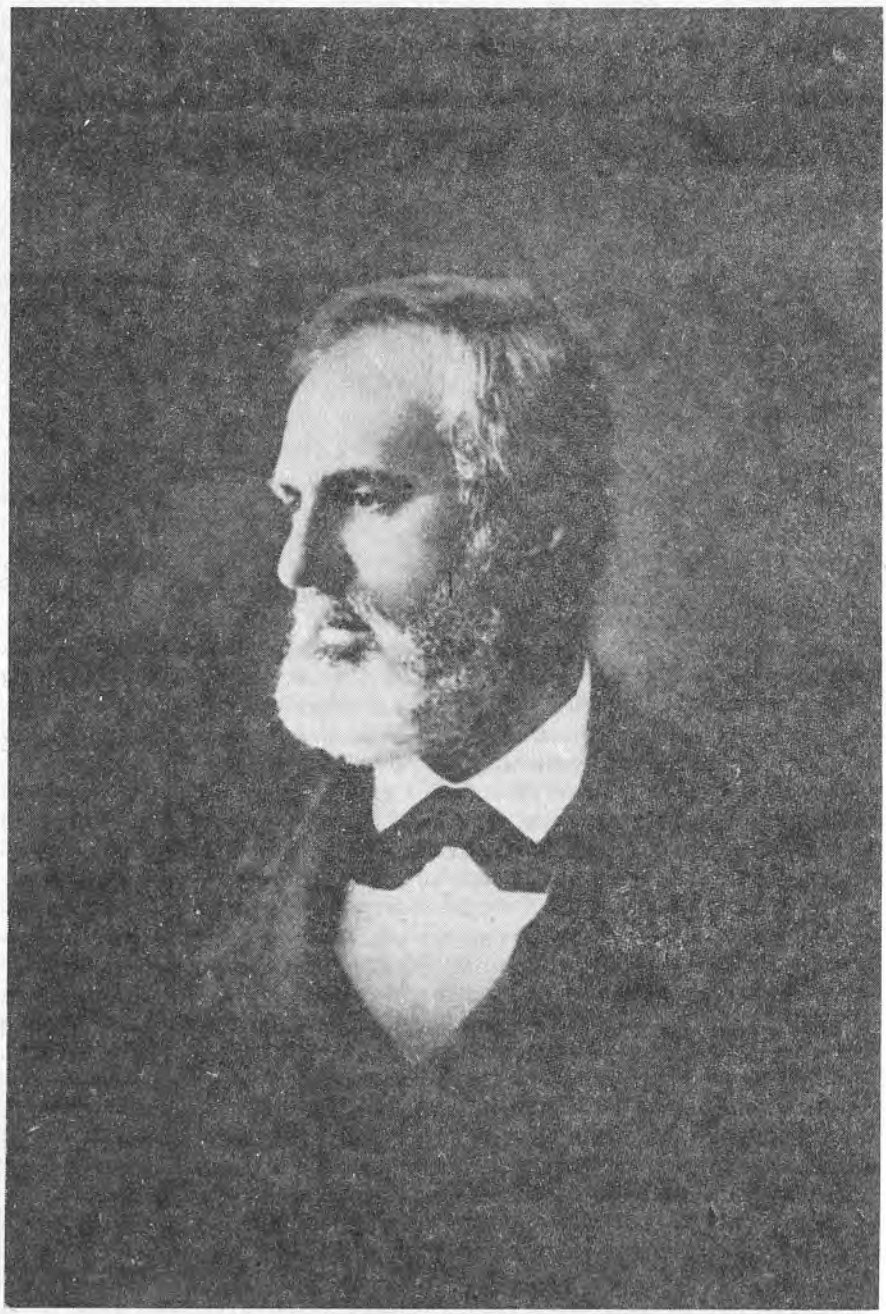

тем паша — един италиански аристократ на турска служба, който вече бе изпълнявал губернаторски функции в Ливан.

Руската дипломация се противопостави на тази кандидатура. Тя препоръча княз Алеко Богориди. На 2 (14) април султанът издаде указ, с който за пръв главен управител на Източна Румелия бе назначен Алеко Богориди.

Срокът за временното руско управление* изтече. Настъпи денят, в който руските войски трябваше да напуснат Южна България. Те, свидетелствува един съвременник, олицетворяваха свободата, а оттеглянето им означаваше, че започва да се прилага омразният Берлински договор. Затова така трогателно бе изпращането им на пловдивската гара. Хиляди хора със сълзи на очи умоляваха войските да не ги изоставят, а техният командир, побелелият генерал Полторацки, се разплака, като ги уверяваше, че Русия винаги ще има присърце съдбата и бъдещето на България.**

В личността на Богориди щастливо се съчетаваха преимущества, които го правеха приемлив за различните интереси и изисквания, преплетени в източнорумелийския възел.

Кандидатурата му се прие благосклонно във Виена, гдето Богориди бе служил като турски посланик. В Цариград той бе заемал най-високи постове, включително министерски, и бе имал възможността да се изяви като верен поданик на султана. От гледна точка на опит в международните отношения и в държавната администрация нищо по-добро не можеше да се желае от първия главен управител на автономната област. Широката му образованост и големият му държавнически стаж вдъхваха доверие, че ще се справи успешно с управлението на Източна Румелия.

По майка Богориди бе грък. Съпругата му бе също гъркиня. Само по език и по дух бе свързан с гърцизма. Малобройното, но много дейно гръцко население в Южна България бе удовлетворено от избора на главния управител, в когото виждаше свой сънародник.

Главното съображение, поради което изборът падна върху Богориди, бе неговият български произход. Така се задоволяваше честолюбието на мнозинството от населението в автономната област.

Алековият баща Стойко (после преименуван на Стефан Богориди и присвоил си титлата княз като управител на автономния остров Самос) бе внук на Софроний Врачански. Получил добро образование и заемал високи служби в империята, той бе погълнат от фанариотската буржоазия в Цариград. Казват, че подпомагал някои българи, предимно от родния му Котел, да продължат образованието си. Подарил бе едно място във „Фенер", гдето цариградските българи издиг-

* Това е ново понятие. Съвременниците на събитията говореха за „руска окупация", в която никой не влагаше смисъл, който, особено през Втората световна война, доби това понятие. „Окупация" означаваше управление на дадена област от чужда войска, а за българите руска окупация означаваше освобождение от турско иго и подпомагане за самостоятелен държавен живот.

** Никола Генадиев.

наха църквата „Св. Стефан". С това се изчерпват и заслугите му към българщината.

Сам Алеко Богориди с нищо не бе засвидетелствувал интерес към народа, от който произлизаха дедите му. При нужда българският произход се признаваше. Ала самия народ не познаваше. Дори езика му никак не разбираше. Когато превратностите на съдбата го накараха да напусне Париж — там се бе установил да живее след посланичеството във Виена, Богориди бе 57—58-годишен. За критериите на онова време — старец. (Макар че му предстоеше още три десетилетия живот. Титлата княз, на която толкова държеше, макар и самозвано да носеше, може да е пораждала надежда, че от поста главен управител ще се настани на българския престол. Шансовете му в това отношение бяха равни на нула. Дори само за това, че нямаше деца, и дъщастия не можеше да създаде. По-реална бе амбицията да получи втори петгодишен мандат, след като изтече първият. С оглед на това, когато и сред българите в Източна Румелия проникна политическото разединение, той се опря на една от двете партии.)

На 15 (27) май Алеко Богориди потегли от Цариград за Пловдив. За народното настроение в Източна Румелия бе добре осведомен. Бе решен да лавира между противоречивите интереси на великите сили, а и между народностите в Източна Румелия. Но знаеше, че преобладаващата част от населението ѝ е българска. Руският посланик в Цариград го предупреди, че националното самочувствие на българите е крайно изострено, че и най-дребният знак на незачитане може да има тежки последици. Богориди го увери, че никога не ще покани турски войски в областта.

В пяла Южна България с трепет очакваха първия главен управител. Как ще се представи той: като турски „валия" или като български владетел? И когато Богориди слезе от влака на гарата в Пловдив, всички си отдъхнаха: на главата си бе нахлузил калпак, не фес. Понататък, в битността си вече на главен управител, той ще се съобразява главно с българите и не ще пречи да се утвърди българският характер на автономната област. В това главно се прояви държавническото му прозрение и туй ще остане заслугата му в българската история.

На 18 (30) май на официална церемония пред конака в Пловдив бяха прочетени на български и турски двата султански фермана: за влизане в сила на Органическия устав и за назначаване на главния управител. По повод на церемонията възникна нов проблем: да се издигне ли турското знаме над конака? Източна Румелия се смяташе за част от империята. Неин държавен глава бе султанът. Но тъкмо за това българите най-малко желаеха да им се напомня. Турското знаме не се издигна. И никога повече нямаше да се вее над Южна България.

Обособеният живот на Южна България като автономна провинция започна. Встъпил в длъжност, Богориди се зае да състави „правителството" си — предвидения от Органическия устав „Частен съвет".

За главен секретар (т. е. нещо като министър-председател) и същевременно директор на вътрешните дела (т. е. министър на вътрешните работи) султанът бе назначил Гаврил Кръстевич.

Кръстевич бе сред ония будни момчета от Котел, които Алековият баща бе подпомагал, за да получат образование. Завършил право в Париж, той под крилото на благодетеля си бе заемал различни служби в империята. В родния край се завърна вече 60-годишен достолепен мъж, натрупал значителен административен опит, а и с родолюбиви прояви като публицист и участник в движението за църковна самостоятелност. Ала фанариотската среда в Цариград си бе казала своето. Кръстевич бе женен за гъркиня. Децата му не знаеха дума български и нищо не ги свързваше с бащиното отечество. *(Това негова трагедия ли е, или негова отговорност? Защото колко чинят старанията ти да будиш и поддържаш родолюбие у другите, ако собствените си деца не си в състояние да възпиташ като българи?)*

Начело на милицията и жандармерията бе поставен генерал-майор Виктор Виталис, представител на оная авантюристична порода, която намираше в Турция благодатно поле за кариера и богатство. Грък по народност, френски офицер на турска служба — изборът му не се оказа сполучлив. Виталис бързо се злепостави и като враг на българите, и като неспособен военачалник. Само след няколко месеца бе заместен от генерал Вилхелм Щрекер — пруски офицер на служба в империята. Щрекер се задържа на този пост близо четири години. През 1884 г. на негово място бе назначен друг немски генерал на турска служба — Август фон Дригалски, той пък поляк по народност.

На самия Богориди предстоеше да назначи останалите членове на правителството си. Той се посъветва с по-видните българи и направи избора си: Тодор Кесяков — за директор на правосъдието, д-р Георги Вълкович — за директор на земеделието, търговията и общите сгради, Йоаким Груев — за директор на народното просвещение. Високата порта не потвърди назначението на Кесяков. Богориди обаче го остави на поста му. Българите бяха препоръчали за директор на финансите Иван Евстратиев Гешов. Богориди не ги послуша. Или не се доверяваше на финансовите способности на младия, но вече доста известен общественик, или пък се съобразяваше с внушенията на западните дипломати. За директор на финансите бе оставен Адолф Шмит. Срещу него настроението на българите бе всеобщо. Не след дълго Областното събрание бламира Шмит и го застави сам да си даде оставката. С този случай в Източна Румелия се въведе един от принципите на парламентарния режим — за отговорността на назначаваните от главния управител директори пред Областното събрание.

И шестте окръжни управители (префекти), които Богориди назначи, бяха българи. От 28-те околийски началници 22 бяха българи, 4 гърци и 2 турци.

От пролетта до есента на 1879 г. се изградиха управителните тела на Източна Румелия. Започна да действува администрацията. След

като руските войски се изтеглиха, останаха на служба руски офицери, които редом с младите си български колеги трябваше да готвят войската. Европейската комисия прекрати дейността си. Грижата за това, как се спазва Органическият устав, се пое от дипломатическите представители на великите сили в Пловдив — консулите на Русия, Австро-Унгария (която представляваше и интересите на Германия), Франция, Англия и Италия. Под тази форма те се бъркаха във вътрешното управление, и то — с изключение на руския представител — предимно във вреда на българското население. Особено упорито прокарваше тази линия английският представител.

В упражняването на властта си първият главен управител предпочиташе да се държи като модерен конституционен владетел, който оставя министрите да управляват. Но строго държеше да не се засяга самолюбието му както от властите в областта, така и от представителите на великите сили. Външно поне трябваше да изглежда, че сам решава и сам действува. Това изострено чувство на самостоятелност съответствуваше на стремежа на българите да се укрепва автономията. Иначе до края на управлението си Богориди остана далеч от народа. Впрочем той говореше турски като турчин, а гръцки като грък. Само с българите разговаряше на френски, за да не ги обиди, ако им приказва на турски или на гръцки*. Това ограничаваше общуванията му с мнозинството от населението само до тесния кръг на управляващите среди.

Онова, което подрони положението на Богориди, бе конфликтът му с царската дипломация.

Израсъл сред ръководния елит на Турция, дълго време неин висш сановник, той се отнасяше към Русия като към главен враг на империята. По дух османлия, с очите на такъв той гледаше на русите**. Стремежът му към самостоятелност го сблъскваше с безтактната опека на руските представители в Пловдив — с всички тях враждуваше. Ако самостоятелността спрямо Високата порта му осигуряваше вътрешна поддръжка, враждата с Русия го противопоставяше на широките народни маси, за които Русия бе не само освободителка. Тя бе и опора на българската свобода и гаранция за бъдещото обединение. Богориди почна да търси близост с онези среди на българската буржоазия — малобройни и без влияние, които сами се отнасяха с неверие към руската политика, и се опита да спечели част от българските офицери, които пък настроиваше срещу руските им колеги. Така дълбока и толкова дребнава бе станала ненавистта му към Русия, че отказа да разреши строителството на храм-паметник в с. Шипка. И тогава султанът мюсюлманин разреши строежа на християнската църква в памет на руски войници, разгромили неговата армия***. Не бива да се изключват, разбира се, и грешките на царската дипломация. Както Батенберг, така и Богориди получиха властта си по предложение на

* М. Стоянов.
** С. Радев.
*** М. Стоянов.

Петербург. Но нито към единия, нито към другия царската дипломация намери нужния подход. Твърде скоро и двамата бяха заклеймени като врагове на Русия. И към двамата се възприе курс на отстраняването им, сякаш коренът на затрудненията в руско-българските отношения се криеше в една или друга личност.

Западните дипломати не прекратяваха усилията за привилегирован режим на малцинствата. Лозунгът за равноправие на народностите, който демагогски се издигаше, в действителност накърняваше законните права на мнозинството от населението. Да се предоставят предимства на малцинствата в ущърб на мнозинството — на това се разчиташе, за да се постигнат целите на западната политика на Балканите. Този замисъл не биваше да се осъществи.

Сам Богориди, убеден в българското преобладание в областта, назначи българи на по-важните административни постове. Първите избори за Областно събрание — източнорумелийския парламент, опровергаха лъжливите статистики и твърдения. В началото на октомври 1879 г. населението на Южна България легално и свободно изрази националната си принадлежност. В 36-те избирателни колегии бяха избрани 31 българи, 2 турци и 2 гърци. Противобългарската пропаганда и политика понесе съкрушителен удар. Към избраните депутати се присъединиха депутатите по право и по назначение. Тези две категории (общо 20 души) бяха предвидени именно за по-добро представителство на малцинствата срещу очакваното българско мнозинство. Така от общия брой 56 депутати 40 се оказаха българи. За председател на събранието бе избран Ив. Ев. Гешов.

Областното събрание излъчваше от средата си един постоянно действуващ орган, наречен Постоянен комитет. Авторите на Органическия устав бяха съчинили една особена система за избиране на членовете му: всеки депутат имаше право да гласува само за шест от десетте му члена. Така трябваше да се запазят поне четири места за депутати от малцинствата. Но и този замисъл бе провален благодарение на формулата, предложена от Иван Салабашев: всеки депутат българин вписваше в изборната си бюлетина към четирите имена, записани от депутата преди него, две нови. По такъв начин при гласуването се получаваше необходимото мнозинство от 18 гласа за всеки български кандидат. Постоянният комитет бе съставен само от българи.

Органическият устав наложи триезичието в Източна Румелия — равноправието на български, турски и гръцки език. Замисълът бе все същият — да се ограничава и спъва културното и политическото развитие на мнозинството от населението. Но още с първите стъпки на обособения живот в Източна Румелия българският език естествено се наложи като единствен официален език — в Областното събрание и в съдилищата, в администрацията и войската, в културния живот, а и в търговията.

Важно преимущество на българите бе, че временното руско уп-

Рота от източнорумелийската милиция.

равление ги въоръжи и подготви, за да отстояват с оръжие свободата и правата си. Гимнастическите дружества обхващаха почти цялото мъжко население. Подкрепяни от руските военни власти, снабдявани от тях с оръжие и инструктори, дружествата обучиха няколко десетки хиляди души (цифрите, които се сочат от изследователите, се движат от 64 до 105 хиляди). След като се изградиха източнорумелийските власти и управлението на областта се пое от тях, гимнастическите дружества се приспособиха към новите условия. Михаил Маджаров ги нарича „народна гвардия, на която целта бе да пази страната от външно нападение". Начело на дружествата стояха комитети, с чиито препоръки и решения се съобразяваше и властта. Западната дипломация се отнасяше с голямо подозрение към тях не само защото представляваха въоръженият български народ, но защото бяха в явно противоречие с нейната представа за обществен ред. Под натиска ѝ в края на октомври 1879 г. Богориди разтури гимнастическите дружества, които се преустроиха в резерв на милицията.

Милицията и жандармерията образуваха въоръжените сили на Източна Румелия, на които Берлинският договор възлагаше запазването на вътрешния ред. Временното руско управление разграничи задачите им. Милицията изпълняваше функциите на редовна наборна войска, а жандармерията — на полиция (макар да се числеше към войската). Милицията се състоеше от 12 пехотни дружини. Редовният ѝ състав бе комплектуван изцяло от българи. Висшето ѝ командуване се намираше в ръцете на чужди офицери — на служба в турската войска, но командирите на дружини и роти бяха руски и български офицери.

Една силна българска войска — това не бе в угода на западните сили. Те с основание се опасяваха, че такава войска неминуемо ще се превърне във въоръжена сила на българската национална политика. Следователно трябваше да се ограничава и най-важното — да се пресичат възможностите за българо-руско военно единодействие. Генерал Виталис се стараеше да привлече колкото се може повече чужди офицери в милицията. Генерал Щрекер пък провеждаше курс на постоянно намаляване на числения й състав: от 7500 души през 1879 г. тя броеше едва 3508 през 1885 г.* Алеко Богориди чрез Щрекер подклаждаше у българските офицери неприязън към руските офицери. Натякваше се, че те получавали по-големи заплати, че задържали производството в по-горен чин на българите.

Въпреки старанията на западните сили въоръжената сила на Източна Румелия си оставаше българска по състав и национална по дух. И по време на Съединението тя, макар и малобройна, щеше да бъде един от факторите за светкавичната победа. Мнозинството от българското офицерство запази чувствата на признателност и братство към руските си колеги. Но постепенно се оформи групировка, която се поддаде на противоруските внушения и се настрои неприязнено към руското военно присъствие в областта. В събитията около Съединението тази групировка доби преднина и изигра важна роля, макар и не винаги полезна, в политическите борби през 1886—1887 г.

От решаващо значение за политическото надмощие на българите в областта бе, че те се намираха на своя земя. Земя, която от векове е била поена от българска пот и кръв, която е била средище на българската култура и огнище на български народностен дух. На българите принадлежеше историческото и културното наследство. На техните мишци се дължеше стопанският разцвет. Отколе по южнобългарските полета и в пазвите на Стара планина, из Странджа, Средна гора и Родопите се бе ляла българска реч, вяло се бе българско знаме — държавно или бунтовническо. Български майки с български песни бяха приспивали чедата си. Каква по-смела изява на националното съзнание на българите в тези краища от героизма им през Април 1876 година, по време на Освободителната война, в съпротивата срещу антибългарските козни на довчерашните поробители и чуждестранните им покровители след Берлинския конгрес!

Заедно с политическата борба трябваше бързо да се постигне стопанско и културно възмогване на Южна България, да се възстановят разрушенията от войната, да се издигнат отново над пепелищата градовете и селата, да се даде нов тласък на земеделието и скотовъдството, на занаятите и търговията, да разцъфти отново българската народна култура. Без да се наложат като стопански и културен фактор, българите не биха могли да утвърдят и политическото си преобладание. И докато политиците обмисляха и осъществяваха

* Георги Вълков.

сложни ходове срещу една много опитна и коварна дипломация и пропаганда (срещу този опит и коварство те се уповаваха само на святото право), учителите учеха децата, книжовниците издаваха книги и вестници, селяните превиваха гръб над ралото, занаятчиите не вдигаха глави от тъмно до тъмно, търговците кръстосваха надлъж и нашир българската земя, а и изскачаха извън пределите ѝ.

Невероятно, невиждано бързо се променяше животът. Рухнала бе стената, която векове ограждаше българското общество от неговата естествена среда — европейската цивилизация. Раждаха се нови вкусове, потребности и стремления. Робството бе минало. Погледът се впери напред. Благородна бе амбицията да се навакса загубеното, да се достигнат напредналите народи. Ала жаждата за новото не биваше да се удовлетворява, като се накърнява народностното. Да се скъса с изостаналостта, без да се потъпче особеното, специфичното. Да се крачи с едри крачки само напред, но без да се забравя — какво е останало назад, какво трябва да носиш винаги със себе си — като памет и традиция, без което, колкото и съвременен да ставаш, ще престанеш да си индивидуалност.

Улисани в грижата за ежедневието, увлечени в надпреварата, някои прекалено бързо забравяха как, за сметка на какво е извоювано това, което притежават. Никой не се сещаше да поразпита къде е бил погребан — след бесилото — Апостола на свободата, та повече от век незнайният му гроб ще предизвиква безплодни препирни от угризения на съвестта. Нима трябваше да минат десетилетия, за да тръгнат оцелелите Ботеви другари из Врачанския балкан и дирят къде бе паднал великият войвода, къде точно бе положено успокоеното му най-после тяло?

За да не остави паметта да помръкне, Захари Стоянов — тогава живее в Пловдив — се връща към неотдавнашните скъпи спомени, съпоставя ги с документи, скътани като безценна реликва в домовете на поборниците, и сътворява „Записки по българските въстания“ — едно преклонение пред народния героизъм и саможертва. А Иван Вазов, който по това време е също в Пловдив, издава „Епопея на забравените“ — ненадминатата поетична възхвала на най-светлите образи от революционния пантеон.

В стопанския живот на Източна Румелия се развиваха процеси, сходни с процесите в княжеството: разрушаване на старите и изграждане на нови отношения. Под ударите на чуждата конкуренция и поради съкращаване на вътрешния пазар пропадаха старите занаяти. Част от предишните собственици се нагаждаха към новите условия и изисквания. Но доста се разоряваха. От тях главно се попълваше служебогонската маса, за която държавната трапеза бе най-привлекателният източник за препитание. Явяваше се нова социална прослойка — чиновничеството. На нея селяните, занаятчиите, търговците гледаха като на паразит, който добрува за тяхна сметка, който опропастява държавата. По време, когато щатовете дори на министерства-

та се състояха от по няколко души, партиите записваха на челно място в програмата си: съкращаване на чиновничеството! А административният апарат неудържимо се разширяваше, нарастваше броят на чиновниците.

На село живееше повече от 4/5 от южнобългарското население. И тук аграрният преврат, извършен по време и особено след войната, имаше за резултат пълното унищожаване на остатъците от феодалните отношения и установяване на дребнособственическите форми на владеене и производство. Земята, притежавана от едрите турски собственици, премина в ръцете на българските селяни. Успоредно с този процес се развиваше — макар и бавно, но неотстъпно — и обратният: разоряване на дребните собственици, съсредоточаване на земята в едри земеделски стопанства. Заедно с преобладаващата маса от дребни и средни собственици се зараждаше и нарастваше класата на едрите собственици, на буржоазията, която обхващаше едрите поземлени стопани, лихварите и едрите търговци.

Постепенно се увеличаваше делът и на промишлената буржоазия. Върху територията на Източна Румелия се възобновиха или се изградиха 40 фабрични предприятия. Те намираха евтина работна ръка. Обезземлените селяни, разорените занаятчии и дребни търговци се въвличаха в изграждащата се индустрия и ставаха първите представители на класата на бъдещето — пролетариата.

Пламваха искрите на социалната борба. Една от първите стачки в България бе на пловдивските печатари. А през март 1883 г. на стихиен бунт се вдигнаха сопотските и карловските предачки. Тяхното негодуване бе срещу вноса на европейска прежда, която ги лишаваше от средства за препитание.

Допълнително напрежение в социалния живот на Източна Румелия създаваше проблемът за бежанците. И то не за съдбата на хилядите българи, прокудени от родните места и търсещи убежище в свободните части на отечеството. С тях българските власти — и в княжеството, и в Източна Румелия — се справяха. Въпреки неимоверните трудности, макар и при твърде скромни условия, бежанците от поробена България съумяваха да се настанят и бързо да се приобщят към новия живот. Впрочем отвън никой нехаеше за тях — бяха си българска грижа. Но международен характер доби проблемът за мюсюлманските бежанци, понеже заинтересовани среди го раздухваха, за да предизвикат мъчнотии в устройството на млада България, в нейното самостоятелно развитие и укрепване, а в по-широк план — да затрудняват балканската политика на Русия.

По време на Освободителната война заедно с отстъпващата турска войска побягнаха богати турски земевладелци, най-отявлени крепители на потисническата власт. Те с основание се бояха от справедливия народен гняв. Увлякоха се и обикновени селяни мюсюлмани. (Изселванията — единични и масови — ще продължат и по-нататък.) По-голямата част от мюсюлманите не напусна — никой не ги закачи,

не посегна на имуществото им. За първи път те ставаха равноправни граждани на едно правово общество, получаваха гарантирана собственост, пълни политически и граждански права и свободи.

На изоставените земи се настаняваха безимотни българи от местното население, а и бежанци от останалите в пределите на империята български земи.

След Берлинския конгрес част от мюсюлманските бежанци пое обратния път. Внушаваше им се, че Южна България си остава пак в империята, че се възстановяват старите порядки, при които всеки българин е рая, а всеки мюсюлманин — господар; че колкото посилно е турското присъствие в Източна Румелия, толкова по-трайно ще е и господството на империята. Под предлог, че ги закрилят, западните дипломати използуваха за противобългарски цели нещастието на обикновените хора. Те — и на първо място пак английският консул, настояваха за бързо и цялостно уреждане на положението на мюсюлманските бежанци. Насъскваше се турското население да не се подчинява на „гяурската власт", да не признава автономията на Източна Румелия, да се съпротивлява дори с оръжие. С подстрекателствата и съпротивата българските власти трябваше да се справят не само и не главно с материална сила, но и чрез толерантността си.

Бяха положени усилия за уреждане на сложния бежански въпрос по възможно справедлив начин. Някои земи бяха върнати на бившите им собственици. Други — предимно едра турска собственост, бяха изкупени.

Евреите и арменците бързо се нагодиха към новите обществено-политически условия. По-голяма неприспособимост прояви сравнително силната гръцка буржоазия, подстрекавана от панелинистичните среди в Атина и манипулирана от английската дипломация в съответствие с имперските цели на Лондон. В края на краищата и тя трябваше да се примири с едно обективно положение.

Едно от най-забележителните явления в историята на следосвобожденска България бе провъзгласеното и гарантирано за всички граждани равенство. И то след едно петвековно варварско иго, след жестокостите, с които бе потушено Априлското въстание и на които бяха подложени българите от турската власт по време на Освободителната война. И в княжеството, и в Източна Румелия не съществуваха никакви расови, верски или национални ограничения. Пълна свобода бе предоставена за изява на политически убеждения, на народностна принадлежност, на вяра. Истинският интерес на самите малцинства налагаше бързото им приспособяване към новите условия, взаимното им общуване с българите в една демократична българска държава.

Националното освобождение и демократичната организация на обществото развързаха духовната мощ на българския народ, а те от своя страна пък ставаха могъщи ускорители на цялото обществено-културно развитие. Националната свобода и политическата демокрация бяха онези стимули, които позволяваха на българското общество

за кратък исторически срок да направи истински скок и да се нареди сред културните европейски народи.

По градовете и селата на Източна Румелия се строяха и отваряха нови училища. В реалните гимназии в Пловдив, Стара Загора и Сливен учеха българчета от Южна България, от княжеството и Македония. Познатият изследвач на Балканите Емил дьо Лавеле с изумление отбелязваше през 1884 г., че в Пловдив „държавният глава се задоволява с една стара къща, която е по-скоро руина, а двете нови големи сгради са предназначени за по-високо образование на момичетата и момчетата". В съответствие с демократичните възрожденски традиции образованието бе светско, а началното — и задължително. Издаваха се оригинални и преводни учебници, чужда и българска художествена, научна и популярна литература. Излизаха вестниците „Марица" (1878—1885), „Народний глас", „Независимост" (1881—1882), „Борба" (1885) и др.* Иван Вазов редактираше сп. „Наука", после заместено от сп. „Зора". В Пловдив живееха и творяха най-големите тогавашни български писатели: Петко Р. Славейков, Иван Вазов, Константин Величков и Захари Стоянов.

Културният разцвет в Източна Румелия бе ярка изява на българския етнически характер на областта, на българското национално съзнание и от своя страна съдействуваше да се утвърждава този характер, това съзнание. Друга национална култура тук не се проявяваше, не се развиваше, макар малцинствата да имаха свои училища, да издаваха свои вестници. Културата, която се развиваше в Източна Румелия, не бе регионална. Тя съответствуваше на общото културно равнище на българската нация по това време и даваше отговор на общите национални проблеми. Тя бележеше някои от най-високите върхове на националния културен подем в първите години след Освобождението.**

Така към края на 1879 г. патриотичното единство и неотстъпната борба на българите с неизменната и твърда подкрепа от страна на руската политика постигнаха резултати, които значително облекчиха по-нататъшната борба в името на националното единство.

По напълно естествен и легален начин управлението премина в ръцете на българите, без това с нещо да накърни правата на малцинствата.

Органическият устав въведе парламентарен режим и провъзгласи

* „Марица" и „Съединение" се опитваха да имитират големите европейски вестници. В този стремеж понякога стигаха до маниери, несвойствени за простите български нрави. Така например към имената на съмишлениците на вестника — различни длъжностни лица — се туряше епитет „симпатичен": председателят на окръжната постоянна комисия, симпатичният г-н... това и това направил. Тази практика бе прекратена от безпощадната присмехулност на Захари Стоянов, който я пародира така: „Ако сведенията нн са верни, симпатичният г-н Янкулов вчера отишъл да се покъпе в Хисарските бани". (Н. Генадиев)

** Маньо Стоянов и Елена Стателова са автори на специални проучвания върху развитието на културния живот в Източна Румелия.

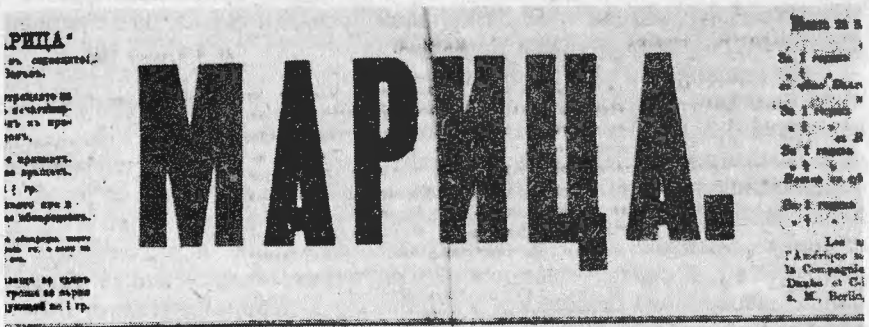

МАРИЦА.

Пловдивъ, Вторникъ 26 Февруарий 1885.

СЪЕДИНЕНИЕ

ЮЖНА БЪЛГАРИЯ

ВѢСТНИКЪ ЗА ПОЛИТИКА И ЛИТЕРАТУРА

основните буржоазнодемократични свободи. Това, от една страна, позволяваше да се изявява свободно народната воля, волята на мнозинството, а то бе българско. От друга — осигуряваше прогресивното икономическо, културно и политическо развитие на областта. Българите както в княжеството, така и в Източна Румелия, едва-що отърсили се от една варварска потисническа система, проявяваха изключителна чувствителност към извоюваните права и свободи, към държавната си самостоятелност и реагираха бурно срещу всяко посегателство над тях. Те се въодушевляваха от най-добрите за времето си образци на демократично управление, жадуваха да видят отечеството си по-бързо процъфтяващо и с примера си да привлича и вдъхновява останалите под чуждо иго сънародници. Не ще мине много време, и мечтите и стремежите ще се сблъскат с една неумолима действителност. Вътрешните противоречия ще се изострят. Външната намеса ще става все по-открита. Първо по-плахо, а после и като обичаен метод насилническият вътрешен режим ще се окаже ефикасно средство на управляващата буржоазия срещу политическите ѝ противници.

Въпреки предписанието на Органическия устав за равенство на трите езика в администрацията на Източна Румелия, естествено пак без всякаква принуда, се наложи българският като фактически единствен официален език.

Назначен бе главен управител християнин, при това с български произход. Той се съобрази с реалността и сам съдействуваше за утвърждаване на българския характер на областта.

Осуети се предвиденото от Берлинския договор присъствие на турски войски, което, особено с оглед борбата за съединение, се оказа изключително важно за сравнително лесната ѝ победа.

Бе опровергана клеветата на антибългарската пропаганда, че българите били неуки, без всякакво политическо възпитание и управленски опит, поради което не били в състояние да се нагърбят със сложните проблеми на областта, с чието решаване трябва да се заемат било чужденци, било представители на гръцкото малцинство.

В Областното събрание не бе представена най-многобройната част от населението — селячеството. Депутатите изхождаха от едрата и средната търговско-земеделска буржоазия. Повечето от тях обаче бяха високоинтелигентни хора, с университетско образование, активни участници в националноосвободителното движение.* От тези среди произхождаха също директорите, префектите, другите висши чиновници. За разлика от княжеството, гдето в политическия живот надделяваха дребнобуржоазните маси, а покрай тях — по-либерални и даже радикални тежнения, в Източна Румелия режимът имаше по-консервативен облик. Впрочем едрата буржоазия в Южна България бе по-силна и управлението по-безпрепятствено се обсеби от нея. Още повече, че доминиращият проблем бе да се укрепи българският нацио-

* Ел. Стателова.

нален характер на областта като главна предпоставка за бъдещото ѝ присъединяване към княжеството.

В по-сетнешните партизански боричкания се подхвърли едно обвинение, което и до днес се среща — за „семействеността" в управлението на Източна Румелия, за това, че властта била в ръцете на тесен кръг хора, уплетени и в роднински връзки помежду си. При положението, в което се намираше областта, и поради потребността от особено квалифицирани ръководители неизбежно бе да не се излиза от един ограничен кръг хора — възможно най-образованите, при това от една малобройна класа — едрата буржоазия. И в същото време това обстоятелство, благоприятно в известен смисъл за нормалния ход на управлението, същевременно водеше до последици, неблагоприятни и в политически, и в социален смисъл. Създаваха се условия за една управляваща роднинска каста, за която личните и обществените интереси и критерии се смесваха и влияеха едни на други.

Колкото и високо да оценяваме резултата от масовата борба, Източна Румелия си остана едно изкуствено творение с антибългарска насоченост, олицетворение на националното разединение, предизвикателство срещу българския народ, пречка за неговото нормално развитие. Тя трябваше да бъде премахната изцяло и безвъзвратно, за да се разчистят остатъците от робството, за да се даде истински простор за демократично и прогресивно развитие на България.

Някъде Източна Румелия се представя за втора българска държава. Една българска държава съществува след Освобождението и това бе българското княжество. Съединението просто щеше да влее в нея част от националната територия, която егоизмът на великите сили ѝ бе откъснал.

По някои страни на управлението си Източна Румелия приличаше на държава — имаше парламент, правителство, войска, местно самоуправление. Радваше се на права и свободи, немислими в Турската империя. В същото време зависимостта ѝ от султана съвсем не бе формална. Особено опасно бе правото му да вкарва войски в областта. Вярно, бе обещал да не го ползува, но само за момента. При друг момент лесно можеше да прибегне до него.

Източна Румелия бе зависима не само от султана. Великите сили изработиха основния ѝ закон и те единствени имаха право да го изменят. Без тяхно съгласие султанът не можеше да назначава главния управител. Те чрез дипломатическите си представители в Пловдив имаха право да се намесват под форма, че съблюдават за правилното прилагане на Органическия устав, във вътрешния живот на автономната област.

Имаше навремето една легенда: колко мъдри били управниците на Източна Румелия, какви добри порядки царели там, какви успехи са постигнати за толкова кратко време... И всичко това — в сравнение с княжеството.

После се яви друга крайност: в Източна Румелия се установило

чорбаджийско и олигархическо управление, там сред управляващата буржоазия, а особено сред офицерството, взели връх антируски тенденции.

Изследванията напоследък позволяват да се преодолее и старата легенда, и по-новата едностранчивост. Но и сега се срещат съпоставки с княжеството, които намекват за мними преимущества в развитието на Източна Румелия. Ако политическият живот в Източна Румелия се отличава с повече умереност, ако отсъствува — поне до 1883 г. — онази острота в борбата между партиите, характерна за княжеството, причината не бе в някакъв специфичен политически климат под тракийското небе. Източна Румелия не бе държава в истинския смисъл на думата. От началото до края на нейното развитие доминиращият политически въпрос бе националният, а не за характера на режима. Главното противоречие се коренеше не в съществуването на една провинция с парламентарен режим в границите на една абсолютна монархия. Това противоречие бе налице, но не то бе главното. Нима, ако бе включен в друга империя — с демократично управление, — народът би се примирил, че е откъснат от отечеството си и че е разкъсано националното единство?

Успехите в политическото и културното развитие на Източна Румелия, бързият подем на производството и търговията не се дължаха на някакви особени условия, съществуващи или създадени в автономната област. Не се дължаха и на по-високи качества на ръководните дейци. Всъщност още при Временното руско управление се отчете опасността от проникване в управлението било на чужденци, било на представители на малцинствата, които биха действували като оръдие на антибългарските козни. Ето защо се положиха съзнателни усилия да се задържат опитни и авторитетни общественици, които при по-сложни и по-мъчни условия да прокарват общобългарската национална политика. Независимо от партийните различия хората, които стояха начело на Източна Румелия, имаха съзнанието, че са проводници на една общобългарска национална политика. Развитието на областта — в икономиката, политиката, образованието, културата и т. н., бе част от развитието на българската нация изобщо.

Нито Органическият устав, нито политическият режим на Източна Румелия ще се превърнат в образец за демократично решаване на проблемите на българското буржоазно общество. Тъкмо защото в Южна България съществуваха условия за бързо икономическо и културно развитие, тъкмо защото там живееше будно българско население, тъкмо това правеше Източна Румелия още по-ненавистна, още по-чужда на народа, на стремленията му. Успехите в Южна България се дължаха не на съществуването на Източна Румелия. Това съществуване бе пречка, за да бъдат успехите на българския народ по-големи и по-трайни.

Източнорумелийските партии

Началото на политическия живот в Северна и Южна България бе доста различно.

В навечерието и по време на Учредителното събрание в Търново (февруари—април 1879) депутатите се разделиха на две групи, които защитаваха различни позиции по големите обществени проблеми. Обсъждаше се т. нар. „общонароден въпрос". Всички единодушно осъждаха чудовищната неправда, извършена в Берлин. Всеобща бе волята за освобождение на всички българи и за обединението им в една държава

Но как да се постигне тази цел? Тук мненията се разделяха.

Едните — това сапо-заможните, повече училите по тежките. Те смятаха, че българите трябва да се примирят временно с Берлинския договор, след като и Русия го е приела, а депутатите са длъжни да се захванат със задачата, за която са призовани: държавното устройство на княжеството. Що се отнася до националната кауза — да се изчаква търпеливо, докато международните събития се развият благоприятно, а Русия е в състояние отново да се заеме с Източния въпрос.

Другите — това са представителите на народната интелигенция, на довчерашните хъшове и бунтовници, безимотни и надъхани с най-напредничави идеи за последователно решаване на националния въпрос и за пълно народовластие. Те не можеха да допуснат никакво примиряване с неправдата. Не вярваха, че Русия, която в очите им бе достатъчно силна, за да се справи с всеки неприятел, би преглътнала оскърблението. Затова настояваха да продължи неотстъпно, без никакво примиряване с диктата в Берлин, борбата за национално освобождение.

Още по-ярко разграничението се очерта, когато се пристъпи към обсъждане на основния закон на княжеството. И едните, и другите бяха за конституционно, демократично устройство и управление. Ала в разбиранията за понятието „демократичност", или по-точно по отношение пределите на демократизма в конституцията, мненията се разделяха, кажи-речи, диаметрално.

Първите — тях захванаха да ги наричат „консерватори" — теоретизираха, че българският народ вследствие петвековното иго си останал политически незрял и неопитен. Затуй бил нужен един повече или

по-малко дълъг период на нравствено и политическо възпитание, през който гражданските права и свободи да бъдат ограничени, а управлението да е в ръцете на по-тесния кръг от имотни, образовани и опитни граждани.

Вторите — те пък се назоваваха „либерали“ — изразяваха дълбоката си вяра в политическите и нравствените качества на народа и в способността му да се самоуправлява. Те бяха за конституция, която последователно ще прокарва демократичните свободолюбиви начала на времето.

Либералите и консерваторите бяха политически представители на двете основни класи в българското следосвобожденско общество: дребната и средната буржоазия, съставляващи мнозинството от народа, и едрата търговско-лихварска буржоазия — малобройна и с ограничено политическо влияние.

Борбата между либерали и консерватори, за демократично или олигархическо устройство и управление изпълни първите години от историята на младата държава. Въпросът за външнополитическата ориентация, т. е. въпросът за съюзника в борбата за национално обединение, стоеше на по-заден план. От една страна, тази задача не се смяташе за предстояща, за непосредствена. Политическите дейци в съответствие с настроенията на широките народни маси демонстрираха пълно доверие в Русия. Даже консерваторите, чието ръководно ядро се състоеше от хора, ориентирани към Запада, изтъкваха на преден план русофили като Тодор Бурмов, митрополит Климент и Марко Балабанов.

Какво бе положението в същото време в Южна България?

Докато бе налице опасността от турски гарнизони и от намеса на Високата порта, от натиска на западните сили за привилегировани позиции на малцинствата в ущърб на мнозинството, сред българите в Източна Румелия цареше пълно единодушие както по отношение на главната цел, така и за средствата, чрез които да се постигне. Обратно — колкото по̀ намаляваше тази опасност, толкова по̀ се проявяваше политическото разделение сред българите.

И тук се образуваха две партии. Ала по отношение и на социалната си база, и на политическата си физиономия те се отличаваха от партиите в княжеството. В Южна България едрата буржоазия — търговска, промишлена и земеделска — бе по-многобройна, икономически по-силна, а и с по-широко политическо влияние. Двете партии в социален смисъл представляваха две групи от тази буржоазия и в известна степен се осланяха на подкрепата на широките народни маси. И двете бяха за демократично устройство и управление. Всеобщо бе съзнанието, че широките и гарантирани политически права и свободи на народа са основа за укрепване на българския национален характер на автономната област. Във връзка с разгорещените партийни борби в княжеството, особено след държавния преврат от 27 април 1881 г. и по време на режима на пълномощията, обществеността в Източна Румелия, макар да гледаше да не взема страна срещу княза, се отнася-

ше критично към антиконституционните му действия и се обявяваше в защита на законния режим.

В първите избори за Областно събрание през октомври 1879 г. кандидатите се различаваха не по социална или политическа принадлежност, а по своята народност. Категорично победиха българските кандидати, зад които стоеше огромното мнозинство от населението. Българският характер на Източна Румелия се утвърди и вътрешно, и външно.

При следващите избори за Областно събрание през май 1881 г.* се явиха две партии. И двете бяха български. И двете бяха привърженици на демократичния режим в областта.

Едната се назова „народна", после „съединистка". Наричаха я „консервативна", после „лъжесъединистка". Възгледите ѝ се разпространяваха чрез най-популярния тогава вестник „Марица". Нейни водачи бяха известни, опитни и заслужили политически дейци: Ив. Ев. Гешов и Ив. Ст. Гешов, Михаил Маджаров и С. С. Бобчев, Константин Величков, д-р Георги Янкулов, Данаил Юруков, д-р Георги Хаканов, д-р Христо Стамболски. Към тях се числеше и поетът Иван Вазов. Повечето от тях бяха богати хора. Произхождаха от чорбаджийски семейства, а и сами още повече забогатяха след Освобождението. Бяха получили високо образование в реномирани чужди училища. С умерени консервативни възгледи за устройство и управление на областта, те се съобразяваха с външната политика на Русия по отношение на националното обединение. Те бяха против всякакви рисковани операции и излишни жертви, за действие само когато има сигурност за сполука. А главното условие за сполука виждаха в такова състояние на международните отношения, което би позволило на Русия да се захване с разрешението на българския национален въпрос. Трябваше да се осигури всестранното развитие на областта до момента, когато стане възможно безкръвното ѝ, без всякаква опасност, съединение с княжеството. Последователното русофилство на консерваторите им осигуряваше широко влияние сред широките народни маси.

Втората партия се назова „либерална". Нарекоха я „казионна" заради подкрепата, която получи от главния управител Алеко Богориди. Начело застанаха по-малко известни дейци като Тодор Кесяков, Георги Бенев, Константин (Кочо) Хаджикалчов, Иван Салабашев, д-р Георги Странски, д-р Стоян Чомаков. Те продължаваха една традиция, съществувала до Освобождението — да се дистанцира българското освободително движение от Русия като условие да получи то поддръжка от Запада. Не случайно в ръководното ядро на либералите намираме такъв туркофил и русофоб като д-р Стоян Чомаков. Либералната партия в Източна Румелия се обявяваше, макар и предпазли-

* Мандатът на Областното събрание бе четиригодишен, но през две години се подновяваше половината от състава му.

во, против едностранното обвързване на българската национална политика с Русия. Пак внимателно се намекваше, че националното обединение би било невъзможно, без да се спечели подкрепата на западните държави. Възгледите на либералите в това отношение допадаха на Алеко Богориди и той стана техен покровител и закрилник. Бяха спечелени и някои офицери, които вярваха, че отстранят ли се руските офицери, те биха заели по-високи и по-добре платени постове.

Следователно разликата между двете партии се проявяваше най-вече в отношението към Русия и към Богориди. Консерваторите се осланяха изключително на руската политика както за да се отстоява автономията на областта, така и за бъдещото ѝ съединение с княжеството. Затова те взеха страна срещу Богориди при конфликта му с руските дипломати. Либералите смятаха, че българската национална политика трябва да спечели западната подкрепа, а това можеше да стане само когато докаже, че не е просто руско оръдие. За свой съюзник приеха Богориди, още повече, че влиянието им сред широките народни маси бе ограничено.

Изборите през май 1881 г. не очертаха превес нито на Народната, нито на Либералната партия. Разделението сред ръководните кръгове на интелигенцията още не бе проникнало дълбоко сред народа. Масовото влияние на Народната партия се уравновесяваше от откритото съдействие, което Богориди чрез административните органи оказваше на либералите. В управлението продължиха да участвуват представители и на двете партии.

Либералната партия получи силен подтик от установилите се в Пловдив след превратa от 27 април 1881 г. дейци на Либералната партия в княжеството. Сред тях бяха Петко Каравелов, Петко Р. Славейков, Трайко Китанчев, Захари Стоянов, Иван Стоянович, Иван Славейков. Прогонени от режима на пълномощията, те бяха изпълнени с ненавист към първия български княз като клетвопрестъпник, похитител на народните права, тиранин. В същото време смятаха, че режимът на пълномощията, без никаква вътрешна поддръжка, се крепи само благодарение на съдействието, което Русия чрез своите представители в княжеството оказва на Батенберг. Главният враг следователно е царската политика, защото, отклони ли се съдействието ѝ, режимът на пълномощията неминуемо ще рухне.

В Пловдив водачите на либералите подновиха издаването на в. „Независимост", върху страниците на който се излагаха новите аспекти на програмата им, насочена към възстановяване на конституционния режим в княжеството. Върху тази основа те се сближиха с източнорумелийските либерали и с главния управител Богориди. У Каравелов и Славейков се затвърди убеждението, че условията в княжеството не ще станат скоро благоприятни за постигане на тяхната цел. Именно Източна Румелия с демократичния си режим и с благосклонния главен управител се превръща в център, от който успешно ще се води борба не само за конституционния режим в княжеството, но и за

съединение. Те прекратиха издаването на в. „Независимост“. Намесиха се активно в политическия живот на Източна Румелия на страната на тукашните либерали и закрилящия ги Богориди. Каравелов бе избран за кмет на Пловдив. Славейков се кандидатира за депутат в Областното събрание. Под тяхно влияние започна да излиза и се списваше в. „Южна България“. Тук главна роля играеше Захари Стоянов, който със свойствения си фанатизъм към всяка новопрегърната идея вдъхновено, убедено и талантливо проповядваше новото национално и политическо верую. А то бе концентрирано в самото название на вестника — Южна България (а не княжеството) — като център на целокупния български народ.

Тази концепция, плод на не особено дълбок анализ на политическото положение в княжеството и на характера на руско-българските отношения, както и тактиката, извлечена от нея, имаха конюнктурен характер. Те се поддържаха от Каравелов и Славейков за съвсем кратко време, ала се оказаха с трайно значение за дейността на източнорумелийските либерали. В по-нататъшните събития те послужиха за формиране на една нова политическа линия в българския обществен живот.

Източнорумелийските либерали получиха от емигрантите стройна идеология, обоснована тактика и политически опит. Самият Богориди усети, че става по-стабилна вътрешната му опора в конфликта с Русия.

През април 1883 г. се проведоха избори за Областно събрание. Либералите спечелиха мнозинство. За първи път след създаването на Източна Румелия правителство се състави само от една партия. Политическото разграничение и тук се очерта вече рязко. Различията се представиха в крайна, непримирима форма.

„Отгоре“ се поощряваше пропагандата срещу режима в княжеството и лично срещу княз Батенберг. На Богориди му допадна идеята за Източна Румелия като център на българския народ и за „румелизацията“ на Македония. Започна да се проповядва, че понеже в княжеството режимът на пълномощията няма лесно да падне, националната идея трябва да се реализира, като първо Македония се присъедини към Източна Румелия, а след това да се мисли за обединение с княжеството*. Има данни, че тази мисъл се е подхвърляла и от английската дипломация. Това е може би първата стъпка за нейното приближаване към формиращата се противоруска политическа линия в българското общество.

Сам Богориди през 1882—1883 г. изглежда, че не е изключвал възможността да стане княз на съединена България. Ако режимът на

* Разказва се, че когато княз Лобанов—Ростовски, руският посланик във Виена, предложил на Богориди поста главен управител на Източна Румелия, г-жа Богориди попитала: „А защо не го предлагате за княз на България?“ Посланикът успокоил амбициозната дама с уверението, че при първия удобен случай Македония ще се присъедини към Източна Румелия.

пълномощията се сгромоляса под натиска на народната съпротива, Батенберг ще бъде отстранен. Кой би могъл да го замести? Естествено, най-подходящият би бил Богориди, а по такъв начин чрез лична уния безболезнено би се извършило и Съединението.

Някои автори са склонни да представят Богориди едва ли не за жертва на руската политика. Надува се значението на разногласията му с руските представители. Тези разногласия не са съвсем без значение. Но главната причина се криеше във възпитанието и политическите предпочитания на Богориди, които го настройваха срещу Русия и срещу нейната политика на Балканите. За самостоятелност на Източна Румелия, но в близост с Турската империя, а оттам и с покровителстващите империята сили — тази линия на Богориди закономерно го противопоставяше на Русия.

Русофобството като политическа линия съществуваше и преди Освобождението. Водоразделът между двете течения в българското възрожденско общество бе не само по отношение на начина на освобождение и бъдещото държавно устройство, но и във връзка със съюзника на българския народ, без който Освобождението би си останало само идеал. Непосредствено след Освобождението русофобската линия позаглъхна (да се проявява открито, означаваше привържениците ѝ да се изолират от целия народ), но никога не бе изчезнала. Постепенното ѝ възраждане и в княжеството, и в Източна Румелия не бе просто само реакция срещу грешки на царизма, а имаше свои вътрешни социални и политически основания.

Надделялата през 1883 г. в Източна Румелия политика се оказа без трайно влияние и перспектива. Българският национален въпрос по своята същност бе антитурски. Никакво споразумение с Османската империя не би било възможно, а следователно не можеше да се очаква трайна поддръжка от силите, които я подкрепяха. Широките народни маси се обявиха против Източна Румелия, за час по-скорошно съединение и бяха убедени, че то може да се постигне в единодействие с Русия. Една антируска политика би могла да се задържи само чрез диктатура, като се премахне конституционният режим или се ограничи така, че да се стеснят възможностите за народно влияние върху управлението.

В края на 1883 и в началото на 1884 г. настъпи политическа промяна в княжеството. Рухна режимът на пълномощията. Бе възстановена Търновската конституция. Петко Каравелов оглави правителството (юни 1884). С това изчезнаха конюнктурните основи за сътрудничеството му с източнорумелийските либерали и с Богориди. Царското правителство се ориентира към сваляне на Батенберг от престола. Към Каравеловата партия недоверието в Петербург бе силно поради натрапваното впечатление, че е радикална и противоруска. Опора на руската политика се диреше предимно в партията на умерените либерали начело с Драган Цанков. Отново политическата борба в княжеството се изостри, но вече като борба между двете партии,

възникнали след разцеплението на голямата Либерална партия. Управляващата партия на П. Каравелов провеждаше курс към пълно възстановяване на конституционния режим, сдобри се с Батенберг, смирил се най-после, поне външно, с участта си на конституционен владетел. По отношение на Русия бе възстановена традиционната линия на съобразяване с нейната външна политика, но без намеса във вътрешното управление, при запазване на самостоятелността и достойнството на младата държава. Партията на Др. Цанков, съюзила се с умерените консерватори, се обяви за изменен в консервативен дух конституционен режим, за пълно подчинение на царската политика. Тя пое яростна кампания срещу правителството на Каравелов и за отстраняване на Батенберг от престола. Крайно изостреното вътрешно положение и влошаването на отношенията с Русия съсредоточаваха вниманието на Каравелов преди всичко към тези въпроси. А Съединението при тази обстановка се смяташе за несвоевременно. В същото време Батенберг пак започна да бленува за една национална акция, която да издигне популярността му, така пострадала от злополучната авантюра с режима на пълномощията, и да закрепи по такъв начин престола си.

Събитията в княжеството лишиха източнорумелийските либерали от дейно и опитно ръководно ядро. Конфликтът на Богориди с Русия ги откъсваше от широките народни маси. От това не пропусна да се възползува опозиционната Народна партия. Начело на партията застана Ив. Ст. Гешов (Ив. Ев. Гешов бе назначен за управител на Българската народна банка в София) — около 30-годишен мъж, виден търговец, завършил Робърт колеж. С. Радев, който не може да бъде заподозрян в симпатии към русофилите, го описва като пъргав, смел, елегантен, способен да възпламенява с речи тълпите и да води по улиците бурни демонстрации. Около него се сплоти цяла фаланга млади, богати, образовани и амбициозни дейци на Народната партия.

През пролетта на 1884 г. изтичаше четиригодишният мандат на първия главен управител. След обрата на събитията в княжеството Богориди се прости с надеждата за престола на съединена България. Но не му се изпускаше и по-скромният пост в Източна Румелия. Народната партия се обяви срещу преназначаването му. И понеже Богориди вече се бе злепоставил, че не е заинтересован от скорошното съединение, тя издигна Съединението като главен лозунг на своята опозиционна борба. Така можеше да разчита на най-широк отзвук сред народните маси. Подкрепа й оказваше руският консул Александър Григориевич Сорокин, за когото Богориди бе враг на Русия.

Високата порта се съобрази със становището на Петербург и се отказа от преназначаването на Богориди. За главен управител бе назначен дотогавашният главен секретар Гаврил Кръстевич. По това време Кръстевич бе 63-годишен, истински старец сред обкръжението от 30-годишни депутати, директори и общественици. Политическите противници му прикачиха обидното прозвище „Треперко паша“. Една

от първите му стъпки бе да разпусне Областното събрание, гдето либералите имаха мнозинство. В новите избори — за целия състав на събранието — победата на Народната партия бе прекалена — нито един представител от до вчера управляващата партия не беше допуснат да се избере. Може би поради това Кръстевич назначи за главен секретар Начо Начов — несвързан с нито една партия. Директор на финансите стана М. Маджаров, на народното просвещение — К. Величков, на правосъдието — С. С. Бобчев, на земеделието, търговията и общите сгради — д-р Г. Хаканов.

Идването на Народната партия на власт се представя понякога като резултат от користна спекулация с един популярен сред народа лозунг. Всъщност тя разполагаше с широко обществено влияние както поради качествата на хората, които я оглавяваха и представляваха, така и като изразител на русофилските настроения на масите. Лозунгът за Съединението бе само допълнително средство, оказало се подходящо при конкретните условия, когато Богориди и либералите проявяваха личен интерес от запазване на Източна Румелия. И тои се издигаше преди всичко срещу преназначаването на Богориди. Вече на власт, Народната партия ще обяви, че условията не са благоприятни за съединение. Тази непростима грешка ще се окаже добре дошла за противниците ѝ. Либералите, до вчера на власт, сами обявявали Съединението за несвоевременно, сега ще заклеймят управляващата партия като „лъжесъединистка“ и ще почнат борба против нея, като издигнат захвърления лозунг.

По-късно Маджаров ще оправдава поведението на Народната партия с политиката на Петербург. Там се опасявали, че Съединението ще вкара Русия във война, за която още не била готова; Източна Румелия била толкова българска и свободна, колкото и княжеството, затова формалното ѝ присъединяване не заслужавало материални жертви и рисковете, неизбежни инак в онзи момент.

Съображенията, що се отнасят до Русия, не са съвсем точни: изпуснато е поне отношението към Батенберг. Но това е оправдание по-скоро за поведението на Народната партия и пак в него се срещаме с тенденцията да се залага върху чужда помощ със стремежа да се избягват жертви и рискове, така характерни за поведението на тази част от буржоазията и преди Освобождението.

Съединението в българската политика до лятото на 1884 година

Процесът на единното национално развитие продължи и след 1878 година. Българската общност на Балканите, макар и при различни условия на живот, се проявяваше единна и в икономиката, и в културата, и в политиката. Разпокъсването без съмнение затрудняваше и забавяше този процес — най-силно в Македония и Одринско, по-слабо в Източна Румелия. Голямата опасност бе да не се наруши с течение на времето това единство, а задачата — да се ограничават факторите, които биха пораждали различия между отделните части на българския народ. Впрочем опасността не се оценяваше в истинския ѝ размер. Българската общественост се намираше още в романтичен унес, наследен от чистотата на стремежите и от идеализма на възрожденската епоха. Кой би дръзнал и да помисли, че разединението може да се окаже трайно? Че не ще настъпи денят, в който всички българи ще живеят под една стряха? Та несправедливостта — колкото и жестока да е — е само мимолетна, а справедливостта е длъжна в края на краищата да надмогне всички пречки! Липсваше още историческият опит, в който ще изгорят много илюзии и който ще доведе до горчивото заключение, че социалният напредък и културата често вървят ръка за ръка с егоизма и неправдата.

Сред отделните части на разпокъсания, но единен български народ на преден план изпъкваха конкретни непосредствени и по-далечни цели, които в своята съвкупност съставляваха целокупната национална политика. Тази политика изразяваше интересите на всички българи независимо от разликата в условията, при които бяха поставени от Берлинския договор. Крайната цел бе единната национална държава, като се освободят поробените българи и заедно с Източна Румелия се влеят в княжество България. „Да се съединят българите от трите части на нашето отечество — от България, Тракия и Македония — пише Димитър Благоев * — счита се от всички необходимо и таквоз желание от страна на българите, разбира се, е съвсем естествено.“ И по-нататък: „Съединението на българите от трите части — България, Тракия и Македония, е задача, която ни оставиха да разрешим нашите революционери“.

Целта бе обща. Ала по отношение на етапите към нея, на форми-

* През 1886 г. в брошурата „Нащите апостоли“.

те и средствата за борба имаше различия между различните фактори — управляващите среди в София и Пловдив, Екзархията в Цариград, народното движение, освободителните организации. Това се обуславяше от особеностите в положението на трите области, но и от политически и идейни съображения.

Най-тежко бе положението на македонските българи. И най-сложните задачи стояха пред тях. Западната политика бе наложила откъсването им от общото българско отечество. Тя щеше да е главната пречка и занапред пред освободителното им дело. Дори когато тази политика започна да се примирява, че съединението на Източна Румелия с княжеството е неизбежно, оставаше непоклатима по отношение на Македония. Тя смяташе за свой интерес да се запази възможно по-дълго турското владичество над македонските българи. Ако все пак един ден империята рухне, тогава Македония трябваше да се подели, за да не стане България по-силна от съседите си. Така заедно с непосредствената цел — запазване на Турската империя, се имаше предвид и вариант за подялба на Македония, с оглед на който се примамваха управляващите буржоазни среди в Сърбия и Гърция. *(Българската политика не отстъпваше от принципа за неделимостта на Македония. Тя не можеше да допусне да се режат части от македонските българи, да се търгува в полза на една част от тях в ущърб на друга. Подялбата на Македония бе искане на сръбската и гръцката буржоазия. Как да не си спомни човек библейската легенда за двете жени, които си оспорвали майчинството над едно и също дете. Цар Соломон отсъдил детето да се разреже на две и едната половина да вземе едната жена, другата половина — другата. Истинската майка ужасена извикала: „По-добре тя да го вземе, но да си остане живо-здраво". Така царят доказал коя е майката. Но царе мъдреци се срещат главно в легендите.)*

Най-належаща бе задачата да се защитят българите в Македония от репресиите и грабителството на турската държава. В това отношение се настояваше за изпълнение на чл. 23 от Берлинския договор, който задължаваше Високата порта да въведе реформи в Македония. На второ място — да се укрепва националното съзнание и самочувствието на българите. Усилията се съсредоточаваха в просветното дело, което се ръководеше от Българската екзархия.

Източна Румелия формално бе в границите на Турция. Но си имаше автономно управление. Никакво присъствие на турската власт, включително и на войска, не се допусна. Целта на освободителното движение бе Съединението. Борбата за укрепване и разширяване на автономията бе подчинена на тази цел. Тази борба не водеше до национален сепаратизъм. Тя не бе насочена срещу българската държава, а срещу Турската империя. Автономията осигуряваше благоприятни условия за всестранно сближение с княжеството, което пък щеше да улесни Съединението. *(По-сетне чрез същата тактика ще преследват тази цел македонските революционери. И за тях лозунгът за автоно-*

мия не е насочен срещу българската държава и срещу българското държавно единство. Автономията се противопоставя на плановете за подялба и на денационализаторските домогвания. Една автономна Македония в техните представи е стъпка към обединението с България. Източнорумелийският пример изглеждаше така съблазнителен! За жалост такава щастлива развръзка рядко се повтаря в историята.)

Задачата пред княжеството бе да се затвърди демократичният и конституционен режим, да се осигури държавната независимост въпреки васалните отношения спрямо Високата порта, да се ускори материалният и културният напредък, изобщо — да се превърне българската държава в стожер и пример за всички българи и в достатъчно силен политически фактор на Балканите с оглед голямата национална мисия, която ѝ бе възложена.

Общонародният идеал сплотяваше в едно социалните слоеве и политическите кръгове на българския народ. Но колкото и важен да бе, не можеше да бъде единственият, нито — при всички обстоятелства — най-актуалният за един народ, за една държава. Вечният стремеж, постоянната цел — това бе последователният, неотклонният икономически и културен напредък на народа, издигането на неговото национално и политическо съзнание, усъвършенстването на неговата държавна организация както на институциите, така и на политиката. От всичко това зависеше в най-голяма степен и възможността да се постигне справедливо разрешение на националния въпрос тогава, когато се явят благоприятни условия за това.

Преди да настъпи този момент, националният въпрос бе предмет на възпитание, на организация, но и на политически спекулации. Поради общонародния си характер, поради изключителната си привлекателност той можеше да се използва от устремени към властта кариеристи или пък за да се отклонява вниманието на народните маси от некадърността на управляващите да решат най-наболелите въпроси; чрез него, от негово име да се преследват не само общонародни, но и класови, партийни и лични цели. Колкото повече българското общество се диференцираше в класово и политическо отношение, толкова повече и в националния въпрос се преплитаха класови и партийни домогвания и интереси.

Първото правителство на княжеството — консервативно по състав, с министър-председател Тодор Бурмов — възприе по националния въпрос курса, внушаван от Петербург, на търпеливо и предпазливо изчакване на събитията, за да не би „вместо да изпишем вежди, да извадим очи".

Този курс продължиха либералите, дошли на власт през март 1880 година. Техният пръв вестник се наричаше „Целокупна България" и това име изразяваше цялата им национална програма. Ала и за либералите националното единство бе постижимо само с подкрепата на Русия. Докато не настъпи подходящият от гледна точка на

царската политика момент, княжеството трябва да се развива и да се укрепва като обединителен център на всички българи.

Междувременно българите надделяха във всички страни на живота в Източна Румелия. Явно бе, че пропада замисълът, с който в Берлин се създаде автономната област. Съединението с княжеството бе неизбежно. А това още повече усилваше съпротивата отвън срещу освободителното движение в Македония. Англия не даваше и да се продума за свобода на македонските българи. Австро-Унгария имаше собствени намерения към Македония. От Петербург предупреждаваха княжеството да не се увлича. Сърбия и Гърция открито предявяваха претенции за подялба. При това положение пред княжеството имаше една възможност за действие — като стъпи върху базата на Берлинския договор, да съдействува за подобряване на положението на българите в Турция. В началото на 1881 г. правителството на Петко Каравелов връчи на Високата порта нота (първата нота в дипломатическата история на македонския въпрос), с която настояваше да се приложи член 23 от договора.

Така постепенно пред ръководните среди в свободните части на България и едновременно с общата крайна цел — „целокупна България", се наложи една програма-минимум, която включваше присъединяване на Източна Румелия и подпомагане на борбата на македонските българи, докато настъпи моментът и за тяхното освобождение. Широките народни маси, националните и патриотични движения, неизкушени в тънкостите на дипломацията и висшата политика, оставаха верни на традицията за национално единство, осъществено без всякакво забавяне, без всякакви компромиси. За тях Съединението беше неотделимо от освобождението на македонските българи.

Как можеше — тогава! — да се докаже кой път е най-прекият, кое средство — най-сигурно? Всяко догматизиране и абсолютизиране на революционните методи, на еволюционистката тактика, на дипломатическите ходове би било само вредно. Не биваше да се изключва нито първото, нито второто, нито третото. Проблемът бе как да се съчетават различните средства, как да се съобразяват те с измененията във вътрешната и външната обстановка, как да се разграничават различните фактори, как да се съхрани неизменността по отношение на главната цел и да се проявява гъвкавост, маневреност, умереност, как да се печелят съюзници и неутрализират неприятели?

Княз Александър Батенберг бързо схвана, или пък му бе подсказано, че общонародният идеал може да послужи и на династическите му интереси.

Задачата на младия български княз бе от мъчна по-мъчна — да застане начело на една току-що възкръснала след петвековно робство държава, и то разположена в един от най-невралгичните пунктове на съперничеството и противоречията между великите държави. Едва 22-годишен бе, когато пристигна в България. Житейският му опит се изчерпваше с кратковременна служба в германската армия. Роден от

Княз Александър Батенберг

един морганатичен (неравен) брак (баща му княз Александър Хесенски бе женен за полската графиня Хауке), което го изключваше от права върху короната на Хесен-Дармщат, той не получи никаква подготовка за политическа дейност и държавно ръководство. Единствената перспектива пред млади принцове като него бе офицерската. Амбициите му не се покриваха със съответно образование и възпитание, което пък бе предпоставка да бъде лесно манипулиран от други сили.

По всичко изглежда, Батенберг се бе отнасял с искрена признателност към цар Александър II — съпруг на леля му. Благодарение на него той, безправният принц и скромен офицер, бе препоръчан за владетел на младата българска държава. Но личните симпатии към императора съжителствуваха със страх и недоверие към Русия. Едно чувство, така разпространено не само сред немското дворянство, но и сред полската аристокрация. При това през май 1880 г. лелята императрица почина, а на 1 март 1881 г. бе убит и императорът. Скъсани бяха единствените сантиментални нишки, които свързваха немския принц с великата страна.

Колкото млад и неопитен да бе, Александър знаеше, че българският народ дължи свободата си на Русия и на нея възлага надеждата си за национално обединение. Една явна антируска политика би го противопоставила опасно на народните настроения. Бе му и внушено, че другите сили признават преобладаващите руски интереси в България. Те нямат нищо против руското влияние да се подрови. Ала не биха рискували европейския мир заради България и нейния владетел.

На Батенберг не оставаше друго, освен да балансира между народните настроения и личните си домогвания, между Русия и нейните противници и съперници. Балансът изискваше изключителна сръчност. Батенберг не я притежаваше. А и царската политика — особено при Александър III — не се задоволяваше с двусмислено и колебливо положение в освободената от нея България, а изискваше праволинейност.

Щом пристигна в България, Батенберг се зае да премахне либералния режим, узаконен с Търновската конституция, който противоречеше на представите му за ред и законност. Разчиташе в това отношение на подкрепа от Петербург, понеже сам знаеше антипатията, с която там се отнасяха към демократичните, конституционните режими изобщо. Вътре в страната намери опора в Консервативната партия. Тя не само споделяше антиконституционните планове на княза. Едно влиятелно течение в нея бе проникнато от убеждение, че българската национална кауза трябва да търси съюзник на Запад.

Опитът с първите две консервативни правителства се оказа несполучлив. Князът се видя принуден да повери управлението на Либералната партия, която се обявяваше за строго спазване и по-нататъшно развитие на демократичните начала в Търновската конституция. За либералите западните държави, главно Австро-Унгария и Германия,

представляваха заплаха за независимостта и пречка за обединението на България. Най-естественият съюзник на националната кауза бе Русия. Тя според в. „Независимост“ (който след „Целокупна България“ бе орган на партията) „ни е показала границите, до които да се простремѣ“. Поради това единението с Русия бе основата на българската национална политика. Пък и царските представители в страната не преставаха да насърчават българите към „завещаната от Царя Освободител Санстефанска България“.

Западните държави се отнасяха към либералите като към „панбългаристи“ и проводници на руското влияние. Те подкрепяха княза срещу либералното правителство, поощряваха го за насилствени действия срещу конституционния режим.

Батенберг се плашеше от либералите — от техните възгледи, от действията им както във вътрешната, така и във външната политика. Той и верните му консерватори съзнаваха, че само ако се свържат с една популярна сред народните маси идея, биха добили влияние и възможност за противодействие срещу либералното правителство. А каква по-популярна идея от Съединението? Трябваше да се отнеме ореолът на либералите като единствени борци за „целокупна България“.

През април 1880 г., само месец, след като в княжеството управлението се пое от Либералната партия, в Англия падна от власт консервативното правителство на Дизраели — Биконсфилд. Новото правителство се състави от партията на вигите (английските либерали). Сред българската общественост пламна надежда за разрешаване на националния въпрос. Основания не липсваха. Тъкмо Дизраели — Биконсфилд и неговия външен министър Солзбъри бяха инициаторите за преразглеждане на Санстефанския мирен договор и за разпокъсване на българския народ в Берлин. В народното съзнание Дизраели бе останал като отявлен българофоб и когато година след като падна от власт, почина, Иван Вазов съчини следната епитафия:

Лорд Биконсфилд умря,
потъна в тъмний мрак
и всичко честно се засмя
от Лондра до Батак.

В същото време вигите минаваха за българофили. Пресен бе споменът за пламенната дейност на водача им Уилям Гладстон в защита на българския народ през 1876 г. През 1878 г. вигите, като опозиционна партия, се обявиха срещу Берлинския договор. Дошъл на власт след две години, Гладстон заяви, че Съединението би било опасно в „сегашния момент“. На Ласелс — дипломатическия представител в София — бе поръчано да не създава впечатление, че Англия би подкрепила акция за съединение.

Оскъден бе опитът на българските политически мъже в междуна-

родните отношения и още не подозираха, че една велика сила гради външната си политика върху трайна основа, че в тази политика изхожда от собствените си интереси, а не от това, доколко е справедлива или не каузата на една малка държава, че едно са речите на водачите на една партия в опозиция, а друго — политиката ѝ, когато е на власт. И за торите, и за вигите целта на Балканите бе една и съща: да се спре разпространението на руското влияние. От тази цел бе производно и отношението към българския въпрос. Затова вигите, които през 1878 г. осъждаха Берлинския договор, през 1880 г. държаха на почитането му, а торите, които създадоха този договор, през 1885 г. щяха да подкрепят Съединението.

Съвпадението на двете правителствени промени — в княжеството дойдоха на власт либералите, привържениците на „целокупна България", а в Англия — вигите, противници на Берлинския договор — създаде впечатление, че и вътрешните, и външните условия са благоприятни ако не за пълно национално единство, поне за присъединяване на Източна Румелия към княжеството. Особено силно бе това настроение в Източна Румелия. В София пристигнаха двама пратеници на Областното събрание — Константин Величков и Димитър Наумов. Те носеха писмо от Постоянния комитет до министър-председателя Драган Цанков за споразумение по „решителните мерки за бързото съединение на народа ни". Състоя се среща с представители на българския парламент — либералите Стефан Стамболов, Георги Живков, д-р Димитър Моллов и Петър Станчев. Консерваторите бяха представени от секретаря на княза д-р Константин Стоилов. В протокола на срещата са записани следните решения: а) В Южна България да се основе Централен народен комитет, който заедно с клоновете си да действува като народно правителство в областта, да организира и направлява народните сили, да бъде в преки връзки с правителството на княжеството, като го държи в течение на дейността си и се споразумява с него по всички въпроси на народната политика; б) княжеството се задължава, с оглед на подготовката на Съединението, да увеличи числеността на войската си или поне да я запази в съществуващия размер; да сѐ отпусне кредит на правителството, който да се използува за делото на Съединението; със закон, приет от текущата сесия на Народното събрание, да се организира народната гвардия.

Двете политически сили в княжеството — управляващата Либерална партия, от една страна, а от друга, князът и опозиционната Консервативна партия — показваха външно единодушие, ала в стъпките си доста се разграничиха.

Консерваторите проявяваха изключителна припряност. Изказваха се за бързи действия. Доказваха, че обстановката е възможно най-благоприятна. Батенберг лично настоя пред Величков и Наумов за енергична подготовка. Той ги увери, че Европа няма да се противопостави.

В Лондон бе пратен преподавателят от цариградския Робърт ко-

леж Стефан Панаретов. Възложено му бе да проучи какво би било отношението на новите английски министри към евентуална акция за съединение.

Българският пратеник бе посрещнат навсякъде радушно. Изслуша уверения за разположение към българската кауза. Чу признания, че Македония е българска. Но към акцията за Съединението се прояви въздържаност. Английските дипломати се оправдаваха с другите велики сили, които били против, а те не можели да предизвикват разцепление в „европейския концерт". Напомниха за опасностите, на които би се изложила България — например австро-унгарска окупация. Съветът им бе: да се проявява благоразумие. Остана без отговор дори апелът на Панаретов Англия да съдействува за прилагане на предвидените от Берлинския договор реформи в Македония. В края на краищата правителството на Гладстон независимо от уверението за благосклонност не се отклони от политиката на Дизраели по българския въпрос.

Сред княжеските съмишленици разочарованието бе огромно. Марко Балабанов, дипломатическият представител в Цариград, споделяше със Стоилов един скептицизъм, граничещ с безизходица. При днешното направление на европейската политика Съединението става една задача, на която разрешението е неизвестно — пишеше той. — Още повече, че и от страна на Русия не дойде никакъв знак за насърчение. През май князът се намираше в Петербург за погребението на леля си — императрицата. Там му бе обяснено, че международните условия никак не са подходящи за Съединението и че ако все пак предприеме нещо, не бива да очаква подкрепа от Русия.

Докато князът и приятелите му с такова въодушевление се занимаваха със Съединението, либералното правителство проявяваше една странна пасивност. Държеше се настрана. Намесваше се само за да осуети преждевременни действия. Драган Цанков предупреди пловдивските делегати, че без Русия всякаква акция би била безсмислена.

През май в Сливен се стекоха представители на населението на Южна България, за да изберат в съответствие със софийския протокол Централен народен комитет. От София дойдоха Ст. Стамболов и Г. Живков. Стоилов, който поддържаше постоянни връзки с Пловдив, бе уверявал и княза, и правителството, че „румелийци са готови скоро с оръжие да поискат Съединението". Стамболов каза на делегатите, че с Живков са дошли поради „страх да не би нещо такова да се осъществи".

Сливенското събрание прие „Програма за действие в Южна България", в която бе изложена линията за борба в името на обединението. В Централния комитет бяха включени К. Величков, Ив. Ст. Гешов, Георги Тилев, д-р Г. Странски и д-р Г. Хаканов. Бе решено да се изграждат местни комитети и да се възстановят гимнастическите дружества.

С това работата на сливенското събрание приключи. След което

раздвижването около Съединението постепенно замря. Главната причина бе поведението на либералното правителство. То отбягваше да се обвърже с действия, които без оглед за успех само биха подкопали положението му.

На какво се дължеше резервираността на либералите?

След Учредителното събрание те поставяха общонародния въпрос в зависимост от руската политика. Съединение без знание и съгласие на царското правителство би било истинска авантюра. А Петербург смяташе за несвоевременно да се повдига този въпрос.

От друга страна, прекалената припряност на княза и консерваторите с право будеше подозрение за уловка. Не е ли целта им да се повдига престижът на младия монарх сред народа и да се задълбочи недоверието на царското правителство (и без това в Петербург гледаха на либералите като на нихилисти и радикали, едва ли не социалисти), а пред Западна Европа — да ги злепостави като елемент на раздор, незачитащ международните договори? По-сетне П. Р. Славейков ще обясни, че акцията е възникнала в политическия кабинет на княза и предназначението ѝ било да се измами либералното правителство, да се опозори и обезсили то.

Либералите, току-що дошли на власт, не искаха да влязат в явно противодействие с княза. Затова открито не се обявяваха срещу акцията. Те участвуваха в софийската среща и сливенското събрание. Но с поведението си направиха така, че да не се излезе извън преговорите, обсъжданията и дипломатическите сондажи.

Акцията на Батенберг пропадна. Отвътре тя бе отслабена от поведението на либералното правителство. Отвън не срещна никакво насърчение. Интересно в случая е сходството в отношението на Англия и Русия. И двете сили смятаха Съединението за несвоевременно. В поведението на Лондон се забелязваше важен, с оглед на бъдещето развитие, оттенък. Правителството на вигите не се представяше за принципен противник на Съединението. То се оправдаваше с международни задължения — с „европейския концерт" — и оставяше известна надежда за бъдещето. В становището на Петербург един момент заслужава внимание също с оглед по-нататъшното развитие на събитията. По това време Александър II бе жив и здрав. Батенберг се радваше на пълното му доверие. Ала по отношение на Съединението се проявяваше въздържаност. И тук оправданието се намираше в международната обстановка. Както ще се види по-нататък, това бе трайна линия в руската политика.

Доста странно бе отношението и на вътрешните сили. Акцията се поде и се насочваше от княза и от най-близкия му довереник д-р К. Стоилов. Князът уверяваше източнорумелийските депутати, че Съединението може да стане „още тази година". Стоилов поддържаше лични връзки с пловдивските дейци и ги подтикваше. В същото време министър-председателят Драган Цанков бе крайно сдържан. Той се срещна с Панаретов преди заминаването за Лондон, но никак-

ви наставления не му даде. На сливенското събрание Стамболов предупреждаваше срещу прибързани действия. И в опозиция, и на власт, либералите не отстъпваха от убеждението, че присъединяването на Източна Румелия и освобождаването на Македония са част от сложен международен въпрос, чието разрешение е възможно само в съответствие с руската политика.

Съюзници на княза в Южна България се оказаха почти само хората, които скоро ще да образуват Народната партия, русофилска и враждебна на Богориди. Естествено, Батенберг не помисли да търси съдействието на Богориди. Та нали, ако Съединението успееше, единственият губещ щеше да е главният управител на Източна Румелия?

Не се осъществи замисълът, на който бе подчинена акцията за съединение през пролетта на 1880 година. Тя обаче свидетелствуваше, че една популярна общонародна идея може да служи и на партийни, и на династични домогвания. Във връзка с възникването на македонските дружества по-сетне проницателният Стоилов ще запише в дневника си: „Трябва да имаме това движение в ръката си, както румелийското; трябва да влезем съвършено в народните стремления, ако не искаме да останем назад". Така се обосноваваше нуждата да се обвърже освободителната борба с политиката на консерваторите и с интересите на княза.

Идеята за съединение се актуализира отново по време на режима на пълномощията.

На 6/18 юни 1881 г. бе подновен Съюзът на тримата императори (Русия, Австро-Унгария и Германия). В сключения по този повод договор се предвиждаха съгласувани действия спрямо териториалното статукво в Европейска Турция. В протокол към договора се даваше право на Австро-Унгария да анексира в подходящ момент Босна и Херцеговина и се приемаше по принцип присъединяването на Източна Румелия към княжеството. Последният пункт бе включен по настояване на царското правителство и представляваше важна стъпка към осигуряване на външно доброжелателство за Съединението. От Петербург обаче предупредиха София да не се избързва с конкретни действия, тъй като те можеха да доведат до европейски конфликт. В случая се имаше предвид най-вече Австро-Унгария да не използува Съединението, за да анексира Босна и Херцеговина.

В английската политика също се утвърждаваше убеждението, че Съединението е неизбежно и при определени условия би било полезно. В този дух бяха твърденията и съветите, които пристигаха в Лондон от английски представители в Цариград, София, Пловдив, Букурещ. Български дейци като К. Стоилов уверяваха, че Англия само ще спечели от него. Във връзка с това настъпи и изменение в отношението към либералите. По-рано на тях се гледаше само като на най-убедени привърженици на сътрудничеството с Русия. Задачата вече бе самата Либерална партия да се отрече от едностранчивата си ориента-

ция, да повярва, че при определени условия може да се надява на благосклонност и от Запада.

В такива международни условия княз Александър извърши първия в българската история военен преврат. На 27 април (9 май) 1881 г. либералното правителство на Петко Каравелов бе свалено и бе назначено ново начело с руския генерал К. Г. Ернрот. С насилие и терор се проведоха избори за Велико народно събрание, което предостави на княза извънредни пълномощия да управлява без конституция за срок от седем години. Зад действията на княза застана царското правителство. То заложи авторитета на руското име в България, за да се укрепи олигархическата диктатура. Германия и Австро-Унгария безусловно поддържаха княза. Англия не беше в състояние да благослови едно толкоз явно нарушение на конституционния принцип и след като изрази нужните ѝ словесни резерви, успя както да не предизвика мъчнотии на княза, така и да разшири влиянието си сред противниците му — либералите.

Без да срещат пречка отвън, князът и консерваторите се заеха да осъществят вътрешната си програма. Самоувереността им порасна дотолкоз, че сметнаха руската подкрепа вече за излишна. Между тях и руските представители настъпи разрив. Князът състави чисто консервативно правителство. И веднага пролича колко безпомощна бе личната му власт. В началото на 1882 г. княжеството бе разлюляно от масово народно движение за възстановяване на конституцията. Начело стоеше Либералната партия. Князът не успя да се справи с него нито чрез насилие, нито чрез компромис с умерените либерали. Трябваше пак да моли за помощ Русия. Царското правителство изпрати двама генерали — Леонид Соболев и Александър Каулбарс. Първият бе назначен за министър-председател, вторият — за военен министър. Без да привърже към Русия княза и неговите сподвижници, тази стъпка засили сред либералите негодуванието и недоверието спрямо царското правителство. Тъкмо подкрепата, която то оказа на превратa и на режима на пълномощията, подхрани сред либералите едно течение, което от критичното настроение към действията на царизма в княжеството постепенно еволюира към отричане на руската политика в България.

Скоро князът се настрои и срещу новите си сътрудници. Той ги бе измолил, за да запази диктатурата си. А на практика се чувствуваше стеснен от тях самите. Командните позиции във властта не разшириха общественото влияние на консерваторите дотам, че да дадат здрава опора на княжеското самовластие и на курса за преориентация към Запада. В Петербург нарастваше подозрението към искреността на българския княз.

В същото време обезпокоителна насока взе развоят на събитията в Източна Румелия.

Превратът и режимът на пълномощията се посрещнаха с огорчение и негодувание от южнобългарската общественост. И двете партии

осъдиха действията на княза и консерваторите. Постепенно Народната партия, опозиционна на Богориди, зае по-примирителна позиция към режима, който се ползуваше от официалната поддръжка на Русия. В същото време се засили враждебността на източнорумелийските либерали, свързани с Богориди.

В Пловдив се установиха водачите и някои активни дейци на непримиримото крило на Либералната партия в княжеството. На остра критика бяха подхвърлени политиката на Батенберг и подкрепата, която царското правителство му оказваше. Върху тази основа емигрантите (в Пловдив ги наричаха „муаджири") се сближиха с Богориди и с източнорумелийските либерали. Започна да се проповядва един нов възглед: първо да се освободи Македония и да се присъедини към Източна Румелия, а след това да се мисли за обединение с княжеството. Без изрично да се изтъква, но логически произтичаше от това, че начело на обединена България ще застане Богориди, не Батенберг. Пратеникът на княжеското правителство в Пловдив докладваше, че Богориди и Либералната партия поддържали идеята за съединение на Македония с Източна Румелия. Впрочем тази идея бе чиста утопия, породена не от национални, а от партийни съображения. В действителност, ако Съединението се приемаше от всички велики сили като неизбежно и скорошно, пак всички държаха за целостта на Турция и категорично предупреждаваха България срещу каквито и да са действия в Македония. Такъв текст бе включен и в протокола, придружаващ договора на тримата императори от 6/18 юни 1881 година. А и българското обществено мнение не се убеди, че новата тактика е основателна и перспективна.

Колкото князът по̀ затъваше в тресавището, наречено „режим на пълномощията", в което сам бе нагазил, толкова повече се залавяше за Съединението, за да се сдобие с широка обществена опора и да се противопостави на така дотегналата му руска опека. Да се представят режимът на пълномощията и Батенберг за изразители и носители на общонародния идеал — това единствено би могло да компенсира разколебаната подкрепа от Петербург. Не биваше да се допуска да помръкне славата на княжеството като естествен център на всички българи и на Александър Батенберг като техен княз.

Щом назначи руски генерали начело на правителството, Батенберг се зае с тяхно съдействие и с неизменната помощ на консерваторите да разгърне една чисто пропагандна акция за Съединение. Той имаше предвид изричните предупреждения от всички страни срещу действия в Македония. Ето защо, в противовес на настроението сред народните маси за едновременно действие за освобождение на Македония и за съединение и на тенденцията в Пловдив за присъединяване на Македония към Източна Румелия, той насочи агитацията пряко към Съединението.

Натоварен от Стоилов, из Пазарджишко и Пловдивско агитираше епископ Гервасий. Той доказваше, че Съединението под скиптъра

на княз Александър ще помогне и за освобождението на „многострадална Македония". Но колкото и сладкодумен да бе, Гервасий не беше в състояние да спечели общественото мнение. Нужни бяха по-авторитетни дейци и влиятелни обществени сили.

Министър-председателят Леонид Соболев усети замисъла на консерваторите и лично се намеси с оглед да обвърже агитацията за Съединението с близките на руската политика среди в Източна Румелия. Той предложи да се натоварят с тази мисия официални лица, които да се опрат на Народната партия. Князът не изпитваше особено доверие в източнорумелийските консерватори тъкмо поради близостта им с царската политика. Но те поддържаха линията за предимство на Съединението в общата национална програма. Следователно за момента на тях можеше да се разчита. За Пловдив замина министърът на външните работи д-р Георги Вълкович, доскорошен директор в Източна Румелия. Той изясни плана за Съединението пред Георги Янкулов — председател на Постоянния комитет, и Ив. Ст. Гешов — кмет на Пловдив, и двамата от Народната партия. Планът предвиждаше войската на княжеството, мобилизирана уж за маневри, ненадейно да пресече границата и да навлезе в Източна Румелия. Както и през 1880 г., Съединението трябваше да бъде дело на българската войска, командувана от княза.

На 1 януари 1883 г. Янкулов и Гешов бяха поканени на новогодишния прием в княжеския дворец. Тук лично князът ги увери, че Русия напълно подкрепя плана му.

По това време за неофициален представител на княза в Пловдив бе назначен Петър Берковски*. Мисията му в Източна Румелия, както сам пише, бе да работи за Съединението „под ръководството на тукашното (пловдивското — б. м.) руско консулство", а същевременно да разяснява положението в княжеството. Там това положение „криво се представяло" и вината била в „жарките представители на главния управител". Да противодействува на Богориди и на управляващата Либерална партия, като се опира на Народната партия и на руския консул Кребел — такива конкретни указания получи Берковски, когато потегли за Пловдив. Богориди вече имаше репутация на противник на руското влияние, а бе започнал да се проявява и като съперник на княза за короната на утрешна съединена България.

На път за Пловдив Берковски, придружен от княжеския флигел-адютант барон Корвин, спря в Пазарджик. Префектът Иван Найденов и еп. Гервасий докладваха, че населението в окръга е готово да се вдигне на бунт за Съединението. Едно народно надигане — това не влизаше в плановете на княза и правителството. Ала разположението към самата идея се оцени като благоприятен фактор. Богориди и сподвижниците му можеха да бъдат компрометирани като нейни врагове.

* Дотогавашният представител Харитон Генадиев официално се числеше на служба в канцеларията на главния управител.

Вече в Пловдив, Берковски предприе издаването на в. „Съединение“. Средствата бе получил в София лично от министъра Вълкович. Първият брой излезе на 30 декември 1882 г., посрещнат, както Берковски докладва, с възторг от „мнозинството“, но с възмущение от властите. В. „Съединение“ стана фактически орган на Народната партия в борбата ѝ срещу управлението на Богориди.

За да противодействуват на подклажданата от София агитация, Каравелов и сплотилите се около него източнорумелийски либерали започнаха да издават в. „Южна България“. Именно от страниците на този вестник Източна Румелия се препоръчваше за център на целокупния български народ.

Така в Пловдив се сблъскаха две партии с различни програми за пътищата и средствата към националното единство. Зад едната стоеше софийското правителство — тя се радваше на подкрепата на руските представители. Зад другата — забягналите в Пловдив противници на режима на пълномощията, съюзили се с източнорумелийските либерали и Богориди.

По това време — все в края на 1882 г. — в Пловдив се яви един английски емисар — капитан Едуард Винсент. Той подмяташе, че идва с тайна мисия да проучи мнението на населението за Съединението. Какво бе мнението на българите — това в Лондон бе пределно ясно.

Преди да дойде в Пловдив, Винсент бе посещавал многократно Екзархията в Цариград, гдето (както твърди Методи Кусев) уверявал, че великите сили, специално Англия, ще подкрепят обединението на Македония с Източна Румелия. Официално Лондон изключваше подобен вариант, но нищо не пречеше на емисарите му да си служат с него. Кусев, пленен от тази идея, сам замина за Пловдив да я проповядва.

Винсент бе приет от Богориди. Срещна се и с представители на обществеността. Привържениците на главния управител бяха очаровани. Представителите на Народната партия не отхвърляха изобщо тази възможност. Тя можеше да се има предвид, ако великите сили категорично се противопоставят на съединението на Източна Румелия с княжеството. Берковски твърдо отстояваше съединението с княжеството като „едничко средство“. Той предупреждаваше, че освобождението на Македония неминуемо ще се придружи от „кръвопролития“, докато Съединението можело да се извърши по мирен път.

Непосредствена цел на агитацията за съединение, разгърната през втората половина на 1882 г., бе да се закрепи режимът на пълномощията в княжеството, а в Източна Румелия — да се обезсилят възможните неблагоприятни за княза последици от съюза между Богориди, емигрантите и източнорумелийските либерали. Министър-председателят Соболев и консулът в Пловдив Кребел ѝ оказваха подкрепа въпреки изричното становище на Петербург за несвоевременността на Съединението.

Но единодействието между княза и Соболев се оказа нетрайно. Случи се това, което се бе случило и с почти всички предишни представители на царското правителство в София. Те бързо се убеждаваха, че консерваторите са врагове на руското влияние, а Батенберг — неискрен и несигурен. През февруари 1883 г. консерваторите напуснаха правителството на Соболев. Князът се обърна с молба към Александър III да отзове двамата генерали, а да му прати пак за министър-председател генерал Ернрот, с чиято помощ бе извършил превратa на 27 април 1881 г. Молбата му този път остана без отговор. Царското правителство не криеше вече недоверието си към княза. Батенберг трябваше да направи завой. До този момент подкрепата от Петербург компенсираше липсата на вътрешна опора. Вече бе нужна вътрешна подкрепа, за да се пребори с Русия.

Консерваторите сключиха споразумение с умерените либерали. На 6 септември 1883 г. князът назначи Драган Цанков за председател на коалиционно правителство, съставено от умерени либерали и консерватори. Срещу компромисния изход се обявиха непримиримите либерали. Петко Каравелов и П. Р. Славейков се върнаха от Пловдив и оглавиха борбата за пълно възстановяване на Търновската конституция.

В изборите за Четвърто обикновено народно събрание победа спечелиха непримиримите либерали. Либералната партия окончателно се разцепи. Умерените либерали в съюз с русофилската част от разпадналата се Консервативна партия откриха фронт срещу правителството на Каравелов и княза. Те експлоатираха русофилските чувства на широките народни маси и се надяваха с пряка поддръжка на царизма да овладеят властта. Хората на Цанков проповядваха, че само като се изпъди князът, може да се възвърне доверието на избавителката и покровителката.

От началото на 1883 г., във връзка с новото изостряне на вътрешнополитическото положение, интересът на управляващите среди в княжеството към Съединението отслабна. Причините, които бяха предизвикали агитацията, постепенно изчезнаха: разтури се съюзът между княза и руските генерали, конституционният режим бе възстановен, водачите на непримиримите либерали се прибраха в София и Богориди видя да се стопяват бляновете му за българската корона.

Ала в Източна Румелия промяна не бе настъпила и следователно всички предпоставки бяха налице, за да се поддържа популярният лозунг. Широките народни маси бяха за незабавно съединение. Предстоеше да се реши и един важен вътрешен проблем: през 1884 г. изтичаше петгодишният мандат на Богориди. Ще остане ли за втори мандат, или ще дойде друг главен управител? Либералите се обявиха за преназначаването му. Народната партия — против.

За източнорумелийските консерватори Богориди бе враг на Русия, следователно пречка за националното единство. Борбата, която бяха подели отначало в единодействие с Батенберг, продължиха и

след като той изгуби интерес към нея. Пряката ѝ цел сега бе да не се даде втори мандат на Богориди. В това отношение бяха поощрявани и подпомагани от руското консулство.

Царското правителство отзова Кребел от Пловдив и това бе оценено като удовлетворение за Богориди. Ала Сорокин продължи дотогавашната линия на консулството в съюз с опозиционната Народна партия срещу преназначаването му.

От началото на 1884 г. агитацията за съединение обхвана цяла Източна Румелия. Подписваха се петиции. Провеждаха се манифестации и митинги. Произнасяха се речи. Ораторите разобличаваха Богориди и правителството му, че по користни съображения пречат да се осъществи народният стремеж. Доказваха, че разединението е вече нетърпимо, че час по-скоро трябва да се присъедини Източна Румелия към княжеството, че Русия ще застане зад справедливото българско дело, а тогава никоя друга сила не ще се противопостави. Опозиционната Народна партия започна да се нарича „съединистка".

Митингите се прехвърлиха и в княжеството. Батенберг и правителството на Цанков гледаха на тях благосклонно. В София нямаха нищо против да се осуети преназначението на Богориди.

Либералите бяха поставени в затруднено положение. Не можеха да се противопоставят на една всенародна воля, така внушително демонстрирана на митингите и в резолюциите. Те можеха да използуват само един довод: че външните условия не позволявали да се осъществи Съединението. Захари Стоянов нападаше „лъжливите съединисти" (това е още преди Народната партия да е дошла на власт), които разчитали на „плач и голи молби". Вестник „Южна България" развиваше едно след друго съображенията на управляващите: след като всички българи са за съединение, трябвало да се обсъжда не този въпрос, а доколко е възможно то; да се посочат средствата, чрез които ще се постигне, крайните мерки биха хвърлили народа в пропаст; да се прецени доколко страната разполага със сили да се противопостави на държавите, подписали Берлинския договор, и на Турция, и най-важно — дали Русия е благосклонна.* Не след дълго аргументите на управляващата при Богориди партия срещу несвоевременността на Съединението ще се усвоят от Народната партия, дошла на власт, срещу агитацията за съединение на миналите в опозиция либерали.

Английски дипломатически агент в Пловдив бе капитан Хенри Джонс. Страстен любител на уискито, за него приказваха, че половината от деня е трезв, а другата — пиян. За патриархалните български права това поведение не изглеждаше съвсем порядъчно. Ала капитан Джонс бе хитър и умен. Той следеше внимателно процесите, които се развиваха в българското общество, и навреме осъзна, че разделението в политическия свят и враждебността на Петербург към княз Александър разкриват нови възможности за английската дипломация. Тряб-

* В. „Южна България", № 75, 24 март 1884.

ваше да се насърчава всяка склонност за измъкване от руската орбита. Да не се пропуска и най-дребният повод, който би разширил пукнатината между Петербург и София. Да не се пестят уверения за съчувствие и към Съединението, стига то да не засили руското влияние. Не биваше в никакъв случай да се укрепва впечатлението, че само на Русия може да се осланят надеждите на българския народ. Именно Джонс препоръча на ръководителите на движението — все дейци на Народната партия, позната с русофилството си — да се изпрати делегация в големите европейски страни, за да изяснят българските „национални стремления".

Едно събрание, свикано от Народната партия, възложи тази мисия на Ив. Ст. Гешов и на депутата в Областното събрание Христо Христов. Мемоарът, който носеха, скрепен с печатите на осем града и 316 села, изразяваше надеждата на населението от Източна Румелия, че „великите сили ще погледнат съчувствено на нашите праведни желания за съединението ни с княжество България".

Във Форин офис не приемаха много сериозно разсъжденията и уверенията на пловдивския консул. Когато Гешов и Христов пристигнаха в Лондон, никаква официална личност не пожела да разговаря с тях. Даже нямаше кому да връчат мемоара, та просто го оставиха в канцеларията на министерството. Но и тези неотговорни лица, с които се срещнаха — бивши министри и второстепенни чиновници, — бяха единодушни, че една акция за съединение би била несвоевременна.

Не по-радушен бе приемът и в Париж. Френската политика проявяваше пълно безразличие към събитията на Балканите. След поражението в двубоя с Германия за хегемония в Европа тя се наклони към разширяване на колониалната империя. В навечерието на пристигането на Гешов в Париж падна правителството на Жул Фери. Поводът бе поражението, което френските войски бяха претърпели в битката при Ланг Сонг в Индокитай. Кой в този момент би се интересувал от „праведните желания" на населението в Източна Румелия?

На гостоприемство във Виена не се и надяваха. Тук обаче ги чакаше друго разочарование. Руският посланик княз Лобанов-Ростовски им каза въобще да не ходят в Петербург, гдето се смятало, че моментът никак не е подходящ да се нарушава Берлинският договор.

Завърнали се без всякакъв резултат в Пловдив, Гешов и Христов завариха съвсем нова обстановка. Богориди вече го нямаше. За главен управител бе назначен Гаврил Кръстевич. Либералите се озоваха извън управлението и както скоро показаха изборите за Областно събрание — без каквото и да е влияние сред масите. Властта бе в ръцете на Народната партия, която издигаше за програма българското национално единство.

Цялата тази оптимистична картина се помрачаваше от някои нови явления. Гешов и Христов съобщиха, че независимо от приказките на консулите в Пловдив нито една столица на великите сили не

смята Съединението за своевременно. Най-важното: Петербург изрично предупреждава срещу каквато и да е акция. А както обясняваше органът на Народната партия: „Съединението не може да стане без съизволението и съдействието на Русия". Правителството на Каравелов (който при престоя си в Пловдив бе близък с падналите сега от власт либерали, а не с победилите консерватори) се обявяваше срещу действия, които биха усложнили международното положение на княжеството.

Като опозиционна Народната партия бе водила борбата срещу Богориди и либералите (казионните) в името на Съединението. Тя намираше опора в руското консулство и получаваше насърчение от княз Александър и от правителството на Цанков. Представляваща среди, които по традиция отдаваха главно значение на външната помощ за разрешаване на вътрешните ситуации и които се стараеха да избягват рискове, опасности и жертви, тя, вече като управляваща партия, сне лозунга за Съединението. „Не му е сега времето" — такъв бе оправдателният мотив пред изумената общественост.

Към средата на 1884 г. настъпи ново политическо положение не само в Източна Румелия, а и в княжеството.

Победата на партията на Каравелов в изборите за Четвърто народно събрание ознаменува пълната победа на младата българска демокрация срещу антиконституционните планове на консерваторите и опита за компромисен изход от режима на пълномощията. По такъв начин се отстраняваше една пречка по пътя към националното единство. (Ако не беше режимът на пълномощията, Съединението порано би изпъкнало като непосредствена цел на масовото народно движение.) Сега българската държава отново добиваше притегателна сила за всички българи извън пределите ѝ и имаше възможност да отделя постоянно внимание за тяхната съдба и бъдеще.

Но за Каравелов и съмишлениците му свободата на поробените българи бе до голяма степен зависима от политиката на Русия. Такива бяха и широките народни настроения. Ала точно по това време, когато вътрешната криза в княжеството се преодоля, царското правителство и лично император Александър III възприеха враждебно отношение към Александър Батенберг.

В някои исторически съчинения на тази вражда се отдава голямо значение за отрицателното отношение на руските управляващи среди към движението за съединение, и особено към самото Съединение. От предходното изложение пролича, че неизменно след Берлинския конгрес и по време на акциите през 1880 и 1882—1883 г. царска Русия ясно изразяваше становището си против действия, които биха нарушили Берлинския договор, биха смутили европейския мир. Дори след като накара своите съюзници Германия и Австро-Унгария да одобрят в протокола към договора от 6/18. юни 1881 г. по принцип Съединението, тя съветваше българските управляващи среди към умереност и изчакване.

По това време младият български княз се радваше на пълно доверие в Петербург. Оттам получаваше всестранна подкрепа. Благодарение най-вече на тази подкрепа успя превратът от 27 април 1881 г. и се наложи режимът на пълномощията. Следователно становището за несвоевременност на Съединението бе за царското правителство една трайна линия, която се определяше не от симпатия или антипатия към Батенберг, а от по-трайните интереси в отношенията му с другите сили. Тази трайна линия сега, след като надделя антипатията, вече се обосноваваше не само от отношенията с другите сили, а и от интересите на политиката на царизма в самото българско княжество. Преди главното съображение бе как ще реагира Англия, няма ли да се предизвикат нежелателни контрадействия на Австро-Унгария, как би се държала Германия. Сега към всичко това се добавяше и съображението, доколко Съединението би съответствувало на курса, възприет спрямо Александър Батенберг.

Вътре в страната авторитетът на първия български княз бе силно накърнен от политическите борби, в които той поради неопитност се намеси като страна, като водач, и то на малцинството. Провалът на режима на пълномощията бе провал и лично за него.

Батенберг допусна и друга важна тактическа грешка: от самото начало той заложи в политическата игра съдбата на короната си. Заплашваше, че ще абдикира, ако не се приеме искането му за изменение на „полурепубликанската“ конституция. В прокламацията към народа след превратa от 27 април 1881 г. заявяваше, че ако Великото народно събрание не приеме предложенията му, той ще му предаде короната си. Така общественото мнение започна да свиква с мисълта, че князът може и да си отиде. Конфликтът с царска Русия увеличи още повече нестабилността му. Липсваше му сигурна подкрепа отвън. „Германия ме изостави напълно в ръцете на Русия — споделяше в едно писмо той. — Англия и Австро-Унгария отговарят на оплакванията ми: „Вие трябва да разберете, че въпреки всичките симпатии към Вашата личност заради Вас няма да обявим война на Русия.“ Едно предупреждение, което напълно се потвърди две години посетне.

Нещо и жалко, и трагично има в личността на първия български княз. Съчетанието на политическа незрелост с амбициозност го тласкаше от една погрешна стъпка към друга, от един провал към друг. И така до края на краткия му живот. Отношението към него на съвременниците, а и на мемоаристи и изследователи по-сетне варира от възхищение до пълно отрицание. „Критичният ум няма да намери в неговия характер нещо възвишено и благородно“ — пише Михаил Маджаров. „От Батенберг не е излязло за България никакво добро“ — заключава Тодор Икономов. Апологетите — на първо място Адолф Кох и Александър Головин — го представят едва ли не за последен рицар в европейската история, а в съдбата му търсят сходство с античните трагедии.

В първите години на царуването си Батенберг смяташе, че най-вече Търновската конституция пречи, за да властвува според собствената си представа за монархическо управление. В борбата срещу конституционния режим бе победен. Тогава главния враг видя отвън. Това бе Русия, която кроеше планове как да го махне от престола. „От страна на българите не съм заплашен от нищо — пишеше той на баща си. — Опасността идва единствено от Русия..." Мъчеше се да свиква с ролята си на конституционен владетел. Пред новите министри се показваше примирен, лоялен, а в същото време в писмата до близките си ги клеветеше, че били радикали, противници на монархията, галени деца на Русия, подтиквани от която, замисляли революция.

Но за съпротива срещу Русия му бе нужна вътрешна опора. Някогашната Консервативна партия бе загубила значение. Русофобското й ядро, съставено от хора, които князът ценеше и които единствено му допадаха политически, остана още по-изолирано след краха на режима на пълномощията. Умерените консерватори се преляха към умерените либерали. Така се образува един краен русофилски лагер начело с Драган Цанков, чиято програма бе да се пожертвува князът, за да се възвърне доверието на Русия. Тази програма разчиташе на настроения сред широките народни маси, които се чувствуваха свързани с Русия не само от признателност за миналото, но и с надеждата за бъдещето.

Успоредно с обществено-икономическото и политическо развитие се проявяваше едно изострено чувство на национално достойнство. Стремежът към еманципация на българската държава, към самостоятелност и независимост бе естествена изява на младата буржоазна класа. Царската дипломация не можа да схване този феномен, но Батенберг като всеки човек, изправен пред смъртна заплаха, смътно усещаше и най-малката възможност за спасение. Той заложи на него, не на тези традиционни русофоби, които се бяха злепоставили и останали без всякакво влияние. Поставеният от Русия на престола княз не се смущаваше да настоява за пряката намеса на царското правителство във вътрешните работи на страната, срещу масовите обществени настроения и движения. Той апелира лично към императора да даде благословията си за изменение на Търновската конституция. Той се опря на руските офицери, за да свали на 27 април 1881 г. законното правителство и да си осигури избор на такова Велико народно събрание, което да му разреши да управлява без конституция. Пак към пряката руска подкрепа прибягна, за да удържи срещу масовото народно движение в началото на 1882 г. Същият този княз през 1884 г. направи остър завой — за да си осигури вътрешна опора в конфликта с Петербург, се обяви срещу чуждата намеса във вътрешните работи и започна да добива физиономия на защитник на националното достойнство и държавната самостоятелност, и то срещу същата тази Русия, за чиято намеса доскоро бе призовавал.

Вестник „Търновска конституция" — орган на управляващата партия, тържествено бе провъзгласил: „Нито князът без власт, нито народът без права — това е девизът на Либералната партия". Този принцип на либералната конституционна монархия се провеждаше последователно и убедено от правителството на Каравелов. След като бе прекършена абсолютистичната му амбиция, Батенберг се удовлетворяваше и от него.

Каравелов уверяваше руските дипломати, че се ръководи от „Освободителката" в международните отношения. Девизът по отношение на вътрешната политика: „Князът — конституционен владетел", се допълваше с девиза във външната политика: „Русия — приятелка и покровителка, но без намеса във вътрешните работи". Отношенията между двете страни се развиваха успешно, макар да се явяваха усложнения. Обвиненията на Цанков срещу правителството, че е съставено от радикали, социалисти и противници на Русия, не оставаха без отзвук в Петербург. А враждата към Батенберг не можеше да не се отрази и върху правителството, което често се намираше между чука и наковалнята и в стремежа си да уравновесява си навличаше подозрение и от двете страни.

В дилемата „князът—Русия" правителството и лично Каравелов смяташе за по-важна Русия от гледна точка на националния интерес. Ето защо не се изключваше възможността да бъде пожертвуван князът в името на приятелството с Русия. В това отношение, колкото шумна и да бе кавгата между Цанковата и Каравеловата партия, те бяха близки. Но Каравелов предвиждаше тежки последици — и вътрешни, и международни — от една династическа промяна. Затова гледаше да протака с надежда, че може и да се размине, че с течение на времето ще се стопи недоверието към княз Александър. Още повече, че от вътрешнополитическа гледна точка Батенберг не предизвикваше особени мъчнотии. При фактическото изчезване на Консервативната партия, при враждебността, която му демонстрираха официален Петербург и активната крайна русофилска опозиция, правителството оставаше за него единствената вътрешна опора. Но князът не забравяше, че Каравелов ще отстъпи пред едно открито изразено искане на Александър III, щом прецени, че това би било в интерес на България. Върху тази основа се изграждаха отношенията между двамата — княза и министър-председателя му — по времето, когато съзряваше и се развиваше едно голямо народно движение, увенчало се със Съединението на княжество България и Източна Румелия.

Конструктивен политик, даровит финансист и опитен администратор, Каравелов се отдаде на стопанското и културно строителство на младата държава. Нейният всестранен разцвет бе възможен само в условия на вътрешно спокойствие и външен мир. А благодарение на този разцвет тя ще е в състояние да изпълни и голямата си всебългарска мисия. Що се отнася до Съединението — трябва търпеливо да се изчаква подходяща международна обстановка, когато то ще е

възможно без излишен риск и когато Русия ще е в състояние да го подкрепи. Дотогава да се разширяват връзките с Източна Румелия, единството на общия български пазар, общността на институциите и на културата.

* * *

През втората половина на 1884 г. в княжеството и в Източна Румелия се създаваше една обстановка, при която Съединението изглеждаше, че все повече се отдалечава от реалните политически задачи.

Всички — властите, политическите организации, народните маси, признаваха Съединението за необходимо и неизбежно, и то като част от общонародния идеал — пълното национално единство. В политиката надделяваше схващането, че едва след като се съедини Източна Румелия с княжеството, ще дойде редът на Македония. Обединението, в частност Съединението, бе главна цел на външната политика и зависеше преди всичко от международните условия и най-вече от политиката на Русия. Вътрешни пречки не съществуваха. Въпросът бе, кога отвън ще се прецени, че моментът е благоприятен за решаване на българския национален въпрос? Естествено бе всяка велика сила да направи тази преценка с оглед на собствения си интерес. И през 1880, и през 1884 г. всички те неизменно държаха, че обстановката е неподходяща.

В княжеството и в Източна Румелия през целия този период също преобладаваше убеждението, че за практически действия условията не са благоприятни. Агитацията, която се подемаше в името на Съединението, преследваше други политически цели. Ала тя имаше значение, че даваше израз на волята на народа за национално единство и поддържаше постоянно българския въпрос в европейската политика.

Княз Александър разчиташе на Съединението, за да укрепи несигурния си трон, но се съобразяваше с изричните предупреждения отвън и не виждаше вътре реална сила, която независимо от външните пречки да пристъпи към успешни действия. Правителството на Каравелов се вслушваше в указанията от Петербург и отбягваше да се ангажира с нарушение на Берлинския договор.

В Източна Румелия управляващата по времето на Богориди Либерална (казионна) партия обявяваше Съединението за несвоевременно и даже се опита да противопостави на княжеството Южна България като обединителен център на всички българи. Каравелов и Славейков, емигрирали в Пловдив, осъждаха агитацията за Съединението, понеже смятаха, че е предназначена да заздрави режима на пълномощията.

Народната партия, дошла на власт в името на Съединението, сне веднага този лозунг, като го обяви за несвоевременен. Либералите се досетиха, че сами могат да постъпят като противниците си. В опози-

ция, те вдигнаха захвърленото знаме. Но в изборите за Областно събрание, които новият главен управител проведе, нито един либерал не бе избран. Кръстевич можеше да ги компенсира донякъде, ако бе включил поне водачите им в списъка на 10-те назначавани депутати. Самият лидер на Народната партия Ив. Ст. Гешов по-сетне ще отчете като грешка отсъствието на опозицията от Областното събрание. Лишена от възможностите на парламентарната борба, Либералната партия щеше лесно да заключи, че не ѝ остава друго, освен да прибегне до извънпарламентарните средства.

Политическото разположение на силите би могло да се представи най-обобщено така: един княз с накърнен престиж и подложен на атаки от царската дипломация и крайната русофилска опозиция; едно правителство, което има за първа грижа възстановяването и развитието на демократичния режим, което отбягва международни усложнения и се съобразява с руската политика, като същевременно е подозирано и от княза, и от Петербург; една крайна опозиция в агитацията си напада княза и правителството като противници на Русия. В Източна Румелия Либералната партия е изхвърлена от управлението, понеже се злепоставя като враждебна на Съединението; дошлата на власт в името на Съединението Народна партия набързо се отрича от него, като го обявява за несвоевременно. Всичко това разкриваше една реална опасност: Съединението да се похаби като средство на политическата борба, като оръдие на чисто партизански интереси.

Същевременно всички политически фактори, които държаха сметка главно за становището на великите сили, смятаха, че Съединението не е непосредствена практическа задача, че то ще се осъществи в едно неопределено бъдеще.

Освен това с течение на времето Източна Румелия утвърждаваше автономията си. Замислена като привилигирован вилает в границите на Турската империя, тя и по структура, и по начин на управление добиваше все повече черти на самостоятелна държава — с парламент и други институции, действуващи почти независимо от султанската власт; с войска; с демократичен и правов режим и т. н. Заедно с положителното си значение тази еволюция съдържаше предпоставки за отдалечаване на областта от България, които, колкото по-дълго продължаваше отделното ѝ съществуване, можеха да се увеличават и да се задълбочават.

В такива условия сред самите народни маси в княжеството и в Източна Румелия се зароди широко обществено движение в името на общонародния идеал. То се обяви за независимо и от държавната политика, и от борбата на партиите. Не се съобразяваше с изискванията на европейската дипломация и с партизанските сметки.

Провъзгласи, че единственото, от което се ръководи, са интересите на нацията и че се осланя само на народната борба като фактор, който може да осигури победата.

Дело на самия народ

Правителството на Каравелов възстанови напълно конституционния режим в княжеството. Като се съобразяваше с международните отношения, то не включваше Съединението в актуалната си политическа програма. Впрочем и при първото си управление, и в изгнание — по време на режима на пълномощията — Каравелов и сподвижниците му отбягваха да намесват общонационални проблеми във вътрешнополитическата борба. Главната си задача виждаха в изграждане на княжеството като силна и самостоятелна държава, която, когато международните условия позволяват, ще може да постави на дневен ред националния въпрос, и не само да го постави, но и да осигури най-изгодното му разрешение. Поради недоверието, което в Петербург хранеха към княз Александър, правителството се надяваше — да се смекчат последиците от това недоверие върху руско-българските отношения чрез една политика на съобразяване с Русия в международните отношения. Тази платформа бе подкрепена от избирателите по време на изборите за Четвърто обикновено народно събрание (17 май 1884 г.). В нея намираха израз стремежът на масите към възстановяване на демократичния режим, признателността към Русия за миналото и надеждите за бъдещето, волята за самостоятелност и равноправие в международните отношения.

Каравеловата политика имаше силни — явни или потайни — противници. Князът се мъчеше да играе роля на конституционен владетел, който зачита демократичните институции и порядки. Но до край не ще преодолее подозрителността си към хората, които доскоро смяташе за свои заклети врагове, а бяха станали негови първи сътрудници.

Явната опозиция се олицетворяваше от Драган Цанков, събрал около себе си всички крайни русофили от предишната голяма Либерална партия и от агонизиращата Консервативна партия. В едно явната опозиция бе родствена на потайната начело с княза — и двете окачествяваха Каравеловата партия и политиката ѝ като радикални, едва ли не — социалистически. В друго коренно се отличаваха. За Батенберг и обкръжението му спасението (тяхната собствена политическа съдба, която отъждествяваха със съдбата на България) бе в отстраняване на руското влияние и в преориентацията към Запада. Драган Цанков и съмишлениците му не можеха да си представят бъдещето на България без Русия. Трябваше да се умилостиви Александър III, за да се спаси България, а за да се умилостиви, трябваше

да се отстрани Батенберг. Опозицията вилнееше. В печата водеше невъздържана кампания против княза и призоваваше за свалянето му от престола, сипеше огън и жупел срещу правителството, което, щом като държи за Батенберг (до юни 1884 и самият Драган Цанков кат министър-председател държеше за Батенберг), значи е против Русия.

Каравелов се мъчеше да балансира между двете крайности. Той бе ръководител вече на правителството, не на обществено движение или опозиционна партия. Уверяваше руските представители, че не ще предприеме стъпка в международните отношения, несъгласувана с Русия, но без намеса във вътрешните работи. Не единомислие, а близкомислие, отношения, основани не само върху признателност, а преди всичко върху общност на интереси и цели — такава според него бе трайната база на руско-българските отношения. Пред западните държави демонстрираше самостоятелност. Предпазваше се да предизвиква Турция с ненавременни действия в Македония и Източна Румелия и в същото време държеше открит въпроса и за Източна Румелия, и за Македония, за да не бъде изненадан пред евентуалностите, които развитието на събитията ще представи. Убеден бе, че без руска подкрепа всяка акция би представлявала авантюра. По-добре би било да се забави националното единство, отколкото да се рискуват отношенията с Русия.

Външните условия се преценяваха неблагоприятни както за въстание в Македония, така и за съединение с Източна Румелия. Българското правителство, съобразяващо се и с внушенията на Петербург, смяташе за свой дълг да се въоръжи с търпение, като същевременно укрепва всестранно държавата. По отношение на Източна Румелия то продължи курса на пълно сближение между институциите и в политическите действия, а на Македония — за прилагане на чл. 23 от Берлинския договор и подпомагане на църковното и културно-просветното дело на Екзархията.

Сходна с тази линия бе и политиката на Народната партия, която управляваше в Пловдив. Година по-рано, когато и двете партии — Каравеловата в княжеството и Народната в Източна Румелия — бяха в опозиция, заемаха позиции диаметрално противоположни една на друга.

Богориди, смятан за антируски настроен и противник на Съединението, бе заместен от Гаврил Кръстевич, чиято кандидатура за главен управител се издигна от царската дипломация и от агитацията за съединение в Източна Румелия. Но едно е в опозиция да пледираш една идея и да даваш обещание, спекулирайки с масовите настроения, друго — да си на власт, когато си длъжен да се съобразяваш с реалните възможности — вътрешни, а особено външни.

Както по-рано у Либералната, така и у Народната партия като управляваща се наблюдаваше едно опасно от национална гледна точка приспособяване към разделението. Не че бяха против Съединението, не че не споделяха общите национални стремежи. Но водачите се

настаниха на високи постове и не им се щеше да ги загубят. Имаха привилегии, от които не искаха да се лишат. Затова всяка акция, съдържаща риск, бе нежелателна. Тактиката им бе да се търпи, да се изчаква, за да не се излага на опасност самата идея. Още повече, когато те не се чувствуваха никак зле в Източна Румелия. Личната, груповата и класовата изгода почна да се представя за общонационален интерес. Апостолите на Съединението, вече на власт, се превръщаха в проповедници на благоразумие и предпазливост, в стражи на статуквото.

Демократичният режим в Източна Румелия, както по същото време и в княжеството, предоставяше широко поле за проявление на опозицията. Новият главен управител и правителството му бяха обект на най-яростни хули и обвинения. Поводът бе, че са изменили на обещанията си и от чисто егоистични подбуди — да не загубят властта си, се обявяват срещу общонародния идеал.

В агитацията имаше пръст и партизанско вдъхновение. Сваленитe от власт либерали поемаха като свои вчерашните аргументи на политическите си противници и се опитваха пред общественото мнение да представят себе си за борци за Съединението, а тях — за национални изменници. Широкият отзвук, който тази агитация получи, изразяваше разочарованието на масите от непоследователността и опортюнизма на политиците.

От правителствата и партиите лозунгът за Съединението се поемаше от масовото народно движение.

През цялото това време на политическо ожесточение, на конфликт между демократичните и олигархически сили, на разгаряне и затихване на агитацията за Съединението тежката участ на македонските българи непрекъснато занимаваше общественото мнение в двете свободни части на България. И ако в политическата борба надделяваше проблемът за Източна Румелия, ако се правеха различни комбинации — дипломатически и вътрешнополитически, в които Съединението излизаше на преден план, — общественото мнение не откъсваше Източна Румелия от Македония, не делеше и не степенуваше националния идеал. За него българският национален въпрос бе единен по характер и имаше единствено разрешение: обединението на всички българи в една държава.

В обществения живот на княжеството активно се проявяваха бежанците от Македония. Тяхното присъствие се усещаше навсякъде. Те се настаняваха и приобщаваха в свободния край на отечеството, без да забравят поробените родни места.

През май 1884 г. в София се образува македонско благотворително дружество. Негов председател стана Петко Каравелов, който наскоро ще оглави правителството на княжеството. Македонски дружества или комитети се образуваха и в други градове. Тяхната официална задача бе да възбудят и направляват едно масово движение на солидарност с македонските българи. По села и градове се устройваха

многолюдни митинги, държаха се пламенни речи, гласуваха се резолюции, в които се настояваше за приложението на 23 и 62 член на Берлинския договор. Каравелов поучаваше ръководителите на движението да се занимават изключително с пропагандна и благотворителна дейност.

В софийското дружество все по-челна роля започнаха да играят тулчанинът Димитър Петков и велесчанинът Димитър Ризов. Те бяха предани сподвижници на управляващата партия и лично на Каравелов. Но поученията му срещу въоръжената борба не възприемаха. Благотворителността бе за тях само външната страна на движението. Истинската му задача бе да подготвя и изпраща чети в Македония, които да поддържат духа на българското население и да подготвят масовото му надигане срещу поробителя.

Към края на годината в София се образува ново дружество „Македонски глас". И то обяви за своя цел легалната борба, ала на дело поддържаше четническата тактика. В Русе се състави българомакедонски комитет „Искра". Тук дейна роля играеше капитан Коста Паница, бивш адютант на Батенберг, по това време военен прокурор в града. Отношенията между македонското движение и министър-председателя охладняха. Но за сметка на това князът прояви интерес към агитацията за солидарност с македонските българи. Ореолът на символ на националното единство би бил за него много важно преимущество срещу царската политика. Чрез Коста Паница той установи връзка с Петков и Ризов.

През януари 1885 г. излезе първият брой на в. „Македонски глас" — орган на софийското дружество. Вестникът с болка описваше трагедията на македонските българи. Предупреждаваше великите сили, че българският народ не ще пожали сили и средства да ги защити. Разобличаваше чуждите пропаганди и плановете за анексия и денационализация на шовинистичната буржоазия в някои съседни страни Освобождението на Македония и съединението на княжеството с Източна Румелия се разглеждаха като две страни от общото национално дело.

Същевременно в духа на най-добрите традиции на българската национална революция се разкриваше общността в интересите на балканските народи не само срещу Османската империя, но и срещу експанзията на великите сили. В два броя на вестника (от 20 април и 1 юни 1885) бе поместена статията „Балканска федерация и Македония". Нейният автор — току-що изгонените от Русия млад социалист от с. Загоричене, Костурско, Димитър Благоев — изтъкваше, че пред балканските народи стои дилемата: „...да достигнат най-високо материално и нравствено развитие чрез свободний съюз... или да бъдат поробени от всесветския капиталист..." Възгледите на Благоев се опираха не само върху заветите на апостолите на българската революция — Каравелов, Ботев, Левски. Той ги и доразвиваше в духа на новите идеи, които бе усвоил в Русия. В такъв смисъл те не изразяваха

Коста Паница.

становището на средите, които издаваха „Македонски глас“, но сочеха нови насоки за разрешаване на националния въпрос на Балканите.

Движението в помощ на македонските българи бързо се разрастваше.

През лятото на 1882 г., когато със съдействието на руските генерали Соболев и Каулбарс режимът на пълномощията изглеждаше временно заздравен, Захари Стоянов бе принуден да бяга от Русе в Пловдив — току-що бе публикувал брошурата „Искендер бей“, която в сатирична форма разобличаваше самодържавните амбиции на княз Александър и царското правителство, което ги подкрепяше.

Роден в котленското село Медвен, един от ръководителите на Априлското въстание в Четвъртия революционен окръг, З. Стоянов се връщаше в Южна България с име на борец срещу княза и режима на пълномощията, на радикал и якобинец, на страстен разобличител на руския царизъм. Издаваният от него вестник „Работник“ — излизаше в Русе в началото на 1881 г. — ще остане паметен в историята на журналистиката ни. Вестникът стана изразител на интересите на напредничавата българска интелигенция към идеите на социализма, на солидарността ѝ с руското революционно движение, на ненавистта ѝ към всякакво потисничество и мракобесие.

Колкото дръзки и крайни да бяха социалните и политическите теории, които занимаваха Захари Стоянов, той бе обзет преди всичко от националната идея: как да се укрепи българската държава, как да се помогне на борещите се против чуждото потисничество българи, как да се премахнат всички пречки по пътя към пълно национално единство.

В Пловдив Захари Стоянов постъпи на работа като писар в Дирекцията на правосъдието, а после като съдия-следовател в окръжното съдилище. Движеше се около Каравелов и Славейков. Покрай тях се сближи с хората на Богориди — източнорумелийските либерали, а и с някои офицери от източнорумелийската войска. С тези среди общуваха и руските емигранти в Източна Румелия — повечето съмишленици на революционната организация „Народна воля“.

Впрочем още през робството бяха установени близки връзки между руската революционна организация и българската националноосвободителна революция. Николай Судзиловски-Руссел изпълнява ролята на посредник между БТЦРК в Букурещ и групата „Вперьод“ в Лондон. Той стана близък приятел на Христо Ботев. През август 1882 г. Судзиловски пристигна в Пловдив и се установи на работа като лекар. Там основа „Славянски демократичен клуб“, чрез който се разпространяваше в Източна Румелия и княжеството пристигащата от Западна Европа нелегална литература (част от тази литература се прехвърля в Русия), извършва се организационна и пропагандистка дейност. В Южна България се установяват и работят В. К. Дебагорий-Мокриевич, Вл. Луцки, д-р Хотински, д-р Ник. Павлов, Я. И. Транен, Ив. Ив. Доброволски и жена му Мария Ал. Гейшчор, д-р Розентал,

Кузмински, Голдшмит, д-р Я. М. Колмансон и много други. Това са все млади хора, избягали от царските тюрми и каторги и намерили сред българския народ не само възможност за професионална дейност, но и да продължат борбата си срещу реакцията и мракобесието.*

Техните идеали, а особено личният им пример на безстрашни борци срещу самодържавието, на революционери, пожертвували всичко — и богатство, и образование, и положение, — за да служат на обикновения народ, не можеха да не действуват заразително и на българските борци срещу тиранията на княз Александър и за свободата на поробените българи. Руските емигранти внушаваха на българските си другари своята дълбока омраза към царизма. Тези внушения намираха благоприятна почва. Царското правителство подкрепяше княза. То бе пратило двамата генерали, за да запазят с авторитета на Русия разклатения режим на пълномощията. То в самата Източна Румелия чрез представителите си се бе увлякло в политическите борби, като зае позиция срещу главния управител Богориди. Русия от освободителка и закрилница се превръщаше в съзнанието им в тиранична държава, която не само държи в безправие братския руски народ, но е опора и на диктатурата в България. Някои отиваха още по-далеч — за тях и самото Освобождение на България бе резултат на завоевателни и користни цели на царизма на Балканите. Върху тази основа се извърши един постепенен преход на част от Либералната партия в княжеството към традиционните русофобски среди на българската буржоазия.

За руските революционери царизмът наистина бе главният враг. Преди всичко трябваше да се събори самодържавието, за да се разрешат всички останали проблеми, които социалното, политическото и националното развитие на народите в Руската империя поставяше. Намесата на царското правителство във вътрешния живот на младата българска държава и подкрепата, която оказваше на диктаторския режим на Батенберг, бяха временни явления. Трайното в отношенията между двете страни бе общността в интересите, което превръщаше Русия независимо от нейния политически режим в могъщ съюзник на българската национална кауза.

Значението на новите моменти в политическия живот не бива да се надценява. Класовите и политическите процеси не бяха приключили. Не бяха добили идейна и тактическа монолитност възгледите на една или друга обществена група. Самите обществени дейци се развиваха успоредно с формирането на новите отношения и в различни случаи ги виждаме в различна светлина; днес са с княза, утре — против него; днес възхваляват политиката на царското правителство, утре търсят в нея корена на злото; днес произнасят речи като революционери и социалисти, утре се държат като консерватори и реакционери.

* Проф. Ангел Веков.

През 1882—1884 г. не срещахме името на Захари Стоянов в предните редици на обществения кипеж в Източна Румелия. Сътрудничеше в печата, главно във в. „Южна България“, гдето поместваше остри нападки срещу Гешев, Бобчев, а не щадеше и Вазов. От руските емигранти особено близък му бе Вл. К. Дебагорий-Мокриевич, който работеше като инженер по пътното строителство в Източна Румелия. Но вниманието му бе заето с една колосална задача, с която сам се бе нагърбил: да съхрани паметта на борците за национално освобождение, да посочи примера им на идващите поколения — пример на безкористие и саможертва в името на свободата и благоденствието на България. По негов почин през 1884 г. за първи път тържествено бяха честувани годишнините от гибелта на Христо Ботев и Хаджи Димитър. В началото на същата година излезе книгата му „Васил Левски—Дякона. Черти из живота му“. След една година се яви трудът му „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата“.

Голямото му дело, което най-вече ще го обезсмърти, е книгата „Записки по българските въстания“. Първият том на този бележит летопис на националната революция бе издаден в Пловдив през 1884 година. Успехът бе изключителен. „Вярвам — писа Благоев в първото българско социалистическо списание „Съвременний показател“, — че Захари Стоянов не ще прекрати своята литературна деятелност с онова драго за нас и за сякой честен човек направление, което намираме у него.“ „Записките“ не само припомняха едно недавно минало. Дела и имена, които се позабравяха, се оказваха отново нужни. Разорачовани от партиите, неудовлетворени от тактичността и дипломатичността на управляващите, младите хора виждаха пред себе си един пример — примера на 1876 г., на масово революционно надигане в името на всеобщия идеал.

В княжеството Търновската конституция бе възстановена. Петко Каравелов стана пак министър-председател. Захари Стоянов не се втурна веднага към София, за да се възползува от облагите на властта или пък да помага на приятелите си, които сега, като управляващи, бяха се вчепкали в жестока схватка с довчерашните си другари от партията на Драган Цанков. Княз Александър, когото бе бичувал като похитител на народните права, вече бе конституционен владетел и Захари Стоянов охлади яростта си към така ненавиждания доскоро монарх. Ала недоверието си към царската политика запази непокътнато. Това недоверие имаше нов източник — резервираността на Петербург към стремежа на България за незабавно съединение. Новият главен управител в Източна Румелия Гаврил Кръстевич и Народната партия оправдаваха отлагането на Съединението със съветите на царското правителство и на Сорокин — неговия представител в Пловдив. Близък със свалените от власт източнорумелийски либерали, Захари Стоянов се настройваше все повече срещу политиката на Петербург. Той обвиняваше в печата руските дипломати, че „не допущат в Бълга-

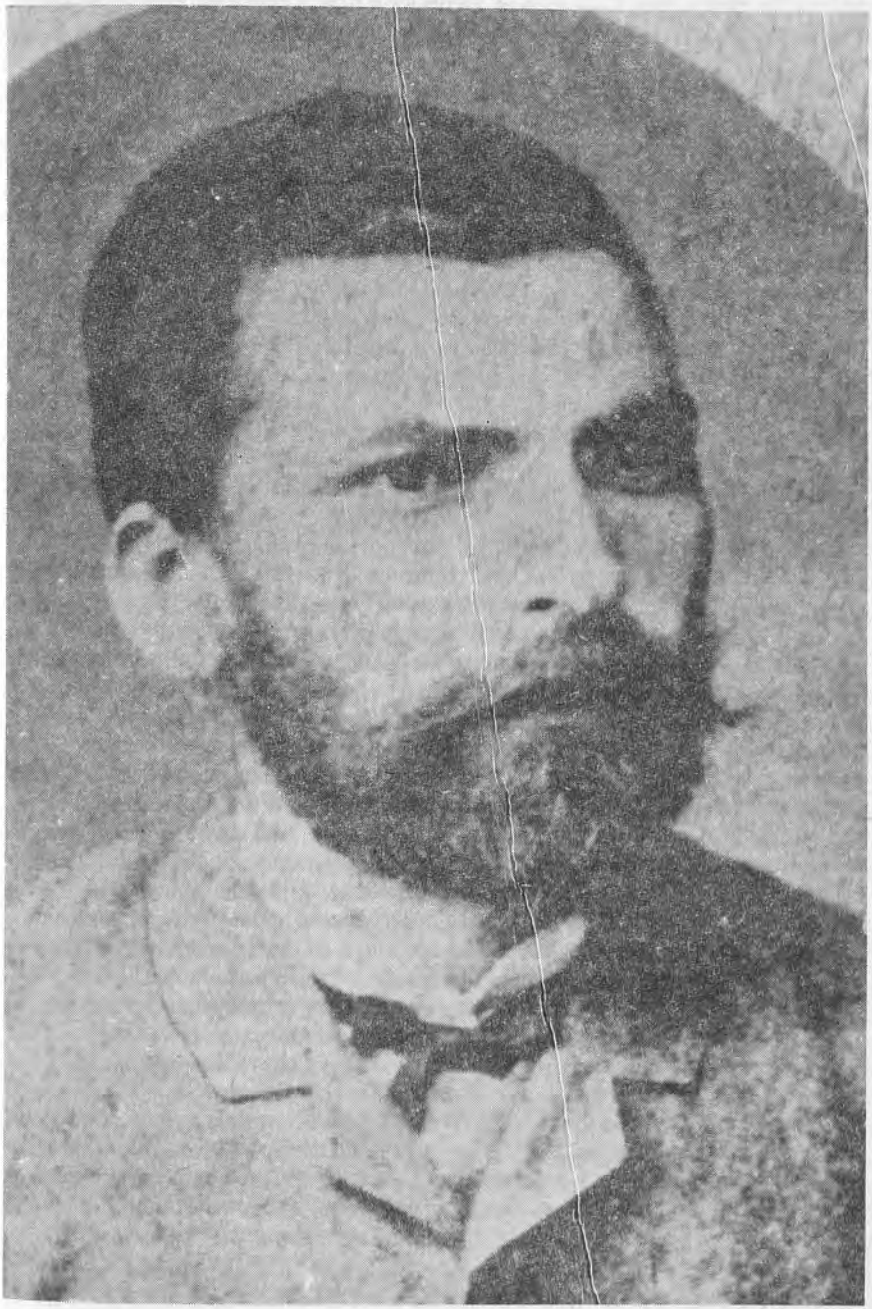

рия самостоятелност". А в своя дневник с присъщата на стила си крайност в оценките и изводите обобщаваше: „Руският цар... е по-лошав от султана".

В началото на януари 1885 г. Захари Стоянов получи покана да се премести в София. Намерена му бе и служба — в Народната библиотека. (Вероятно и по негова молба.) По това време съзнанието му е изцяло заето с работата по втория том на „Записките", а с Наталия Каравелова обсъждат издаването на съчиненията на Любен Каравелов. Следователно бъдещето си той вижда в писателска и издателска дейност. Наистина неспокойната му мисъл не може да се задържи само в миналото. Продължава да жигосва управляващите в Източна Румелия. Участвува в митинга, свикан в Пловдив, за солидарност с македонските българи.

От различни автори се оспорва твърдението, че тъкмо при това свое посещение в София Захари Стоянов се среща за първи път с княза. Вярно е, че твърдението не е документирано. Ала от такива срещи не винаги остават документи. Във всеки случай, вместо да заеме службата в библиотеката, Захари Стоянов се връща на 16 януари в Пловдив с поръка да състави македонски комитет.

Коя бе причината? Дали недоказаната аудиенция в двореца бе променила плановете на Захари Стоянов? И кой я бе уредил? Паница? Александър Головин — руснакът, който продължаваше вярно да служи на Батенберг и след като Александър III вдигна ръце от него? Все въпроси без отговори. Князът, чието бъдеще се очертаваше от мрачно по-мрачно, атакуван отвън от царската дипломация и отвътре — от цанковистката опозиция, бе вече установил връзка с македонските комитети. Движението, което вдъхновяваха, постепенно се отдалечаваше от правителството. Захари Стоянов със славата на апостол от Априлското въстание, на непоколебим защитник на народните права, с голямата популярност, добита от „Записките", а и с ненавистта си към царската политика бе най-подходящият, за да оглави движението в Източна Румелия. Не е изключено прехвърлянето в София да се е уреждало от Петков и Ризов, за да бъде използуван той в дейността на комитетите в княжеството. Но по всяка вероятност именно князът е решил, че мястото му е в Пловдив, а не в софийската библиотека. По същото време постъпки да се прехвърлят в княжеството правят и майорите от източнорумелийската милиция Данаил Николаев и Димитър Филов. На тях Батенберг направо казва: „Вие ще бъдете потребни там, отколкото тук".

На 10/22 февруари 1885 г. бе образуван Таен революционен македонски комитет в Пловдив.* В него влизат Захари Стоянов — председател, Иван Андонов — секретар, Тодор Гатев — касиер, и членове Петър Зографски, Спиро Костов, Иван Стоянович, Спас Турчев,

* Названието му се мени в различните документи. Ще употребявам най-често използуваното Български таен централен революционен комитет (БТЦРК).

Ганьо Атанасов, Карайовов. Захари Стоянов лично подведе под клетва членовете на комитета пред кръстосани сабя и револвер.

Ив. Андонов — чирпанец, бе 31-годишен, но имаше зад гърба си богата борческа биография: участник в Старозагорското и в подготовката на Априлското въстание, анадолски заточеник, един от ръководителите на комитетите „Единство". П. Зографски бе учител. Поручик Г. Атанасов бе пловдивски военен прокурор. Ив. Стоянович бе емигрант от княжеството. Сп. Костов — опълченец, и Карайовов бяха бежанци от Македония.

Пратеници на Централния комитет предприеха обиколки из областта, за да съставят местни комитети, да събират оръжие и други средства за борбата в Македония.

Те разчитаха на една традиция в Южна България, основите на която положи Васил Левски, подхранена непосредствено след Освобождението от комитетите „Единство" и гимнастическите стрелкови дружества. Тъкмо на нея се опря БТЦРК, за да изгради своята масова организационна опора.

През февруари в с. Голямо Конаре (гр. Съединение) — център на Овчехълмска околия, пристигна Сп. Костов. Той представи пълномощно, подписано от Захари Стоянов и Ив. Андонов, и образува комитет в състав: свещеникът Иван Генов, учителят Петър Шилев и Стоян Средев, околийският лекар украинецът д-р Александър Хотински, както и габровецът Продан Тишков, който служеше в източнорумелийската милиция.

Стойо Филипов съставяше комитети в Чирпанска околия. В Сли-

венско ръководна роля играеше опълченското дружество „Зора“. Димитър Куртев — председател на дружеството, изгради комитети в Котел и с. Ичера, а секретарят Атанас П. Иванов — в Ямбол. В Пазарджишкия комитет влизаха братята Тодор и Антон Мумджиеви, Отон Иванов, поручик Иван Соколов, Георги Димитров—Мавроτо, Манол Георгиев, Тодор Киров и др., все бивши поборници и опълченци. Те обикаляха селата и съставяха селски комитети. В Ихтиманско комитетите се изграждаха под ръководството на Михаил Сестримски и Никола Крапчански. В Бургас начело на комитета стояха Иван Хаджипетров и префектът Петър Иванов. В Панагюрския комитет влизаха участниците в Априлското въстание Филип Щърбанов, Павел Шопов и Манчо Манев.

За кратко време цялата област бе осеяна с комитети. Освен споменатите комитети действуваха в градовете Хасково, Стара Загора, Чирпан, Станимака (Асеновград), Хаджи Елес (Първомай), Брацигово, Батак, Клисура, Сопот, Карлово, Калофер, Търново-Сеймен, Нова Загора, Айтос, в селата Абрашлар (Брежен), Цалапѝца, Царацо̀во, Хамзаларе (Зелениково), Катунци, Брестовица, Дебър, Шипка, Енина, Медвен.

Комитетите сплотяваха всичко родолюбиво и будно, всеотдайно и безкористно. Масова опора им предоставиха поборническо-опълченските дружества. В тях влизаха най-дейните и най-съзнателните участници в националноосвободителното движение до 1887 г., минали през изпитанията на Априлското въстание и калѐни в боевете на Руско-турската война от 1887—1878 г., хора, които се радваха на

всеобщ и заслужен авторитет.

Редом с тях бяха учителите и свещениците, селяните, търговците и занаятчиите. Повечето — съвсем млади хора, млади и според критериите на онова време, когато самите управници на Източна Румелия бяха трийсетинагодишни. Една нова генерация, която израстваше идейно и граждански в следосвобожденската епоха, правеше първите си стъпки в обществените борби.

По състав комитетите имаха не само регионален, а общонационален характер. Привличани бяха дейци от всички български земи: княжеството и Източна Румелия, Македония и Тракия. Този състав отговаряше и на целта, която преследваха — обща борба за пълно национално единство. Дейно се проявиха и ученици от Пловдивската гимназия, дошли от Македония, повече от които ще оставят име в политическата история на България и в освободителната борба на македонските българи: Никола Генадиев, Андрей Ляпчев, Пере Тошев, Гьорче Петров, Антон Кецкаров.

БТЦРК започна дейност в една благодатна обстановка. През пролетта на 1884 г. в Южна България се разви масово народно движение в името на Съединението. Народната партия, която го бе вдъхновила и насочвала, след като се настани в управлението, обяви, че за Съединението няма подходящи условия. Но участниците в движението не пожелаха да вникнат в дипломацията и тактиката на управляващата партия. Те не можеха да търпят повече Източна Румелия и не оправдаваха никакви извинения за отстъплението. Това настроение и тези стремежи бяха почвата, върху която семето, посято от пловдивския комитет, бързо поникна и даде богат плод.

Към народното движение се присъединиха свалените от власт либерали. Те, същите, които само преди няколко месеца му бяха пречили и бяха доказвали несвоевременността му.

Така от самото начало масовото движение в Южна България имаше два потока: от една страна, революционно-романтичният, представляван от участниците в националната революция, непримирили се никога с поруганията в Берлин идеал, от младежта, израсла след Освобождението и вдъхновена от най-благородни пориви, и, от другата страна — прагматичният, представляван от активните участници във вътрешнополитическите борби в княжеството и в автономната област и който преследваше непосредствени, конкретни, пък били те и нецялостни резултати. Сред първите бе силно влиянието на националноосвободителната революционна идеология, на радикалните възгледи на либералната емиграция, вторите изхождаха от реалностите на вътрешното развитие и международните отношения, за да си поставят постижими цели. В хода на изграждането на комитетите и на разрастването на движението надделяваха първите. Щом се пристъпи към конкретни действия, започваха да вземат връх вторите.

Дейността на революционната организация беше насочена не срещу други народи и чужди държави. Тя не засягаше пряко даже Турска-

Манол Георгиев.

та империя. Неин обект бе Източна Румелия като символ на националното разединение. Агитацията отхвърляше автономната област като изкуствено създание, като пречка за развитието на българския народ. Управляващата Народна — наричана „лъжесъединистка“ — партия, бе разобличавана, че е изменила на народния идеал в името на лични сметки и на приспособяване към вътрешни изисквания. Кръстевич и правителството му се представяха за креатури на царската политика. Не се щадяха и представителите на тази политика в Източна Румелия. Те пък бяха упреквани, че крепят „лъжесъединистите“ на власт, без да се интересуват от истинската воля и стремежите на народа.

Такава бе идейната основа, върху която се засилваше близостта с източнорумелийските либерали, наредили се вече под знамето на Съединението, и с тази част от офицерството, която бе спечелена по-рано от Богориди и от бившето правителство. Подклаждаше се недоволство срещу правителството на Каравелов, обвинявано, че се противопоставя на по-смели действия, че се бои да престъпи указанията на царската дипломация.

През април бе отпечатан Уставът и програмата на БТЦРК. Върху печата му бе отбелязано названието „Централен български революционен комитет“. В средата на печата бе изобразен лъв, а над лъва — традиционният за българската национална революция лозунг „Свобода или смърт“.

В програмните документи бе посочена целта на организацията: „... окончателното освобождение на българския народ чрез революция морална и с оръжие“. Този текст бе направо заимствуван от програмата на БРЦК на Васил Левски и по такъв начин се разкрива не просто приемственост, но и продължение на едно недовършено дело. Все в духа на най-благородните революционни традиции, БТЦРК не противопоставяше „окончателното освобождение на българския народ“ на свободата на други народи. Като обявяваше, че се бори за освобождението на всички земи, населени с българи, БТЦРК подчертаваше, че въстава не против народите, а против правителствата, които се стремят да поробят „някои части на нашето отечество“.

Пак се издигаше лозунгът за единство на балканските народи чрез „федерация на свободни земи в естествени народностни граници“. Идеята за федерация бе вълнувала най-светлите умове в българското общество. За нея писа Раковски и Каравелов, Ботев и Левски. Първата статия на завърналия се в родината Димитър Благоев бе за балканска федерация. В самостоятелните балкански държави вземаха връх великодържавни тенденции. Федерацията губеше практически смисъл. Но продължаваше да се издига от прогресивните сили като израз на стремежа към братство и сътрудничество, срещу мегаломанията и шовинизма на някои балкански буржоазии.

БТЦРК причисляваше към противниците си „ония български изроди и чорбаджии“, които пречат на „народната ни цел“. В това

отношение бе верен на друг традиционен за националреволюционната идеология подход, за който народът не бе просто едно цяло, а съвкупност от социални групи и интереси. Този подход, приложен към новите условия — когато съществуваше българската държава, разширяваше кръга на вътрешните противници, включваше и „ония гладни за власт държавници... които посягат на народните ни свободи по какъвто и да е начин". Те „ще бъдат преследвани навсякъде и всякога".

В програмните документи бяха изложени средствата, които революционната организация използува, за да постигне целта си. Във връзка с идейната подготовка — разпространяване на „идеи за истинска свобода, за един бунт" — се изреждаха такива средства: пропаганда, извършвана от частните комитети, печат (вестници, прокламации, брошури), манифестации. „Материалната" подготовка включваше изработване на „нужния военен план", назначаване на военни предводители (войводи), въоръжаване на населението и военното му обучение.

Според представите на дейците на БТЦРК въстанието ще се извърши по следния начин: явяват се въоръжени части, образувани както в Южна България, така и навлезли от княжеството; народът се вдига на бунт, а към него се присъединява и милицията. Сред всички тези сили на революцията главно значение за успеха се отдава на вдигането на самото население. Ето защо в хода на подготовката вниманието се съсредоточава върху въоръжаването на народа, военното му обучение, определяне на позициите, изготвяне на укрепления и т. н. Не се изключва ролята и на другите фактори — помощта на самостоятелната българска държава, участието на въоръжените сили на самата автономна област и т. н. В тактиката на революционната организация бе заложена идеята за комбинирано действие на масовата народна борба — решаващия фактор, на военните и политическите сили и съучастието на българската държава.

Отново констатираме въздействието на традицията — освобождението като дело на самия народ. Същевременно се прави опит да се отчетат важните промени в сравнение с времето на Левски и най-важната от тях — съществуването на българската държава. Едно десетилетие по-късно националноосвободителното движение в Македония ще издигне тази тактика на нов етап, като използува опита и от националната революция, и от борбата за съединение, като го прилага в зависимост от конкретната вътрешна и международна обстановка.

БТЦРК се стремеше да втълпи убеждението, че трябва да се разчита на самостоятелната народна борба. В това отношение продължаваше да преследва една цел, на която се бе посветил Левски: да се подкопае фаталистичното примирение, пуснало корени в различни среди, че България трябва да възложи всичките си упования на помощта отвън. В новите условия се проповядваше, че българският народ не е способен да се справи със сложния национален проблем,

че българската войска няма да издържи във война. Да се издигне самочувствието на народа, да се засили увереността в собствените му сили и способности — такава бе една от задачите на революционната пропаганда. Помощ отвън може да дойде, когато сам българският народ докаже, че я заслужава. По този повод Захари Стоянов осмиваше илюзията, че един или друг европейски държавник ще се разчувствува и ще се застъпи за справедливостта. „Че дават ли се така правдини от Бисмарка и Гладстона — пише той, — когато джамовете на техните къщи се чупят всеки ден от гладни не за съединение, но за хляб хора... Когато Европа не слуша тия свои хора, то не е ли смешно да ходят и тропат на нейните врати някакви си българи за народен идеал?"

В отношението между традиционните за българската национална революция идеи и тактически средства, от една страна, а, от друга — идеи и средства, които произтичат от новия етап на борбата, от изменените вътрешни и международни условия, надделя традицията. От програмните документи произтичаше най-общата идея за освободителното движение, което разчита на собствените си сили и възможности, за което окончателното решение на националния въпрос на Балканите бе във федерацията на свободните народи в техните естествени етнически граници, което се противопоставя на вътрешните противници и управляващите режими, но и на фаталистичното изчакване на помощ отвън, за което въстанието представлява комбинирано действие на въоръжени чети и масовото надигане. В документите на БТЦРК се отчиташе, но и се недооценяваше ролята на самостоятелната българска държава. Ако се оспорва тя като решаващ фактор, може ли изобщо да се пренебрегва съдействието ѝ? Имаше съществена разлика между Южна България и положението в Македония. Средствата на борба, естествено, трябваше да сé съобразяват с тази разлика. В Македония бе запазено турското владичество и тук четническата тактика още дълго щеше да остане обоснована. Но тя не можеше да има същото значение в Източна Румелия, където и властта, и войската бяха български.

Ходът на събитията през пролетта и лятото на 1885 г. ще се отразява върху развитието на политическата концепция и на тактическите средства на БТЦРК, и то по линия на по-голямо съобразяване с конкретните условия и възможности, на по-последователен реализъм.

Непосредствено след създаването на БТЦРК се наблюдаваше една тенденция към форсиране на събитията. Липсваше точен и приет план за действие. Не бе формулирана и непосредствената цел. Ала едновременно с изграждането на местните („частните") комитети, с пропагандната дейност, с установяване на връзки в различни среди с оглед да се намерят най-подходящите съюзници се предприемаха и действия, които свидетелствуваха за форсиране на събитията. В случая се прилагаха традиционни форми и средства на борба.

3. Стоянов възложи на свои съмишленици в Овчехълмска око-

лия, в Станимашко, Панагюрско и Хаджиелеско да образуват чети, които да излязат в Балкана. Съгласно установената тактика в даден момент четите трябваше да провъзгласят Съединението. Същевременно из цялата област се устройваха митинги, приемаха се резолюции, които настояваха да се приложи в Македония чл. 23 от Берлинския договор.

Каква бе целта на тези акции, личи от мисията в София на д-р Георги Странски.

Връзките на Захари Стоянов с източнорумелийските либерали датират от времето, когато Каравелов бе емигрант в Пловдив и в борбата срещу диктатурата на Батенберг не изключваше съдействието и на Богориди. Богориди вече го нямаше. Източнорумелийските либерали извършиха смел завой — от блюстители на статуквото, когато бяха на власт, станаха борци за съединение, щом минаха в опозиция.

От самото начало на дейността на БТЦРК Захари Стоянов се стараеше да убеди по-младите си другари, че освободителното движение не може да се представлява пред Европа от „хъшове и голтаци". Той препоръчваше да се привлече д-р Странски.

И досега ролята на д-р Георги Странски в борбата за Съединението си остава подценявана, неразкрита. Наложила се е една представа за него, като случайно вкаран в тази борба, и то само за някакъв външен престиж. А той не бе случайна личност. Деен участник в националноосвободителното движение, член на Българското централно благотворително общество в Букурещ, близък приятел на Христо Ботев — д-р Г. Странски имаше заслуги и се ползуваше с авторитет сред населението. В Източна Румелия, при Богориди, заемаше поста директор на финансите, после стана председател на Областното събрание и се наложи като водач на Либералната партия. Така си бе извоювал име на един от най-видните източнорумелийски политици и държавници. Сам Захари Стоянов с идването си в Пловдив се бе сближил със Странски и тази близост стана още по-тясна, след като либералите напуснаха властта и се обявиха за съединение. Така че още при основаването на БТЦРК те са общували, съветвали са се и подпомагали. Сред Захариевите другари обаче продължаваше да е силно недоверието към политиците. Те настояваха да не се нарушава принципът на независимост спрямо партиите и управляващите режими. Но аргументите на Захари Стоянов натежаваха. Все повече д-р Странски, а покрай него Либералната партия се включваха в дейността на БТЦРК.

Практиката налагаше да се отстъпи и от друга предварителна теза — за самостоятелност на революционното движение спрямо българската държава и нейните представители. Трябваше да се съгласува дейността на БТЦРК с българската държавна политика.

На 6/18 април 1885 г. в София се отбеляза тържествено 1000-годишнината от смъртта на Методий. Д-р Странски замина, за да

Д-р Георги Странски

участвува в честването, а всъщност по поръчение на БТЦРК да информира за подготовката на Съединението. Мнението на Каравелов бе категорично: тази подготовка е несвоевременна поради неблагоприятната международна обстановка и външните затруднения, които изпитва княжеството. Батенберг зае уклончиви позиции — без изрично да се задължи, пое да проучи становището на великите сили. Водачът на опозицията Др. Цанков обеща подкрепата си, но само ако всичко се върши със съгласието на Русия. Той побърза да осведоми Кояндер — руския дипломатически агент в София. Официалната позиция на царската дипломация не закъсня. Кояндер обвини външния министър Илия Цанов, че по чуждо внушение се подема агитация за съединение. А в пловдивските вестници бе поместено съобщение от Сорокин, че Нелидов — посланикът в Цариград, не одобрява митингите, които се провеждаха в областта.

Някои автори твърдят, че след създаването на БТЦРК чак до средата на май „нищо сериозно не е подхванато". По същото време Захари Стоянов обсъжда вероятността да се премести от Пловдив в Русе — значи перспективата за съединение му е изглеждала далечна.* *(Все още Захари Стоянов виждаше бъдещето си като книжовник, не като водач на революционно движение или на партия. Пък и никой не допускаше, че Съединението е въпрос на месеци. Сам Захари не си и помисляше, че неговата личност има да играе такава роля. Съединението щеше да стане дори ако бе заминал за Русе. Но революционното движение само спечели от това, че остана в Пловдив.)* В действителност времето след февруари бе изпълнено с усилена подготовка — организационна, политическа, идейна; програмата на БТЦРК бе готова през април; по същото време д-р Странски в София уговори връзките с княза, правителството и партиите; изградени бяха местни комитети, провеждаха се митинги. Благодарение на тази подготовка през май движението избухна с огромна сила. Характерните черти на политиката и дейността на БТЦРК бяха вече ясно изразени.

Макар да се поддържаше за цел едновременното действие в Македония и Източна Румелия, практическата дейност се съсредоточаваше върху Съединението като етап към освобождението на македонските българи. Не се отричаше тактиката за съчетание на народното въстание с действия на въоръжени чети. Но се укрепваха връзките с източнорумелийските либерали и офицери, а в княжеството — предимно с княза. В един документ от това време се оповестява, „че денят наближава за обединението и политическото сливане на Източна Румелия с княжеството под скиптъра на сегашния български княз Александър I". БТЦРК се отдалечаваше от правителството на Каравелов, което се държеше предпазливо. Все повече се настройваше срещу царската дипломация, която открито му се противопоставяше.

Началото на народното движение в Източна Румелия стресна

* Тодор Ташев.

националистическата буржоазия в съседните страни. На митинги в Гърция и Сърбия България бе обвинявана, че смущава мира на Балканите. Особена чувствителност се проявяваше към агитацията и дейността в Македония, където се събираха разни експанзионистични и денационализаторски цели. Македонските българи се оказваха или „прави сърби", или пък „славогласни елини".

Подтикнати от мегаломански среди в Атина, гръцките националисти в Пловдив решиха в разгара на масовото движение на солидарност с македонските българи да напомнят за себе си. На 23 април — Гергьовден бе имен ден на гръцкия крал Георги I. Генадиос — гръцкият консул в Пловдив, уреди шумно празненство. Целта бе да привлече вниманието на великите сили, че макар българите да са се наложили навсякъде, влиянието на гръцкия елемент не бива да се пренебрегва.

БТЦРК даде отговор на провокацията. Устроиха се шествия. Улиците на града се изпълниха с хора. Отвсякъде се чуваха възгласи: „Да живее Съединението!" Контрадемонстрацията бе насочена не само срещу националистите, но и срещу бездействието на източнорумелийската власт. На прицел се взе самият Кръстевич, чието семейство бе проникнато от гръцки дух и съзнание. „Ако г-н Кръстевич и гръцкият консул да са били по-съвестни хора — отбелязва Димитър Благоев, — то очевидно не би произлязло нищо и не би дало лишен повод за разгаряне на предразсъдъците." В края на краищата замисълът на Генадиос пропадна. * Вместо изява на гръцките националисти Пловдив стана свидетел на първата публична демонстрация, организирана тайно от БТЦРК. Бе потвърдено патриотичното единство на българите около общия национален идеал.

И празникът на солунските братя Кирил и Методий — 11 май (по стар стил) — бе отбелязан като израз на единодушната воля на българите в Източна Румелия за съединение с княжеството.

Успехът на гергьовденската контраакция фактически елиминираше противодействието на гръцките националисти срещу Съединението. Нужно беше своевременно да се пресече и вероятното противодействие от страна на турски националисти. Намери се и поводът.

На 19 май се чествуваше рожденият ден на султан Абдул Хамид**. Формално той бе държавен глава и на Източна Румелия. За същия ден Централният комитет насрочи паметно отбелязване годишнината от Ботевата гибел.***. Замисълът бе пределно ясен: Източна Румелия не признава нито гръцкия крал, нито турския султан; тя тачи само великите славянобългарски просветители и героите, загинали за свободата на България.

---

* По искане на източнорумелийските власти той бе отзован от гръцкото правителство.

** Рожденият ден на султана бе на 21 септември 1842 г. Поради разлика между християнското и мюсюлманското летоброене рожденните дни се падат на различна дата по европейския календар.

*** Христо Ботев загива на 20 май (1юни). За честуване е избран ден по-рано не само защото е неделя, но и за да съвпадне със султанския празник.

Този път властите решиха да действуват по-смело.

През първата половина на май Илия Куртев — един от активните дейци на БТЦРК — се обърна с възвание към патриотите да образуват чети и да се притекат на помощ на страдащите македонски българи. Изказваше се увереност, че Македония ще се вдигне на въстание, щом четите се появят.

Възванието на Куртев бе индивидуална проява и показваше колко са силни все още настроенията у ръководните среди на революционната организация да не се разделят целите на освободителното движение, да се преследват едновременно и двете — Съединението и освобождението на Македония. С нищо не се засягаше положението в Източна Румелия. Но властите отговориха с репресии. На 18 май бяха арестувани Куртев и предполагаемите му съучастници, все дейци на революционната организация — Тодор Гатев, Спиро Костов, Аргир Гаргов, Спиро Стефанов и Яков Дамянов.

Частният съвет забрани каквито и да са демонстрации в памет на Ботев за 19 май. Разрешаваше се честуването да стане на 21 май, т. е. след султанския празник. Ръководителите на БТЦРК бяха обвинени, че искат да провалят официалния празник на империята, че предизвикват сблъсквания между българи и турци. Пловдивският владика побърза да се нареди на страната на властта. Той пък запрети на свещениците да правят помен за Ботев на този ден.

Централният комитет не се съобрази с решението на правителството, само видоизмени характера на подготвявата акция. Заедно с почит към паметта и делото на Ботев тя трябваше да изрази и протест срещу репресиите.

В ранната неделна утрин на 19 май камбаната на църквата „Св. Георги" в квартал Мараша заби. В църквата и около нея се събраха все „прости хора" и ученици; богаташите и учените отсъствували — това твърди Захари Стоянов. Епископ Гервасий и неколцина свещеници, неподчинили се на владишката забрана, изпълниха църковна служба. Произнесоха се пламенни речи за Ботевото дело и българското национално единство.

П. Зографски прикани събраните да отидат в конака и лично пред главния управител да настоят за освобождаване на арестуваните. Множеството потегли. Начело крачеха членовете на БТЦРК: З. Стоянов, Ив. Андонов, П. Зографски и водачите на Либералната партия Странски, Хаджикалчов, Бенев. Ехтяха бунтовни песни. Надаваха се викове срещу властите, срещу Източна Румелия.

Пред конака ги пресрещна полицмейстерът* Николай Филипович Коростелев. Организаторите поискаха да ги приеме главният управител. Заплашиха, че в противен случай насила ще влязат в конака. Кръстевич отстъпи. Той увери четиричленната делегация, че арестуваните скоро ще бъдат пуснати.

*Полицмейстер се нарича началникът на полицията в руските губернски градове. Това длъжностно название е останало в Източна Румелия от временното руско управление.

Успокоено, множеството се разпръсна. Но правителството реши да приложи по-енергични мерки, за да осуети по-нататъшния размах на движението. На 21 май арестуваните бяха освободени. Ала същевременно Частният съвет предприе репресивни мерки срещу най-активните участници в демонстрацията. Бяха уволнени 15 души, заемащи държавна служба. Сред тях бяха З. Стоянов, Ив. Андонов, Ив. Стоянович, Сп. Турчев, Г. Бенев, Андон Каблешков. На местните власти бе наредено да постъпят по същия начин спрямо организаторите на движението по места. В Сливен бяха уволнени председателят на опълченското дружество Димитър Куртев и секретарят на дружеството. В княжеството бяха експулсирани Илия Куртев, Яко Бояджиев, поручик Христо Векилов, Йордан Бошков и др. Бяха изключени няколко ученици от Пловдивската мъжка гимназия, между които Генадиев, Ляпчев и Пере Тошев.

Най-крайните мерки (експулсиране) не се приложиха спрямо ръководителите на движението, което би било по-резултатно от гледна точка на предназначението им. Според С. Радев властите не подозирали истинските цели на движението. Това обяснение не е съвсем точно. Вярно е, че нито Кръстевич, нито директорите му имаха представа какво се крои от хората, които открито се обявяваха за техни противници. Поведението им си обясняваха по начин, свойствен за отношението на управляващи към опозиция. Те, управляващите, подозират винаги опозицията, че няма друга амбиция, освен да им вземе властта. Донякъде е така. Ала в Източна Румелия антиправителственото движение не бе дело на една партия, а обхващаше широки народни маси. Неговите организатори и ръководители не се стремяха просто да се настанят на директорските постове. Целта на борбата бе не да смени едно правителство с друго, а да бъде срутена самата Източна Румелия, да бъдат пометени органите ѝ на власт. Ставаше дума не кой ще е директор, а да няма повече директори.

Самите управляващи среди в Източна Румелия — и главният управител, и директорите му — споделяха общия идеал за Съединението. Те се противопоставяха на агитацията и на самото движение, в което все повече вземаха преднина политическите им противници, но не искаха да се изложат като врагове на самия идеал. Мерките им, зедно с намерението да се ограничи размахът на движението, имаха предвид евентуалните протести и контрадействия на Високата порта. Затова и към най-популярните дейци се показваше снизходителност., С. С. Бобчев — директорът на правосъдието — предложи на З. Стоянов и Ив. Стоянович да ги назначи някъде извън Пловдив. И двамата отказаха. Съдебният следовател прекрати делото срещу Ил. Куртев, понеже не намери престъпление. Тогава Куртев бе експулсиран. На заседанието на Частния съвет директорът на народното просвещение К. Величков се обяви срещу изключване на ученици. Въпреки това решение се взе. Величков после увещаваше Н. Генадиев да подаде молба, в която само да заяви, че не е присъствувал на

чествуването, за да отмени санкцията. Генадиев твърдо отвърна: само поради случайност не е присъствувал, затова ще сподели участта на останалите. След месец Величков разреши на Генадиев да се яви на матура.

От цялата пропагандна дейност на БТЦРК произтичаше едно заключение: да се премахне Източна Румелия е неотложно условие за националното развитие изобщо; самите източнорумелийски власти са безпомощни пред общата воля. Така се подготвяха политическите и организационните предпоставки за решителния удар срещу Източна Румелия, който ще се нанесе в подходящ момент. Същевременно и външният свят се убеждаваше в неизбежността и справедливостта на този акт. Освобождението на Македония, без да отпада от агитацията, фактически се изключваше като пряка цел. Постепенно замря дейността по изпращане на чети в Македония. Едно поради мъчнотиите, които срещаше, друго поради убеждението, че липсват вътрешни условия за въстание. При това положение, ако Съединението се съпровождаше с четнически действия в Македония, само щеше да се увеличат пречките за международното му признание.

В политиката на княжеството се налагаше проблемът за българоруските отношения и във връзка с тях — за съдбата на княз Александър. Македонските комитети, които действуваха съгласувано с БТЦРК, се занимаваха с агитация за подпомагане борбата на македонските българи. Те събираха оръжие и изпращаха чети. Тази дейност се радваше на широка обществена подкрепа. Ала тя вървеше в разрез с политиката на правителството. Погълнат от конфликта с царска Русия, Каравелов гледаше да си спести упреците на Цариград и западните държави, че подклажда безредици в империята.

В работата на софийския комитет се налагаше 33-годишният битолчанин Димитър Ризов, баджанак на Димитър Петков. Способен и енергичен, той същевременно бе непоследователен, а се проявяваше и като безскрупулен кариерист, поради което не вдъхваше доверие нито у княза, нито у Каравелов, за чийто най-предан сподвижник се представяше. Димитър Благоев го наричаше „човекът на стоте мнения". Въздържаността на правителството ограничаваше дейността на македонските комитети. Ризов не се съобразяваше с една дори официална линия, щом не се покрива със собствените му планове.

През пролетта на 1885 г. се стъкми със съдействие и на руски офицери една чета от петдесетина души. За неин войвода бе определен руският капитан Адам Калмиков. На 16/28 май бе иззето оръжието от един склад на опълчението в Кюстендил. В тази акция се оказаха замесени Ризов, Никола Живков, капитан Паница. Три дни по-късно четата мина границата. Турските войски бързо я разбиха. От Цариград се отправиха обвинения срещу княжеството. Присъединиха се и западните страни. Правителството на Каравелов се принуди да вземе обществено непопулярни мерки, но да снеме отговорността от себе си. Уволнени бяха някои длъжностни лица в Кюстендил, съдействува-

ли за въоръжаване на четата и за преминаване на границата. Наложиха се ограничения на особено дейни членове на македонските комитети. Засили се охраната по границата.

Софийският комитет и главно Ризов отговориха с яростни нападки срещу правителството. Вестник „Македонски глас“ не се поколеба да нарече Каравелов предател. Срещу правителствените органи в Кюстендил се пусна клеветата, че те са издали четата на турските власти. Затуй била толкоз лесно разбита. Едновременно продължи подготовката на нови чети. За въоръжението им бяха нужни пари. След като правителството и комитетите влязоха в конфликт, източниците се пресякоха. Русенският комитет предложи да се ограби един румънски чокой. „Експроприацията“ се извърши. Но как да се прехвърлят в България ограбените ценности? Някому хрумна кощунствената мисъл да бъдат укрити в саркофага, с който на 7/19 юни се пренасяха от Румъния в България костите на Г. С. Раковски. Властите разкриха аферата и силно я раздухаха. Поводът бе добре дошъл, за да се изложи Ризов, който се държеше враждебно срещу правителството, и да се стесни още повече дейността на комитетите. Бе заведено дело срещу виновниците за светотатствената акция.

Но Ризов не се стресна. Той се обърна към пловдивския комитет да му помогне за въоръжаване на нова чета. Със съгласие на Захари Стоянов се ограби складът на резервистите (запасните) в Чирпан. Иззетите 51 пушки и много патрони бяха изпратени към Габрово. Но и тази акция се осуети. Организаторите Стойо Филипов, Васил Бабаков и други бяха арестувани.

Действията на властите в княжеството и в Източна Румелия парализираха македонските комитети. Почти невъзможно стана да се екипират и пращат чети. При това положение ръководителите на движението и в княжеството се насочваха към Съединението като непосредствена задача и първи етап към главната цел: националното единство. Отношенията с Каравелов съвсем се развалиха. Това подтикна по-нататъшното сближение с княза.

Уволнен на 23 май от служба, на Захари Стоянов не оставаше друго, освен изцяло да се посвети на революционната дейност. На 28 май (9 юни), т. е. само десетина дни след събитията, ознаменували пълния разрив между БТЦРК и управляващите среди в Източна Румелия, излезе първият брой на в. „Борба“, негласния орган на революционната организация.

Има данни, че средствата за издаване на вестника са получени от София. Изключено е Каравелов да е този благодетел. Политиката на правителството все повече се разминаваше с революционната организация. Изказва се предположение, че парите са отпуснати от двореца, и то с оттенък на неодобрение — в смисъл, щом парите се дават от двореца, значи вестникът ще служи на плановете му. *(Впрочем понякога се пренадува проблемът: кой, да речем, възрожденски вестник с чии средства се е издавал, а отпук се правят намеци — прозрачни*

или явни, за манталитета, устойчивостта на убежденията и пр. на съответните редактори. А редакторите не са случайни хора. Техният влог за националното ни пробуждане и освобождение е всепризнат. Ужасно беден е бил народът ни, за да поддържа сам скъпо струващи културни и въобще национални начинания. Аристокрация не съществуваше. Буржоазията бе немощна, а и не винаги проникната от съзнание да жертвува за общото благо. Самите журналисти бяха безпарични и безимотни. Естествено, че ще търсят финансова подкрепа, и то не само сред българи. Покрай подкрепата ще се задължават да прокарват известни идеи, които в същността си не ще противоречат на собствените им, ала по такъв начин ще се сдобиват с трибуна, от която да проповядват националната кауза. Трябва ли да ги съдим за това?) В конкретния случай се забравя, че ако е вярно твърдението — пари дава българският държавен глава, че дори той да преследва и лични цели, те не противоречат на общонационалните. Тъкмо от такива съображения Захари Стоянов, така надъхан от руската революционна книжнина срещу коронованите глави изобщо, започна да проявява снихождение, а после и симпатия към княз Александър.

Очевидно от по-рано бе решено да се издава вестник.* Уволнението на Захари Стоянов само му позволи без задръжките, които чиновническата служба все пак би му поставила, да се захване с любимото вестникарство и да разгърне най-силните страни на своята дарба на неистов разобличител и вдъхновяващ проповедник.

Той е автор на програмната статия в брой първи на „Борба“ („Две думи като програма“). В нея се опира на принципа за свободата на словото, който ще оправдава цялата по-нататъшна линия на вестника: тази свобода, с която „богато е надарена Южна България“, е свещена; тя е силно оръжие на народите. Захари Стоянов умее зад всеки обществен възглед и всяка обществена позиция да открие социална и политическа подкладка. Той се разграничава от тези, които прикриват зад думите си лични интереси. („Под мазните фрази не се ли крие чифлик с 3000 уврата и идеал с 20—30 лири заплата на месец?“) И провъзгласява, че целта на вестника не е да се спечелят места в Областното събрание, в Постоянния комитет и в Частния съвет. „Ний се борим за истинска свобода и независимост на тая страна, която се нарича България и която е разделена на три части.“ За успеха на тази борба „ние подаваме ръка всекиму, призоваваме под нашето знаме всичко честно, правдолюбиво и негешефтарско“.

Вестникът дава място на материали за положението и борбите на македонските българи. Но главната му тема е: Източна Румелия, Съединението. От първия си брой „Борба“ насочва целия си разобличителен патос срещу източнорумелийските власти, срещу цялата управленска система на автономната област воглаве с Кръстевич. За

* Протоколът за издаването на вестника е от 6 май 1884 г. Или годината е сбъркана (написано е 1884 вместо 1885), или пък веднага след смяната на Богориди с Кръстевич е взето това решение, но по разни причини е останало неизпълнено цяла година.

Захари Стоянов нямат значение ролята и заслугата на хората в миналото. Важно е това, което сега вършат от гледна точка на националния интерес. Той пренебрегва приноса на тези, които са запазили Източна Румелия като българска област, свели са до минимум султанската власт, не са допуснали турски войски и са отблъснали неоснователни, подстрекавани от чужбина, претенции на малцинствата; които са изградили една българска администрация и по състав, и по дух, и по стремежи. Всичко това е вече достояние на миналото и него, политика-реалист, то пряко не го интересува. Той гледа бъдещето, новата, по-висока цел. Тази цел е Съединението. За да се постигне тя, е нужно да се отстранят пречките пред нея. Отминат етап е борбата за устройството на Източна Румелия като българска област, за изработване и въвеждане на нейните демократични институции, за гарантиране на автономията ѝ. Автономията вече е бремето, което трябва да се свали. Самата Източна Румелия трябва да изчезне. Да се разобличат и изолират като кариеристи и егоисти всички, които управляват Източна Румелия, е необходимо условие, за да бъде премахната и тя самата.

Захари Стоянов помества във вестника две открити писма до Кръстевич, които публично оповестяват пълния разрив с източнорумелийските власти. Той признава, че след назначаването на Кръстевич за главен управител отношението му било двойствено: от една страна виждал в него най-подходящия заместник на Алеко Богориди* и най-искрен защитник на народните интереси; от друга — имал опасение да не би популярността му да задържи по-дълго Източна Румелия. Но постепенно настъпва разочарование. Оказва се, че разликата между двамата главни управители е само една: Алеко Богориди бил заобиколен от едни властолюбци, а Кръстевич — от други. Пълният обрат настъпва във връзка със събитията от 18—21 май. Захари Стоянов разобличава „репресиите, лъжите и подлостите“ на органите на властта, а отговорността хвърля върху самия Кръстевич. Той отрича султанския празник, но това няма нищо общо с отношението му към турския народ. За него мирните турци са „наши съотечественици съграждани“; „народното чувство“ на нито един мюсюлманин не е пострадало; и напомня: „Когато те бяха силни, ние сме се борили не против тях, против турския народ, но срещу турското управление“.

Изключителен отзвук имаха серията статии на Захари Стоянов под изразителното заглавие: „Трябва ли да съществува Източна Румелия?“ Основният извод, който произтича от тях, е, че „Румелия е осъдена на смърт, че тя ще падне твърде скоро“. В подходяща, достъпна и убедителна форма, в присъщия за революционната агитация бояк и настъпателен тон се развиват основните тези и аргументи на борбата за съединение.

* Кръстевич се е ползувал с доверието на Богориди. Ето защо в началото на управлението му на него се гледа с добро око и от привържениците на бившия главен управител.

Какви са те?

Нужно бе да се мобилизират народните маси за борба в името на материалните трудности, които срещат, и да се обясняват тези трудности изключително с отделянето на Южна от Северна България.

Захари Стоянов определя Източна Румелия като „чиновническа държава". Населението ѝ се дели на две класи: пропадащи данъкоплатци — от една страна, и, от друга — чиновници начело с правителството и Постоянния комитет. Тя се управлява като чифлик, като чиновнически чифлик; нейното съществуване е добро и полезно само за чиновниците. Дават се данни за заплатите на чиновниците: от главния управител, директорите и членовете на Постоянния комитет до префектите и околийските началници. Изводът е, че всички те се издържат от данъкоплатците, от „работния народ". Тук се търси причината за влошаващото се материално положение на огромната част от населението.

В действителност материалното положение в Южна България не е по-лошо от положението в Северна България. И ако разделението безспорно е важна причина, то не е единствената и не главната, за да се обяснят икономическите затруднения. Главната, решаващата причина се крие в особения исторически момент в развитието на българския народ — на бързо разрушаване, разпадане на старите и бавно, мъчително създаване на новите отношения. В този случай очевидна е едностранчивостта на Захари Стоянов, но тя е подчинена на политическата цел, която преследва публицистиката му.

Същата едностранчивост се проявява и в отношението към чиновничеството. Възстановява се българската държавност. Стремежът е да се изгради съвременна държавна организация. В робската епоха българското общество не познаваше такава прослойка — чиновничество; в турската държавна организация българи почти не бяха допускани. В българската държава се изгражда държавен апарат и така се заражда чиновничеството. Борбата срещу чиновничеството ще се използува като лозунг от всяка демагогска политика. И въпреки лозунгите, обещанията, заканите чиновническият апарат ще нараства непрестанно.

Разобличителният патос на Захари Стоянов не държи сметка за точността, а понякога го увлича в позиции, близки с демагогията. Такъв характер имат неговите „филипики" срещу интелигенцията, срещу „учените". Без съмнение ще е имал предвид поведението на онези интелигенти, които се отдаваха на собствената кариера, на личното обогатяване, които занемаряха нравствения си дълг, високите идеали, в които доскоро са се кълнели. Ала случаите се генерализират и се представят едва ли не за присъщи само и изобщо на интелигенцията.

При огромната си дарба, при неутолимата си жажда за самообразование, Захари Стоянов си остава човек без системно образование. Може би понякога самочувствието му е било ниско. Или пък самолю-

бието му е докачано, когато е спорил с високообразовани, макар и несравними по дарование с него, противници? Каквото и да е обяснението и оправданието, общото заключение е едно: призивите срещу „учените“ са проява на назадничавост. Още повече, че се издигат във време, когато България се нуждаеше така силно от високо образование, от висока култура, за да се превъзмогнат възможно най-бърже последиците от вековната изостаналост. А и сам Захари Стоянов с най-добрата част от творчеството си съдействуваше за бързия и всестранен културен напредък на България.

Втората теза е срещу убеждението за конституционния, демократичния характер на управлението в Източна Румелия. Това убеждение според Захари Стоянов е „бошлаф“. Напротив, политическото устройство на областта е „калпаво, да не кажем подло“. Какви са аргументите му? Те са от институционно естество, т. е. произтичат от самия Органически устав: Областното събрание не е истински изразител на народната воля — то не може да вземе връх над правителството. Или пък се извличат от самата практика на политическия живот. Голяма популярност и непосредствен ефект добива изработената от Захари Стоянов ефектна дефиниция на политическия режим в областта. На едно явление, познато от древността под названието „непотизъм“*, той откри българския вариант и го преведе на понятен за масите език: „шурьо-зетьо-баджанакизъм“. В страна, която не познава съсловни деления и наследствени привилегии, с голямо подозрение се посреща всякакво роднинство в управляващите среди. Захари Стоянов изковава тази дефиниция, като изхожда от родствените отношения между най-тесния управляващ кръг в областта по време, когато властта е в ръцете на Народната партия.**

Роднинството (както и землячеството) в една патриархална страна без утвърдени класи и богата интелектуална традиция е и социална опора, която при неразвитост на обществените отношения често замества естествения подбор в управлението. *(В наши дни освободените от колониализма страни дават доста примери на разпределение и предаване на властта върху основата на роднинството или землячеството.)* Всяко от цитираните от Захари Стоянов имена има собствена биография, политическа физиономия и доказани качества. Ала събрани на едно място, те са в състояние да изострят бдителността на мнозинството, че политическият подбор се извършва не въз основа на качествата на отделната личност, а на личните ѝ отношения с останалите, поражда подозрение за метод, който изключва обективността, безпристрастието и който е противен на демократичните принципи.

---

* Семейственост в управлението.

** Ив. Ев. Гешов и Ив. Ст. Гешов са първи братовчеди; д-р Г. Янкулов и Ив. Ев. Гешов са баджанаци; д-р Г. Хаканов е зет на Ив. Ст. Гешов, Дан. Юруков е зет на К. Величков, С. С. Бобчев и М. Маджаров са баджанаци (вярно е, че стават такива по време на Съединението).

Сатиричната жлъч на Захари Стоянов не признава милост и пощада към никого независимо от минали заслуги и от обществено положение. Той прилепва на Гаврил Кръстевич прозвището „Треперко паша". Многозаслужилият старец е безпощадно подигравам и хулен. От гледна точка на историческите му заслуги това е направо несправедливо. Но с оглед нуждата на политическата борба е неизбежно. Какъвто и да е бил Кръстевич преди, сега е символ на самата Източна Румелия, която трябва напълно да се злепостави, за да рухне.

(Дарбата на публициста е наложила и в част от историографията негови квалификации и оценки за политическите му противници. От Захари Стоянов идва навикът да се противопоставят Богориди и Кръстевич, така че към Богориди да се проявява ако не симпатия, то поне снизходителност, а Кръстевич да се представя едва ли не за олицетворение на омразния източнорумелийски режим. Богориди, затворен в конака си и неумеещ да контактува с българите, не проявяваше голям интерес към изграждането и управлението на Източна Румелия. Но той бе главен управител по времето, когато задачата бе да се укрепват българският характер и автономията против домогванията на Турция и западните държави. И в едното, и в другото отношение дейността му бе в хармония с народните настроения. Очевидно, ако бе продължен мандатът му, неговата амбиция за самостоятелност би го сблъскала със същите народни настроения, насочени вече не към укрепване на автономията, а към ликвидиране на Източна Румелия. Кръстевич — в продължение на пет години главен секретар и директор на вътрешните дела — бе човекът на конкретната, практическата дейност. Той бе сред тези дейци, на които се падна истинската заслуга за изграждане на демократичния режим на автономната област и за утвърждаване на българския й характер. И при него това не бе просто резултат на играта на случая, поставила го начело на управлението на част от отечеството му, а естествено се свързваше и с по-ранишната му дейност в полза на българското национално развитие. Неговият лош шанс бе да е главен управител по времето, когато се надига народното движение за съединение; да се отъждествява личността му с националното разделение, чието премахване мина на дневен ред. Нищо, че лично не ще попречи да се реши тази историческа задача.)

Третата теза е срещу официално издигнатия от управляващата Народна партия лозунг: „Не му е времето". Този лозунг се позовава изключително на външните пречки за Съединението. Такава пречка би била реакцията на Турция. Във връзка с това се раздухва страхът, че в случай на несигурност империята ще се възползува от правото си да настани свои гарнизони в областта. Захари Стоянов отхвърля опасенията. Султанът според него се ползува с толкова слаба популярност, че отдавна сам се е простил с Южна България.

Съществува страх от реакцията на великите сили, подписали Берлинския договор. Подхранва се надеждата, че ако българите проявяват благоразумие, тези сили сами един ден ще проумеят грешката си.

Захари Стоянов отхвърля и страха, и надеждата. Той подчертава, че великите сили са виновни за разделянето на българския народ, че те се ръководят не от „христолюбие", а от „хищничество", от „завоевателен варваризъм". Европа дава права на „ония, които стоят под байряка", които тя търси, а не те нея! Което ще рече, че само ако е в интереса ѝ, тя би приела съединението на България. И във връзка с това многозначително подмята, че западните сили са разделили България, защото се боели да не би някой ден тя да се съедини с Русия. Те не взели предвид, че българите се покоряват на Русия именно защото не са напълно свободни. Същевременно е твърдо убеден, че „колкото и безбожна да е Европа", тя ще се помири, когато се развее знамето на Съединението.

От всичко това се вади заключението, че ако управляващите среди в Източна Румелия провъзгласят Съединението, нито султанът, нито Европа ще сторят нещо против. Но понеже управляващите среди не желаят, народът трябва да ги застави или пък сам да вземе в ръцете си делото на Съединението. По какъв начин? Чрез отказ да плаща данъци, а без данъци Източна Румелия („чиновническа държава") сама ще се сгромоляса; чрез бойкот на изборите за Областно събрание; чрез въоръжени чети, срещу които българската войска няма да гърми. Захари Стоянов апелира към мъжеството и патриотизма на българите. „Къде са — провиква се той — някогашните храбри и непокорни тракийци, които са родили, възпитали и пазили толкоз години Левски, Хаджи Димитър, Каблешков, Бенковски? Где са буйните сливенци и народолюбивите зааралии*, които даваха на Балкана войводи?"

Общият извод от публицистиката на Захари Стоянов във в. „Борба" е, че Източна Румелия е осъдена на смърт, че няма никакви външни пречки за Съединението, че не може да се разчита на управляващите, които се грижат не за народното дело, а за своята кариера и материално благополучие, че Съединението трябва да стане дело на самия народ.

Захари Стоянов продължава да отстоява надпартийния характер на дейността на БТЦРК. Той съди Кръстевич, но не защитава Богориди. Безпощадно бичува управляващите, но не взема страната на либералите. И двете източнорумелийски партии не почиват върху принципна основа. Участието на либералите в дейността на БТЦРК означава, че те са се подчинили на един общ интерес.

От страниците на в. „Борба" Батенберг се представя като конституционен владетел и безспорния законен княз на утрешна съединена България. Захари Стоянов напомня, че по време на режима на пълномощията е бил против княза. Но наредил се на страната на народа, князът е „истински защитник на нашата свобода и независимост". Затова неговите неприятели са неприятели и на България. Тези „неп-

* Старозагорци.

риятели“ са привърженицитe на Др. Цанков в княжеството от т. нар. „съединена опозиция“. От тях Батенберг не се гледа с „добро око“, понеже е станал истински княз, понеже туря по-високо интересите на България, отколкото „кефа на чуждата дипломация“.

Под „чуждата дипломация“ Захари Стоянов разбира най-вече царската. Той пише гневно срещу руските представители в Пловдив, срещу консула Сорокин преди всичко, който поддържа Кръстевич и Народната партия и използува авторитета на руското име, за да предупреждава срещу всяко преждевременно — от гледна точка на царската дипломация — действие за Съединението. Критиките се обосновават с популярния мотив за запазване на независимостта на България, против каквато и да е чужда намеса. „Ние — обявява Захари Стоянов — пребиваме пръстите на всеки апостол Павел, който ни се бърка в работата.“ Заедно със Сорокин на прицел са и вдъхновителите му — както управляващата върхушка в Петербург, така и реакционната журналистика в лицето на Катков и в. „Московские ведомости“.

Но колкото и остри да са тирадите на Захари Стоянов срещу царската политика и нейните представители в България, той не пропуска да разграничи деспотичния режим и реакционната журналистика, от една страна, и руския народ, руската напредничава мисъл, руските революционери, от друга. Затова с възмущение отхвърля обвинението, че е русофоб. „Мразим ний, приятелю — подчертава той, — онова, което мрази и самий руский народ: мразим ний тираните и полицейщината.“

В историографията се среща мнението за завой у Захари Стоянов — завой идеен и политически, станал през лятото на 1885 година. Той се изразил в новото му отношение към такива фактори като Русия, княза, партиите, войската. Специално в отношението към политиката на царското правителство промяна няма. Това, което Захари Стоянов пише в „Борба“, е продължение и доразвитие на идеи, отстоявани в началото на 1881 г. от страниците на русенския вестник „Работник“. Със статия от в. „Работник“ князът доказваше в Петербург през март 1881 г., че привържениците на правителството са нихилисти, революционери и русофоби, и по такъв начин се мъчеше да изтръгне одобрението на новия император за плановете за преврат в княжеството. Тази линия бе продължена после и от в. „Независимост“, подновеното в Пловдив в края на 1881 година издание на Либералната партия. Тя все повече се налагаше, колкото по се изостряше конфликтът между народното движение за съединение и отстъпчивите пред чуждия натиск източнорумелийски власти.

Вестник „Борба“ под редакцията на Захари Стоянов бележи най-високия етап в идейното и политическото развитие на националноосвободителното движение след възстановяването на българската държава. В него срещаме едно ненадминато за времето съчетание на ясна политическа позиция с високоталантлива форма, което прави

от вестника един от върховете на българската следосвобожденска журналистика.

Как може да се резюмира тази политическа позиция, в името на която се обединиха широки народни маси под ръководството на БТЦРК?

В България, а извън нея вече, кажи-речи, всички са по принцип за Съединението. Но „Борба“ издига знамето на Съединението, като има предвид една неотложна повеля, една непосредствена практическа задача, която няма вътрешни противници и външната съпротива за която е преодолима. Тук е единственият водораздел за в. „Борба“ между съюзници и противници, приятели и врагове. Който забавя Съединението под каквито и да са благовидни предлози, той е враг независимо от някогашни заслуги. Врагове са Кръстевич, който олицетворява Източна Румелия, Народната партия, която умува: „Не му е дошло времето“, Цанковата опозиция в княжеството, която изхожда от съображенията на външни сили, не от националните. Батенберг, който бе враг, когато погази конституцията, е съюзник, след като я възстанови, и е готов да застане начело на съединена България. Либералите в Източна Румелия, които се бяха вкопчили за Богориди, се обявиха за Съединението, след като паднаха от власт. Те са съюзници не защото са в опозиция на Кръстевич, а защото са променили в национален дух политиката си.

По-сложно бе отношението към Каравелов. Той бе министър-председател на единствената българска държава, към която трябваше да се присъедини Източна Румелия. Той бе противник на цанковистите. Значи трябва да се брани. Но същевременно и Каравелов е против несвоевременни действия, преследва дейността на македонските комитети и поради това недоверието към него растеше и се проявяваше разграничение от него.

По същия начин се определя и отношението към великите сили. Съединението е насочено срещу Турция — тя е безспорният враг на българското национално единство. Неизменно е недоверието към Австро-Унгария и стоящата зад нея Германия. Спрямо две сили промяната е чувствителна. Политиката на царското правителство се подлага на все по-остра критика. То се е ангажирало и компрометирало с подкрепата на режима на пълномощията. След краха на режима то се вплете в необясним конфликт с Батенберг, от който се възползуваха противниците на Русия, за да издигнат княза в символ на българската независимост. В Източна Румелия царските дипломати бяха опора на Кръстевич и Народната партия, а с авторитета на руското име полагаха усилия да спънат размаха на народното движение. Следователно царската политика и нейните представители в княжеството са на страната на враговете на народното дело. В същото време Англия, която бе инициаторка за разпокъсването на българския народ, сега засвидетелствуваше неочаквани, макар и прикрити симпатии към Съединението. Подбудите не бе трудно да се прозрат, но нямаше значение — важното е, че в решителния момент може да се очаква нейна подкрепа.

Така схематизирана, политическата позиция на „Борба“ бе удобна за пропагандиране и лесна за усвояване. При това идеологическият багаж на Захари Стоянов бе смесица от стари демократични, радикални, плебейски идеи, които допадаха на широките народни маси и които се подхранваха от руската революционна книжнина и от контактите с руските емигранти в България, а същевременно и с един национализъм, който съответствуваше на самочувствието на укрепващата млада буржоазна класа и който откриваше достъп до княза и обкръжението му.

Безсъмнено е умението на Захари Стоянов да напипа най-наболялата обществена задача, да я разясни в най-достъпна форма и така да подхрани едно масово народно движение. Същевременно обаче изпъква и една едностранчивост в подхода, ограниченост в оценките и особено противоречивост в подбора на средствата. Всичко това съдържаше залог за скорошен успех на националното дело, но и предпоставки за някои криволици в националното развитие. Вкоренен е навикът ни да канонизираме големите личности. Редно ли е историкът да се държи като агиограф или като прокурор и да рисува историческата личност или с нимба, или застанала зад скамейката на обвиняемия? Подобен метод ни избавя от задължението да се вниква в цялата сложност и противоречивост на историческия процес, в това число и на историческата личност. Нито Захари Стоянов, нито кой да е се нуждае от апологетика. И победителите не бива да се освобождават от обективния съд на историята. *(Обективността е историята! Някои я отричат съвсем, други пък фанатично се кълнат в нея. Във всеки случай трудно е на изследователя да бъде безразличен към родната си история. Един безпристрастен разказ за миналото би бил хроника, не наука. Научният подход изисква да се разкрие — от позициите на марксизма-ленинизма — националното минало в цялото негово разнообразие, сложност и противоречивост върху основата на цялата съвкупност от факти не само с хладния разсъдък на учения, но и с туптящото сърце на патриота и гражданина.)*

Към Съединението

Вестник „Борба“ почна да излиза в един момент, когато значително бе нараснало организираното масово движение в Източна Румелия. Областта бе осеяна с комитети, които вдъхновяваха и оглавяваха това движение. БТЦРК премина от организация и пропаганда към непосредствена подготовка на Съединението. Именно в тези условия окончателно трябваше да се решат въпросите, възникнали още в самото начало на движението. По какъв начин ще се извърши Съединението и с какви средства? На какво да се разчита най-вече за свалянето на източнорумелийската власт: масово народно движение, действия на чети, образувани в областта и нахлули от княжеството, военен удар, нанесен от източнорумелийските въоръжени сили и от армията на княжеството? Какво да е отношението към княза? Към Либералната партия? Към правителството на Каравелов? Как да се осигури благоразположението отвън — на кои велики сили би могло да се разчита?

По всички тези въпроси се разискваше и се спореше от създаването на БТЦРК. Някои бяха на път да се решат, ала пълно единомислие не бе постигнато. Именно към началото на лятото тактическата линия на БТЦРК изглеждаше окончателно избистрена и общоприета. Поради това в историографията се срещат твърдения за завой у Захари Стоянов, а оттук и за прелом в дейността на БТЦРК, извършен по това време. С този завой или прелом се обясняват наложените практически действия, когато се пристъпва към непосредствена подготовка за Съединението.

Към края на юни по указание на Захари Стоянов група комитетски дейци от Чирпан иззеха от военния склад 46 пушки и няколко сандъка с патрони. Организаторите на акцията — Стойо Филипов и Васил Бабаков — бяха заловени и затворени, първият в Стара Загора, вторият в Чирпан. Ала чирпанци се вдигнаха тутакси, за да защитят своите революционни ръководители. В града се разпространяваха позиви срещу своеволията на властта. Неколкостотин души заобиколиха околийското управление и настояваха за освобождаването на Бабаков. Гарванов, един от ръководителите на местния комитет, се яви при околийския управител, за да му обясни, че оръжието е предназначено за македонските българи и за да заплаши: ако арестуваните не бъдат освободени, комитетът ще приложи „крайни мерки“ срещу всички, които пречат на „патриотичното дело“.

Чирпанската акция доведе БТЦРК до важни заключения. Първо — че народът е узрял за решителни действия и че революционният ентусиазъм трябва да се насочи към главната цел. Второ — че главната цел за момента трябва да бъде Съединението; едновременното въстание в Македония само би разпиляло силите и би увеличило вътрешните и международните затруднения. Едни обясняват отказа от едновременно действие в Източна Румелия и Македония с някакво споразумение, постигнато тогава между княза и БТЦРК. Други го свързват със строгите мерки на правителството на Каравелов, а и на източнорумелийските власти срещу дейността на комитетите и специално срещу преминаването на чети в Македония. Даже се привеждат оправдания на Захари Стоянов за промяната в тактиката: Ние вече трябва да работим за Съединението — рекъл той. — Румелийското правителство пречи за освобождението на Македония. Затова трябва да го свалим, да се съединим, че тогава да продължим борбата за Македония.

В действителност преобладаващата тенденция в дейността на БТЦРК от създаването му е подготовката за Съединението. Помощта за борбата на македонските българи е странична, второстепенна. Преломът, който наистина се забелязва в началото на лятото, се изразява преди всичко в оценката, че вътрешните и външните условия са назрели, за да се премине от организация и пропаганда към непосредствена подготовка на Съединението. Това налага решения в практически смисъл, някои от които се отклоняват естествено от едни или други постановки на пропагандата.

Въстанието в Македония за момента се смяташе за невъзможно. Наистина и през юни в. „Борба“ предричаше, че скоро в Македония ще избухне буря, ще потече кръв. Но това бе свързано повече с традицията на националното движение, отколкото с налагащата се политическа линия. Нито една сила отвън не допускаше да се откъснат нови части от Турската империя. Самото правителство на княжеството поради външния натиск бе принудено да ограничи помощта за въоръжената борба на македонските българи. А тази борба бе немислима без ефикасната подкрепа на българската държава. Същевременно изглеждаше, че Съединението не ще срещне сериозни трудности. Всеобщо бе убеждението, че събарянето на източнорумелийското правителство е достатъчно, за да се присъедини Южна България към княжеството. За такава акция бяха налице най-благоприятни вътрешни условия.

Широките народни маси в Южна България решително отхвърляха изкуственото откъсване от българската държава и не искаха да търпят повече Източна Румелия. Никакви дипломатически уговорки не можеха да ги застават да чакат още, и то незнайно докога.

За кратко време революционната организация обхвана цялата област. БТЦРК се наложи като най-авторитетна обществена сила. В неговите ръководни органи в центъра и по места влизаха известни

стари поборници, които горяха от желание да продължат борбата за национално единство. В тях се включваха дейци на Либералната партия, които в общонародния идеал виждаха осъществени и собствените си партийни домогвания. Навлизаха и съмишленици на Народната партия, разочаровани от политиката ѝ, след като дойде на власт. Част от офицерството обеща да съдействува за решителния удар. Най-идеалистическата част от младежта пламенно и всеотдайно прегърна делото на Съединението, което бе продължение на славните традиции от националноосвободителната борба.

Силата, авторитетът и влиянието на БТЦРК се дължаха най-вече на факта, че бе изразител на всенародния стремеж към съединение и за обединение на всички българи в една държава. Този всеобщ стремеж се изливаше в движение на най-широките народни маси, които отричаха правото на съществуване на Източна Румелия, отказваха да се подчинят на нейните институции и разпоредби, които даваха доверието си на политиката и дейността на БТЦРК. Поради това някои автори са склонни да представят ролята на БТЦРК за съвсем скромна: да откъсне един плод, вече съвсем узрял и който сам щял да си падне. Захари Стоянов, било от прекалена скромност, било за да отбие враждебни нападки непосредствено след Съединението, даже заявява, че Централният комитет нямал друго значение, освен да сгрупира „развълнуваните от само себе си духове".

Да се признае необходимостта от Съединението като масово настроение и всеобщ стремеж, това не значи да се изключват или омаловажават огромното значение на агитационната и организаторската дейност на БТЦРК, неговата решаваща роля за канализиране на народното движение и насочването му към понятни реални цели, да му предложи най-подходящите средства и най-верните пътища за радикално и безболезнено решаване на историческата задача, която общественото развитие бе поставило на дневен ред.

Към края на пролетта бе съставен в общи линии и конкретният план за действие. Захари Стоянов предпочиташе все пак тактиката, позната му от националноосвободителната борба: народни въоръжени чети да развеят в Балкана знамето на Съединението. В края на юни той пише на изселения в княжеството Ил. Куртев: „Ти трябва да поведеш дружините и прогласиш Съединението". А Т. Гатев добавя: Към дружината на Ил. Куртев, действуваща в Ихтиманския балкан, ще се присъединят въстаниците начело със Захари Стоянов, действуващи в Копривщенския балкан; в същото време в Сливенско ще се вдигне Д.Куртев. Тогава щяла да се присъедини и войската, от която дружинните командири (без двама) били спечелени. С такава цел бе замислено в началото и поклонението на лобното място на Хаджи Димитър — тъкмо от Бузлуджа въстаническите чети да дадат сигнал за свалянето на източнорумелийското правителство.

Все повече обаче, и особено след като съвсем отпадна идеята за едновременно въстание в Македония, се налагаше убеждението, че

четничеството не е в състояние да доведе до успех. Някои дейци на БТЦРК с основание бяха изтъквали, че да се води борба с чети в една българска по население област и с българско управление, е направо безсмислено. Новият план за действие предвиждаше съвместни действия на войската и на чети от близките до Пловдив селища за нанасяне на бърз и съкрушителен удар върху централната власт. В това, както вече се каза, се състоеше и преломът към началото на лятото на 1885 г.: непосредствена подготовка на Съединението, извършено със съвместните действия на войската и въоръжените народни отряди.

С оглед на новия политически курс окончателно се утвърди и становището на БТЦРК към различните фактори, които биха участвували или биха имали отношение към Съединението. Заякчи се положението на Либералната партия като политически съюзник в борбата за съединение. Трайната политическа близост се превърна в единодействие, като формално и двете страни направиха известна отстъпка: БТЦРК сне от програмата си въстанието в Македония като практическа задача; д-р Г. Странски се съгласи, че непосредствена цел на движението не е да се свали управляващата партия от власт, а да се провъзгласи Съединението.

С особено широко влияние Либералната партия не разполагаше. В изборите за Областно събрание през 1884 г. нито един неин депутат не се избра. Но тя бе една от двете съществуващи партии в областта. До 1884 г. бе управляваща партия. Участието ѝ в масовото народно движение придаваше на неговия успех легален характер. В какво се състоеше неудобството? Съединението, резултат на това движение, да се изтълкува като победа на една партия над друга.

На д-р Г. Странски бе възложено да установи връзките на БТЦРК с институциите на Източна Румелия, а по неофициален път — и с властите на княжеството.

Особено важно бе участието на въоръжените сили на Източна Румелия — милиция и жандармерия.

Още през април 1880 г., когато преговаряха представителите на парламентите на княжеството и Източна Румелия, се имаше предвид съчетаване на народната борба в Южна България с подкрепа от въоръжените сили на княжеството. При образуването на БТЦРК се възприе тактиката на съвместно действие на въоръжените чети и народното надигане. Въпросът за участието на войската — както на княжеството, така и на Източна Румелия — стоеше и по принцип не се изключваше. Дискутираше се степента на участие и тази дискусия продължи до самото съединение. Подготовката за въстание в Македония мина на втори план. Поради това намаля значението на четите, които според някои представи трябваше да се появят в планината и да развеят там знамето на Съединението. Но порасна ролята на войската. Установиха се контакти с офицери, чрез които трябваше да се спечелят и войниците.

Разказвало се е много колко недоволни били източнорумелий-

Майор Данаил Николаев.

ските офицери, че руските им колеги получавали по-големи заплати и пречели за повишаването им. Че това недоволство се използувало от Богориди в конфликта му с царската дипломация; че на тази основа те били привлечени и за делото на Съединението. Без да се отричат противоречията между руските и част от българските офицери, както и опитът на определени среди да използуват противоречията за користни цели, едно обяснение за поведението на източнорумелийското офицерство със завист и недоволство е невярно. Достатъчно е да споменем, че в самото Съединение участвуваха рамо до рамо офицери, които година по-късно ще се окажат в противоположни политически лагери, че една значителна част от източнорумелийското офицерство зае страната на русофилския политически лагер през 1886—1887 г. Задачата бе войската като цяло да се влее в народното движение, а не да се надъхват едни срещу други. Така и стана на практика.

Трябваше да се спечелят преди всичко най-старшите офицери.

Майор Райчо Николов бе командуващ Пловдивската пеша жандармерия. Това бе същият Райчо Николов, който по време на Кримската война, едва 12-годишно момче, бе преплувал Дунава, за да предаде на руското командуване важни военни сведения. Той бе служил като офицер в руската армия, а през Освободителната война се бе сражавал в редиците на опълченците. 45-годишен, той беше наричан „дядо Райчо". Още с първите думи на пратеника на БТЦРК Райчо Николов възторжено и без всякаква уговорка обеща пълно съдействие. По същия начин отговори и 37—38-годишният майор Димитър Филов — командир на Учебния батальон в Пловдив. Той също бе възпитаник на руски военни училища, офицер в руската армия и бе участвувал в Освободителната война. Третият майор бе Данаил Николаев — 33-годишен, бесарабски българин, руски възпитаник и офицер, командир на рота в Опълчението, отличил се в боя при Шейново. Той единствен се отнесе недоверчиво към пратеника на БТЦРК и въпреки увещанията отказа. Оправдаваше се, че отношенията му с Райчо Николов били лоши. Това бе само повод. В действителност Николаев искаше да се увери в сполуката, преди да се обвърже.

Без особени трудности бяха привлечени най-авторитетните офицери от милицията и жандармерията: Вълю Стефов, Иван Соколов, Ганьо Атанасов, Сава Муткуров, Стефан Любомски, Христо Дрангаревски и Христо Векилов от Ямбол, Велко Велчев от Хасково, Кръстьо Маринов от Стара Загора, Васил Галунски от Сливен.

Поради отношението, което правителството на Каравелов взе спрямо македонските комитети, то бе държано само най-общо в течение на дейността на БТЦРК. Конкретните планове и цели не му се разкриваха. Имаше опасение да не би — пак по външнополитически съображения — то да се опита да отклони БТЦРК от курса към съединение.

За постоянен представител в княжеството бе определен Ил. Куртев, който след експулсирането му от Пловдив се настани в София.

Куртев бе в тесни връзки с Каравелов и с другите ръководни дейци от управляващата партия — П. Р. Славейков, Тодор Иванчов, Васил Радославов, както и с ръководителите на македонския комитет Петков и Ризов. На 3(15) юли той извести Захари Стоянов, че се е споразумял с Каравелов и с Централното бюро на Народнолиберална партия по „нашите работи". Изглежда, Каравелов е настоявал БТЦРК да стои настрана от македонските комитети, за което се намеква и в едно писмо от София до Захари Стоянов: „Решихме да не се съединяваме с македонското дружество; нека то работи за Македония, а ний за Тракия". П. Каравелов вярваше, че колкото повече БТЦРК се отдаде на самостоятелна акция в Източна Румелия, толкова по̀ ще отслабват връзките му с македонския комитет. Що се отнася до самата акция в Източна Румелия, трябваше да се изчака благоприятна международна обстановка. В този дух Каравелов отговори и на делегатите на сливенското опълченско дружество М. Лазаров и Д. Куртев. Те доказваха, че цялото население в Източна Румелия е готово да се вдигне на борба и е в състояние само да отблъсне евентуално турско нашествие. След като увещанията не помогнаха, сливенските делегати получиха полицейска заповед в срок от 24 часа да напуснат територията на княжеството.

Срѐ дейците на БТЦРК се затвърди впечатлението, че на правителството на П. Каравелов не бива да се разчита. Но не можеше и да се пренебрегва. Ил. Куртев продължи да осведомява официалните лица в княжеството за положението в Източна Румелия и за дейността на БТЦРК. Но задачата му, изглежда, бе по-скоро да приспива бдителността им, отколкото да ги осветлява по действителните намерения на комитета.

Най-горещите застъпници на четническата тактика бяха ръководителите на македонските комитети. Естествено, те изхождаха от положението на Македония: под чужда власт, с многобройни малцинства — турци, гърци, албанци и др., — намеса на съседните държави както с пропагандни средства, така и с оръжие. Резултатите от дейността на четите не бяха насърчителни. Турската власт лесно ги разбиваше, а след това цялата ѝ отмъстителна жестокост се изливаше над беззащитното българско население. Високата порта не пропускаше случай, за да протестира пред правителството в София и да го обвинява пред Европа, че смущава мира и спокойствието на Балканите. Същевременно се правеха допълнителни ограничения за българската църква и училища, което пък предизвикваше оплаквания в София на Екзархията. Правителството на Каравелов бе принудено да вземе мерки срещу действията, които затрудняваха международното му положение. Последицата бе конфликтът му с македонските комитети. Техните ръководители почнаха да доказват, че народноосвободителната борба трябва да се развива встрани от курса на официалната политика, без да държи сметка за нейните съображения и планове.

Двете движения — на македонския комитет в княжеството и на

Поручик Вълo Стефов

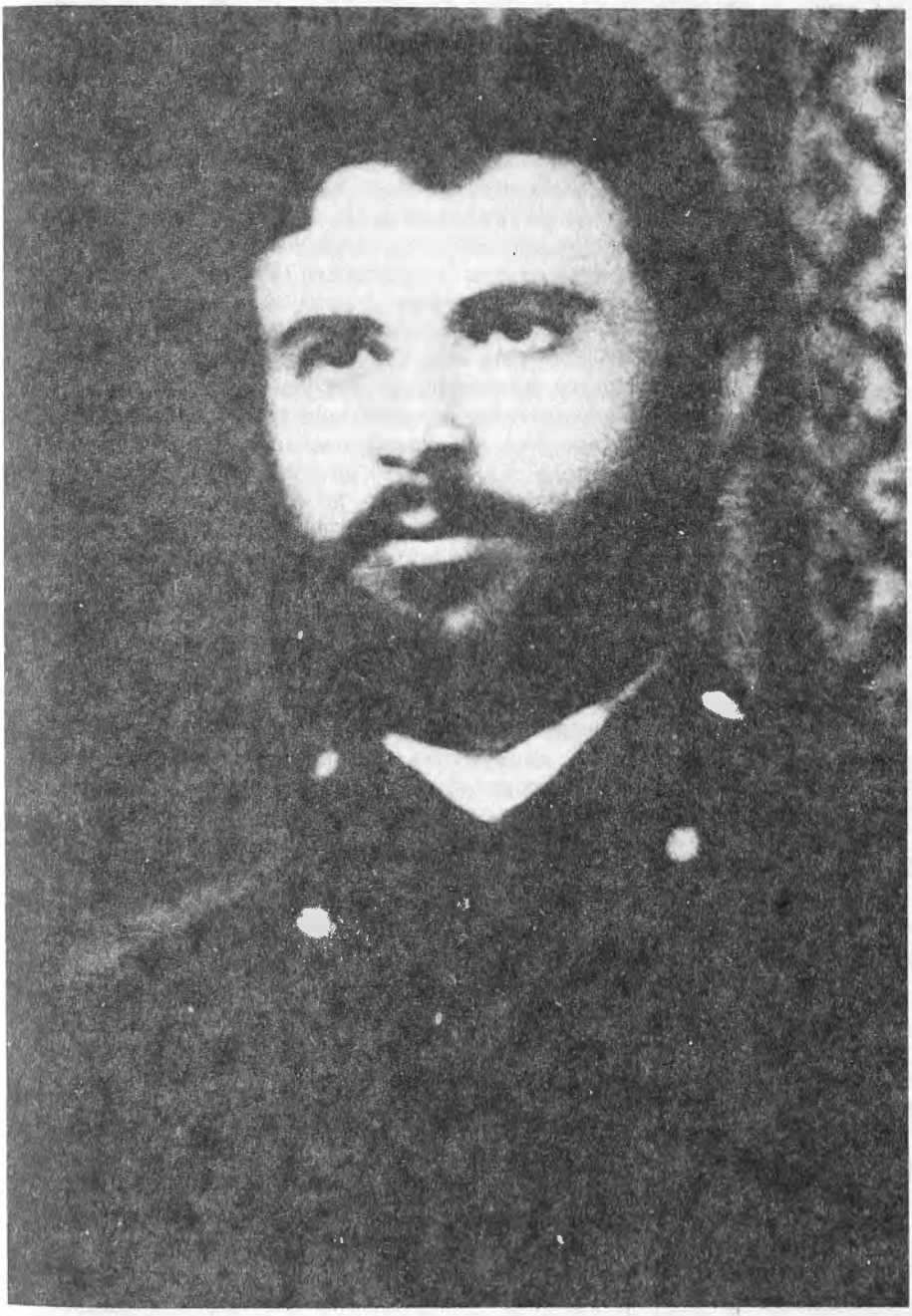

БТЦРК в Източна Румелия — се развиваха в идейна и политическа близост. Преломът в тактиката на БТЦРК се изразяваше и чрез възприемане на единно становище от македонския комитет и пловдивските дейци по отношение непосредствената цел на общата национална борба и средствата, с които ще се постигне. От една страна, Захари Стоянов убеждаваше пристигналите в Пловдив Ризов и Паница, че усилията трябва да се съсредоточат към Съединението и да се отложи подготовката за въстание в Македония. Паница най-разпалено доказваше необходимостта от най-тясно сътрудничество с княза и че главната роля трябва да се повери на войската. Ризов се стараеше да накара Захари Стоянов да се отдели безусловно от П. Каравелов. Накрая двете линии — на македонските комитети и БТЦРК — се сляха в една, а тя бе насочена към Съединението.

Изобщо различните политически фактори, които действуваха (БТЦРК, македонски комитети, управляващи среди в Пловдив и София), преследваха обща цел, но препоръчваха различни пътища и средства за постигането ѝ. Към лятото на 1885 г. поляризацията бе налице и тя се отнасяше не до целта, а до средствата. И едните, и другите се въодушевяваха от патриотични подбуди, но препоръчваха своята линия за единствено правилна, а другата — за погрешна, своето дело — за патриотично, на другите — за предателско.

Особено пък след като едната от тези сили победи, тя изключва изобщо възможността, че и другата е имала основание, че е могла да доведе до успех, и тогава провъзгласява — след победата си — привържениците ѝ за врагове на самото дело.

Особено важен момент, който характеризира прелома в дейността на БТЦРК, е съюзът с княз Александър, изразен в курса за съединение под скиптъра на българския княз. След краха на режима на пълномощията Батенберг си даде вид на примирен, ала вътрешно продължаваше да се мята в своя илюзорен свят, в който всичко бе така объркано и безперспективно. Трудно се отърсваше от предразсъдъците. Не бе склонен да види грешките си. Правителството, което бе принуден да назначи, го изпълваше с недоверие. Русофилската опозиция го ужасяваше. Консервативната партия бе на издихание, русофилската ѝ част се прехвърли в цанковисткия лагер. Верните му консерватори — една шепа хора — сами не си намираха място след претърпяното поражение. Изолиран в страната, не по-малко самотен бе и в международните отношения.

У царското правителство и лично у Александър III князът вече не вдъхваше никакво доверие. Техният представител в София Кояндер — един недодялан дипломат — разбираше мисията си така, сякаш му е поръчано да доведе на всяка цена конфликта до най-нежелана развръзка. Пред Илия Цанов — външния министър — говореше: „България не се създаде, за да ни пречи". А в Петербург алармираше: „Ако не вземем радикални мерки, рискуваме в близко бъдеще да изгубим България".

Какви са тези мерки? Кояндер препоръчваше най-неразумната: България да се окупира и управлението ѝ да се повери на руски губернатор.

В Петербург надделя благоразумието и не се пое този опасен път. Тогава Кояндер излезе с нова идея: да се обещае на княза помирение, ако състави правителство от руси и премахне конституцията; не се ли съгласи — руските офицери и дипломати да напуснат страната, което щяло да доведе до чужда окупация. В Петербург пак запазиха хладнокръвие. Ала докладите на неуравновесения дипломат не оставаха без следа. Към тях се прибавяха и доносите на хората от Цанковия лагер, които не се смущаваха да клеветят политическите си противници — от Каравеловото правителство — пред представителите на чужда държава и да си осигурят с нейна помощ връщането на власт. Всичко това напластяваше една представа за положението в България и за перспективите му, която навеждаше на мисълта за действителна опасност и за необходимостта от съответни предохранителни мерки. Именно във връзка с внушенията на Кояндер гатчинският пленник * отбелязва: „Няма съмнение, че настъпи решителният момент да се действува в България и се свърши с всички тези въпроси".

Как да се действува — изрично не е казано. Във всеки случай Бисмарк вече бе обещал, че няма да възразява срещу династическа промяна в България. А германският император Вилхелм I предупреди Батенберг да не разчита на подкрепа, не се ли помири с Русия. От Виена се отнасяха със съчувствие към мъчнотиите на княза, но заради него нямаше да се карат с Русия. Само в далечна Англия кралица Виктория му засвидетелствуваше неизменна симпатия. Ала английската политика, колкото и почтителна да бе към чувствата на кралицата, не се водеше от тях в своите ходове.

Бъдещето му се рисуваше съвсем безотрадно.

Всеки момент очакваше зашеметяващия удар. Искаше да вземе мерки, с които да го отбие. Но какви? Кой щеше да му помогне?

В такъв критичен за Батенберг момент се яви народното движение в Източна Румелия, което се обявяваше за съединение с княжеството и имаше амбиция да остане независимо от партиите и управляващите среди. Лъч на надежда бе самата цел на движението — Съединението. Към лозунга за съединение сам Батенберг неведнъж бе прибягвал, за да разреши в собствен интерес сложните вътрешнополитически ситуации. Но до него стояха било консерваторите, било руските генерали. След 1883 година нито на едните, нито на другите можеше да се осланя. На първо време и народното движение през 1885 г. будеше ред въпроси. Петков и Ризов минаваха за верни Каравелови сподвижници. Добре познаваше крайните, почти социалистически, идеи на някогашния редактор на в. „Работник".

За да се стопи недоверието, помогнаха Александър Головин и

* Поради страх от атентати, дело на руските революционери, Александър III живееше изолиран в двореца Гатчина, откъснат от реалностите в Русия и в света.

капитан Коста Паница. Те бяха стигнали до извода, че е нужно едно велико дело, което да направи княза популярен. А какво по-велико от Съединението? Веднаж извършено, срещу него не би се възпротивила и Русия. Те без знанието на Батенберг се заели да проучат какви са възможностите, за да се свърже движението в Източна Румелия с интересите на княза. Това ни доверява в спомените си Головин.

Съмнително е твърдението му, че са запазили в тайна намеренията си. Защо изобщо е трябвало да ги крият? Самото движение не бе тайно, нелегално. То действуваше открито, развиваше публична дейност, широко пропагандираше лозунгите си. А князът и по-рано се бе свързвал с акции за Съединението, безрезултатни наистина, но от това с нищо не пострада. По-вероятно е веднага щом му се е подхвърлила идеята, да се е уловил за нея като удавник за сламка. Но предпазлив, какъвто обстоятелствата го заставяха да бъде, той не искаше да се обвърже, преди да има пълна сигурност. Нека първо движението поеме насока, която най-много би отговаряла на целите му, нека има по-голяма увереност за сполука, тогава личното му участие би могло открито да се афишира.

Тъкмо след посещението в София през януари 1885 г., т. е. и след срещата с княза (една среща оспорвана, но съвсем вероятна), Захари Стоянов се отказа от предложената работа, върна се в Пловдив и застана начело на БТЦРК.

Когато д-р Странски пристигна в София — през април 1885 г. — за честуване на 1000-годишнината от смъртта на Методий, П. Каравелов се изказа срещу несвоевременни и безпредметни акции. Князът, макар и въздържан, се държеше насърчително.

През май избухна аферата с крадените в Румъния ценности. В нея бе замесен капитан Паница. Правителството я раздуха, за да се справи с една нежелателна за него насока в дейността на македонските комитети. По указание на княза военният министър княз Кантакузин даде на Паница тримесечен задграничен отпуск. Поводът — да се избегне съд над Паница, който щял да засегне офицерската чест. В действителност му се възложи политическа мисия. Той бе служил порано в източнорумелийската милиция и имаше доста познанства сред офицерството. Негов баджанак бе майор Данаил Николаев, увещаван по това време да съдействува на подготвяното съединение. И тъй, Паница замина за Пловдив.

Има данни, че Захари Стоянов, придружен от Георги Бенев — един от видните източнорумелийски либерали, — през юни е ходил пак в София. Това бе по времето, когато БТЦРК обсъжда окончателния план за действие, и то не вече за една хайдушка акция в Балкана, а за съвместни действия на войската и народните въстанически чети. Без съмнение с княза бяха уговаряли този план. От своя страна князът бе потвърдил задължението, поето вече и пред д-р Странски — да проучи мнението на великите сили.

За Източна Румелия се отправи и Головин. Съпругата му Анас-

тасия — една от първите български лекарки — бе калоферка. Това послужи за повод на пътуването — да се запознае с родния край и с близките ѝ. Истинската цел бе да добие непосредствена представа за размаха на движението и да повлияе, за да се канализира то съгласно изискванията на княза. Головин използува връзките си с руските представители в Пловдив, за да узнае каква би била реакцията им, когато Съединението се обяви. Сорокин, който изпълняваше точно инструкциите от Петербург, през май излезе в отпуска. Неговото отсъствие от Пловдив по време на решителната подготовка за Съединението бе един благоприятен фактор. Повечето от сътрудниците му, както и руските офицери в областта, не криеха симпатиите си към народното движение. Головин разговаря с военния аташе подполковник Михаил Чичагов. Даде му разяснение по дейността на македонските комитети и го посъветва да се запознае с Ризов. Повикан от Головин, Ризов пристигна в Пловдив и лично установи връзка с Чичагов.

По-нататък Головин, Паница и Ризов се свързаха с дейците на БТЦРК и общо обсъдиха и уточниха новата тактическа линия. Бе прието решителният удар да се нанесе направо срещу централната власт в Пловдив. Това трябваше да извършат чети от близките до Пловдив селища, а към тях да се присъедини и войската.

Александър Батенберг не само бе въвлечен в движението за съединение. Той, било лично, било чрез свои емисари, се домогваше към ръководна роля в него, за да го насочва според изискванията на собствената си политика. В рамките на съюза с БТЦРК той пое и една конкретна задача — да осигури външната подкрепа.

Да се пристъпи към непосредствена подготовка на Съединението, без каквото и да е съдействие отвън — това бе недопустимо. Не се хранеха особени илюзии за отношението на царското правителство. Най-оптимистичното очакване бе, че то ще се примири, след като Съединението се извърши. Предварителната опора се търсеше на Запад, и то най-вече в Англия.

В края на юни князът замина за Англия за сватбата на брат си Хайнрих с принцеса Беатриса — най-малката дъщеря на кралица Виктория. (Другият му брат, Лудвиг, се бе оженил предната година за внучката на кралицата — принцеса Виктория.) Случаят бе подходящ, за да се разузнае английското отношение към назряващите събития в България.

Не притежаваме преки свидетелства за политическите разговори на Батенберг в Англия. Но косвени има. От тях могат да се направят логически заключения. Князът поне е намекнал, че се готви съединение, в което вижда единствена надежда да спаси трона си. Вероятно му е отговорено, че Англия не ще се обяви против. При определени условия, разбира се. Министър-председателят маркиз Солзбъри — наследникът на Дизраели в Консервативната партия, бе едно от главните действуващи лица на Берлинския конгрес. За да се отрече от подписания там договор, той трябваше да разполага със солидна гаран-

ция за изгода. Никакво определено обещание не пое. Но даде да се разбере, че Съединението, стига да не е координирано с Русия, не ще срещне пречка от Лондон.

На връщане Батенберг се отби във Виена. От разговора с Калноки — външния министър — остана с впечатление, че ако Съединението не доведе до война с Турция, великите сили ще се примирят с него.

Две важни указания Батенберг доби от пътуването си в чужбина. И двете бяха свързани с отношението към Съединението на Турция, чиято цялост щеше, макар и формално, да се засегне, и на царска Русия. Ако Цариград възприеме примирително поведение — тогава ще се търси дипломатическо разрешение. Ако Съединението не е съгласувано с царското правителство, Лондон ще си затвори очите пред нарушението на Берлинския договор. Следователно Батенберг получи не обещание за подкрепа, а за примиряване със свършения факт при конкретни условия. Това представляваше за него и насърчение, но и сигнал за максимална предпазливост.

Докато князът пътешествуваше, дейците на БТЦРК внасяха последни уточнения в плана за действие, стягаха организацията и мобилизираха широките народни маси за наближаващия решителен ден. Ботевото честуване през май бе послужило, за да си премерят силите двата вътрешни фактора — източнорумелийската власт и БТЦРК. Готвеше се да се отбележи — за втори път — годишнината от гибелта на Хаджи Димитър. Първоначалният план предвиждаше акцията на старопланинския връх да послужи за сигнал на въоръжената борба срещу Източна Румелия. После, след като четническата тактика отстъпи на заден план, бе решено да се използува случаят за проверка на готовността на масите, а и за да се дадат нужните наставления на революционните дейци.

На 20 юли (1 август), привечер, от Казанлък за Бузлуджа плъпна огромно множество: ученици, „стари и одърпани опълченци, презрени и подритнати сиромаси, слуги и разсилни и като че ли искаха да кажат на чорбаджиите: днес ние тържествуваме, ние заповядваме."* Начело крачеше 80-годишната баба Хаджийка — майката Хаджи-Димитрова. Свободно се носеше възгласът: „Да живей свободна и целокупна България!" Неописуема бе гледката през нощта. Хиляди хора със свещи в ръка се катереха по планинските пътеки към легендарния връх, гдето преди седемнадесет години бе сложил кости един от най-българските юнаци. *(Това честуване още веднъж — след шест години — ще послужи на друго велико начало в българската история: първите български социалисти начело с Димитър Благоев ще се съберат тайно на Бузлуджа, за да поставят основите на Българската социал-демократическа партия.)*

На заранта около три хиляди души се скупчиха на Бузлуджа: поклонници от Пловдивско, Старозагорско, Чирпанско, Сливенско,

* Захари Стоянов.

Бузлуджа. Честването на Хаджи Димитър.

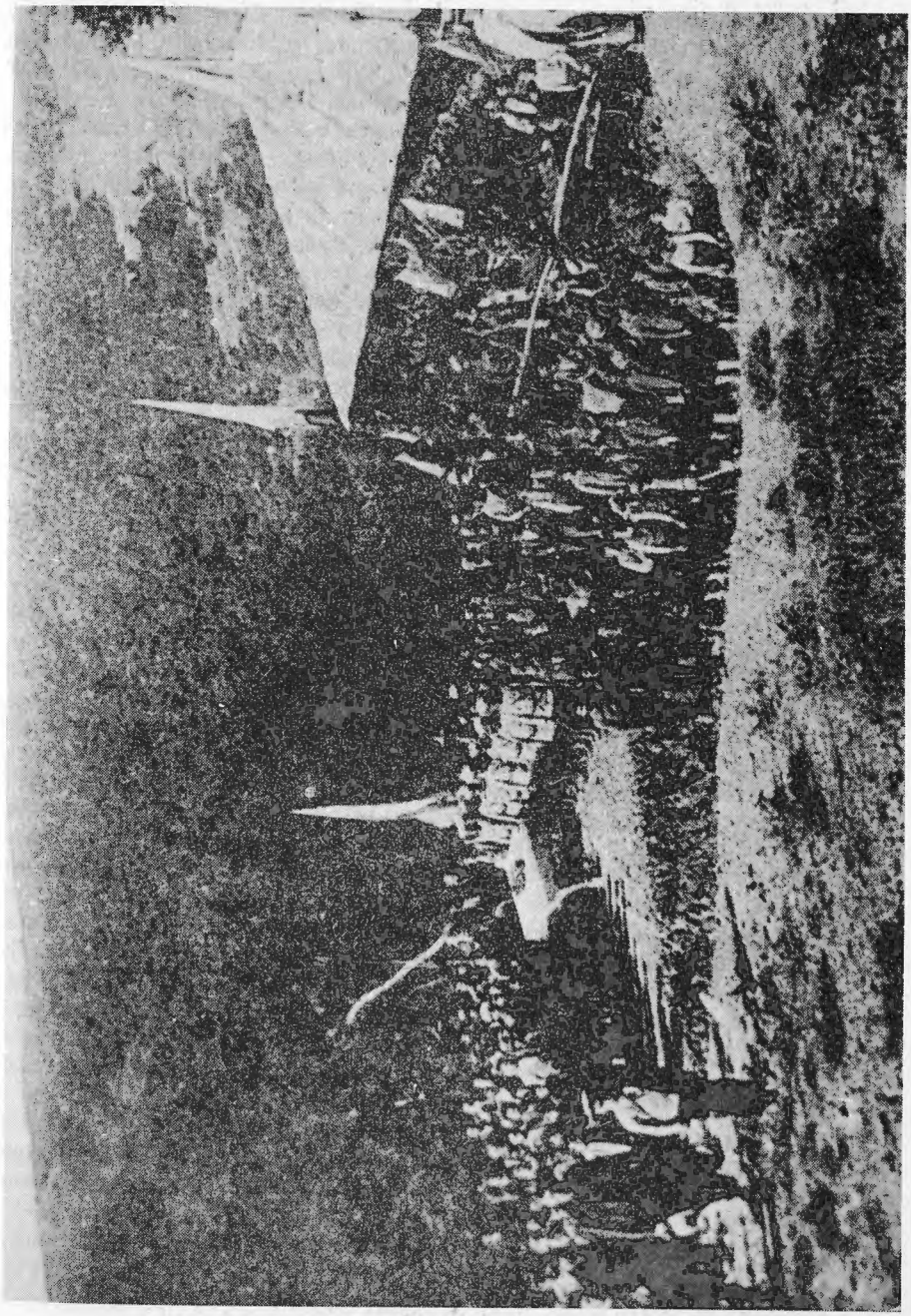

Казанлъшко, кажи-речи, цяла Източна Румелия бе представена. *(Колко време преди Алеко Константинов да призове софияници да се изкачат на Черни връх, хиляди хора в Южна България, призовани от БТЦРК, за да почетат подвига на Хаджи Димитър, извършиха този планински поход, за да присъствуват на паметния сбор!)* Лобното място на войводата се отрупа с цветя. От името на „един милион" поробени македонски българи венец поднесе Д. Ризов. Държаха се речи за прослава на Хаджи Димитър и другите герои на освободителната борба, за съединение. Като заклинание звучаха Ботевите стихове: „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира..."

На връщане от Бузлуджа в Калоферския манастир се срещнаха Головин и Захари Стоянов. Головин бързаше да се прибере в София. От Чичагов бе узнал една обезпокоителна вест: Кояндер обработвал Каравелов за незабавна детронация. Той телеграфира на княза веднага да се връща. А пред Захари Стоянов настоя да се действува възможно по-бързо, за да се предварят плановете на Кояндер. Головин изпрати и едно писмо до Игелстром — заместника на излезлия в отпуск руски консул в Пловдив. Игелстром не показваше такава ревност в изпълнение на инструкциите от Петербург. Головин го осведомяваше, че Съединението не е далече, и го предупреждаваше, че от поддръжката на непопулярния Кръстевич ще пострада само руската политика.

В края на юли Батенберг се прибра в София. Головин му докладва за състоянието на духовете в Източна Румелия. Впечатленията му бяха оптимистични: настроението е в полза на Съединението, изоставени са романтичните проекти за чети в Балкана; приетият план за действие осигурява бърза победа и не ще даде повод за обвинения в чужбина за революционни действия; БТЦРК приема Съединението да се обяви в името на княза, без с нищо предварително да бъде злепоставен той. Головин — според собствените му твърдения — премълчал в този разговор, че акцията ще се проведе в най-скоро време. Странното би било, ако наистина е пропуснал главното. Още повече, че от Калофер е уведомил вече Игелстром. В спомените си той се старае да представи нещата така, че князът, макар и в течение на подготовката, не е имал пряко участие в нея и следователно не е проявил нелоялност пред великите сили, когато впоследствие ги уверява, че Съединението не е предстоящо.

От Калофер Захари Стоянов и Ив. Андонов се отправиха за с. Дермендере, където летуваха семейно.

Разположено на десетина километра югозападно от Пловдив, в самото подножие на Родопите, селото предлага едно съчетание на планина с равнина и един прохладен климат, който привличаше пловдивчани по време на летните жеги. Сред селото се издига мощен чинар, надхвърлил 120 години. Местното предание говори, че в знойните дни на лятото на 1885 г. под прохладната сянка на чинара са се събирали комитетските хора, за да решават съдбата на Източна Румелия.

В Дермендере, в къщата на Тома Кацигура, се проведоха няколко заседания на БТЦРК. Присъствуваха Захари Стоянов, Ив. Андонов, Ив. Стоянович и представителите на македонските комитети в княжеството Ризов и Паница. Решаващото заседание се състоя на 25 юли (6 август). Ризов твърди, че на това заседание са участвували само те двамата с Паница и Захари Стоянов. Но Ризов е несигурен източник. В спомените си е склонен да преувеличава ролята си. Той е нарисувал и една малко хайдушка картина на това заседание: тримата са се разположили на тревата в една Гюмюшгерданова ливада, Захари Стоянов е натопил краката си в една рекичка, за да се разхлажда, Паница е донесъл две дини, а Ризов ги е нарязал хоризонтално — „по арнаутски".

В предварителните заседания бе уговорено и в заседанието от 25 юли се утвърди следното решение: прекратява се временно всяка дейност за подпомагане на борбата в Македония, като усилията се съсредоточават изключително върху Съединението; то трябва да се провъзгласи между 15 и 20 септември. Последното решение трябваше да се запази в дълбока тайна — нищо да не се съобщава на български и чужди журналисти; да не бъдат уведомявани — поне до навечерието на самата акция — правителството на княжеството и княз Александър, за да се осуети тяхна намеса по политически и дипломатически съображения.

Планът за действие предвиждаше: в уречения ден Пловдив се заобикаля от въоръжени чети от близките селища, едновременно преминават границата чети от княжеството; със звън на църковните камбани се вдига и населението на града; въстаналият народ, подкрепен от войската, овладява правителствените учреждения, пленява главния управител и директорите. Решаващата роля трябва да изиграят въоръжените сили на самия народ, в чиято помощ при нанасяне на главния удар се намесва и войската.

Избран бе нов състав на БТЦРК с председател Захари Стоянов и членове: Андонов, Стоянович, Ризов и Паница*. Захари Стоянов така определя задачите му: да организира в едно цяло развълнуваните от себе си духове и да предотврати преждевременни и усамотени вълнения; да скрои план по кой начин да се пленят „пашата" и неговото правителство. В този си състав БТЦРК не ще се проявява като постоянен колективен орган. От негово име най-често действуваше Захари Стоянов, понякога друг негов член. В дейността му се разпореждаха като равноправни членове и други политически дейци. В навечерието на самото Съединение естествено се формира едно ръководно ядро от хора, които се намираха в Пловдив и които ходят на събитията изтика на преден план — освен Захари Стоянов, Андонов

* Изследователят на дейността на комитетите „Единство" Дойно Дойнов разглежда този нов състав като обединение на трите съществуващи дотогава централни комитети: Южния (Пловдивския) начело със З. Стоянов, Западния (Софийския) начело с Д. Ризов и Централния (Русенския) начело К. Паница.

и Стоянович в това ядро влизаха майор Данаил Николаев, поручик Вълo Стефов, водачът на Либералната партия д-р Г. Странски.

На Ризов се възложи подготовката за Съединението в княжеството, включително и връзките с княза, както и въздействието, което би могло да се упражни върху руските представители в София. Паница пое грижата за привличане на източнорумелийската войска и особено на баджанака му Данаил Николаев.

Заседанието на БТЦРК в Дермендере утвърди промените в програмата и тактиката, които бяха обсъждани и решавани от средата на май. Върху тази основа ставаше пълното обединение на силите, които бяха установили тясно сътрудничество в името на една обща цел: БТЦРК, Либералната партия, македонския комитет в София. Към тази програма се присъедини и княз Александър чрез своите емисари. За нея бе спечелена и част от източнорумелийското офицерство.

Във връзка с решенията в Дермендере се е натрупала доста едностранчива и даже произволна интерпретация, която за щастие напоследък се превъзмогва.

Твърдеше се, че БТЦРК в началото се е придържал към тактиката на революционната организация преди Освобождението, но след 25 юли я е изменил, и то под въздействието на княза. В действителност влиянието на тази тактика се е запазило в плана за действие на БТЦРК, където Съединението се разглежда преди всичко като резултат на народното въстание. Но би било погрешно да се повтарят механично разбирания и способи на борба, прилагани в условията на чуждо национално господство, по време, когато съществува само-

стоятелна българска държава, а в Източна Румелия — българско управление. Промяната в тактиката на БТЦРК бе оправдана. Тя свидетелствуваше преди всичко за чувство на реализъм у ръководителите на движението, а не за съобразяване с личните интереси на монарха. Едновременно действие в Южна България и Македония би имало много по-малко шанс за сполука. Докато Съединението би създало прецедент за нарушаване на Берлинския договор, който улесняваше и по-нататъшната борба срещу договора. Една съединена България би била много по-силен фактор за освободителната борба на македонските българи.

Схематичното прилагане на някои общи теоретически постановки е пречка за конкретния и обективен исторически анализ. Някъде революционните методи на борба се представят за единствено правилни независимо от условията и времето. Но доколко един акт е революционен и прогресивен, съдим не само и не главно по методите, с които е извършен, а най-вече по неговите резултати. Всъщност и критерият за революционността на методите не е в тях самите като нещо, което им е изобщо присъщо, а в ефективността им, т. е. пак доколко са довели до преследваната цел. Среща се и друг опростенчески подход към оценката на събитията. Марксистко-ленинският принцип за решаващата роля на народните маси в историческия процес се абсолютизира дотам, че се пренебрегва или даже се отрича въздействието на всички останали фактори. Утвърждава се представата, че едно историческо явление е толкова по-демократично и по-прогресивно, колкото по-широки народни слоеве са участвували в него. Историческата истина винаги е по-конкретна. Масовостта на едно обществено движение до голяма степен се определя от силата на противника, която трябва да се преодолее. Ако противникът е слаб, за по-кратко време и с по-малко сили може да бъде победен. Пак, като се абсолютизира ролята на народните маси, се заставят ръководителите на БТЦРК да обявят за свои противници Турция и западната дипломация, царска Русия и балканските държави, княза и правителството на Каравелов, режима на Кръстевич и опозиционната Либерална партия. Съюзът с една или с друга политическа организация, с държавни фактори или външни сили се окачествява като отстъпление от революционните позиции. По-сетне в борбата срещу монархизма БКП предлагаше единодействие на различни партии и организации, включително буржоазни. Защо трябва да се съди Захари Стоянов, че в името на една обща цел е влязъл в съюз с български политически сили и власти?

И след заседанието в Дермендере БТЦРК продължи да декларира своята независимост от партиите и управляващите среди. В това се проявяваше жилавостта на старата традиция, но се изразяваше и опасението — дори след като се установи съюзът с княза и източнорумелийските либерали, да не би партийни и династични интереси да натежат върху общонародния характер на движението. Играеше роля и съображението да не се намесват предварително князът и прави-

телството на Каравелов, за да не се дава основание за упреци, че българската държава нарушава международен договор.

Самото Съединение трябваше да се обяви от името на Батенберг — конституционния владетел на България. По такъв начин лоялистична и роялистична Европа би се успокоила, че не е извършен никакъв революционен акт, който подкопава установения ред и законните институции. Князът, без да се намесва пряко и лично в подготовката, ще се яви на сцената, след като Съединението е провъзгласено, в качеството си на върховен представител на законната власт, който възстановява реда, запазва мира и спокойствието, предотвратява гражданска война.

Ходът на събитията в началото на септември ще докаже колко всички тези разсъждения са били основателни, каква предвидливост и съобразителност са проявили ръководителите на БТЦРК в подготовката на Съединението.

До последния момент Захари Стоянов и кръгът около него разчитаха предимно на народното въстание; ролята на войската е да съдействува, да подпомага вдигналите се на борба народни маси. В хода на подготовката на Съединението степента на участие на войската нарастваше и това бе естествено независимо от подозренията на хора, възпитани в една антимилитаристична традиция. За непримиримите либерали в княжеството постоянната войска служи на династически интереси и те ѝ противопоставяха идеята за въоръжение на самия народ. Но делото, което се готвеше в Източна Румелия, бе общонационално, всебългарско. Войската бе също българска. Привличането ѝ с нищо не накърняваше революционната чистота, а даваше поголяма сигурност за успех. *(Дори в едно такова събитие с ясно изразен класов характер, каквото бе Деветосептемврийското въстание през 1944 г., от голямо значение за успеха му изигра обстоятелството, че в последния момент бе спечелена на страната на въстанието част от българската войска.)*

Целият август премина под знака на най-усилена организаторска, агитационна и политическа дейност. В Дермендере бяха свикани представителите на частните (местните) комитети, за да получат указания за непосредствената подготовка на Съединението. Ръководителите на БТЦРК обхождаха градовете и селата на Източна Румелия, изграждаха нови и затягаха старите комитети, разясняваха, контролираха. Навсякъде бяха посрещани с разтворени обятия. Навсякъде намираха всеобща готовност за борба. Само в Айтос се намери един офицер — капитан Обрешков, да повтаря тезите на официалната пропаганда за несвоевременността на Съединението, за опасност от турско нашествие и от европейска намеса.

Дейността на БТЦРК се разширяваше и се задълбочаваше, без да среща сериозна съпротива. Властите показваха изумително безгрижие и политическа слепота. Гаврил Кръстевич си взе отпуската. Близо два месеца прекара в Цариград. „Пашата го няма в конака — саркас-

Дейци на БТЦРК (З. Стоянов, В. Стефов, Г. Атанасов, Ив. Стоянович и др.)

тично отбелязваше в „Борба“ Захари Стоянов. — Той се намира вече в своето отечество, там, где е прекарал своя живот, гдето живеят наидобрите му приятели.“ В Пловдив главният управител се прибра чак на 1(12) септември. В отпуска излезе и директорът на вътрешните дела Начо Начов. Да припомним, че отсъствуваше и Сорокин — руският консул.

На 14(26) август в Пловдив се състоя заседание на БТЦРК. Присъствуваха Захари Стоянов, Ив. Стоянович, д-р Странски, поручик Стефов и още неколцина. Бе решено да продължи още по-ускорено подготовката за Съединението, а апостолите на комитета да предприемат нови обиколки. Колкото повече наближаваше самата акция, толкова повече изпъкваше на преден план проблемът за ролята на войската. Агитаторите докладваха за борческия дух на офицерите от местните гарнизони, за въодушевлението, с което те приемат призива за борба, и за готовността им да подкрепят патриотичното дело.

Заедно с ръководителите от Пловдив цяла фаланга местни ентусиазирани и жертвоготовни дейци на БТЦРК обикаляха села и градчета, разясняваха, убеждаваха. Сред тях — и имената, които свързваха в едно българската национална революция до 1877 г. и борбата за Съединението: легендарният войвода Панайот Хитов, Ботевият другар Велико Попов, бай Иван Арабаджията, Отон Иванов, Тодор Пеев, поп Ангел Чолаков, Яков Матакиев...

Като важно революционно средище се налагаше село Голямо Конаре. Разположено на около 18 километра западно от Пловдив, селото броеше тогава около 3600 души. През цялото лято брожението

тук не стихваше. Заради бунтарството на населението властта му наложи особено наказание — премести околийския център в Старо ново село. Но това още повече разпали негодуването на голямоконарци.

Местният комитет държеше в ръцете си селската власт. За да се решат важни проблеми, всички селяни се събираха под звъна на църковната камбана и всеки имаше правото да си каже думата по тях. На такова събрание бяха свалени кметът и секретарят на общината, понеже прекалено усърдно изпълняваха разпорежданията на централната власт. Назначеното от Пловдив ново общинско ръководство бе отхвърлено от населението. Тогава пловдивският префект Петър Димитров назначи общинска управа начело с подпредседателя на местния комитет Петър Шилев. В спомените си Шилев пиш , че в края на юли били известени за промяната в тактиката (ще да е било в началото на август след събранието на представителите на местните комитети в Дермендере), поради което и голямоконарският комитет се преустроил от „македонски" в комитет за Съединението; борбата за освобождението на Македония щяла да продължи, след като се извърши Съединението.

В трескавата революционна обстановка Голямо Конаре издигна колоритната фигура на Продан Тишков.

След превратa от 27 април 1881 г. Продан Тишков избяга от княжеството в Източна Румелия. Тук бе назначен за сержант-майор (един вид фелдфебел) на Голямоконарския участък, който отговаря за резервната милиция в района. Агитацията за Съединението го увлече изцяло. В края на май се оказа в списъка на уволнените от държавна служба. Продан Тишков се отдаде изцяло на борбата за съединение. Той поддържаше връзките с Централния комитет в Пловдив. По това време получи и прозвището Чардафон*, някои го наричат Чардафон Велики, и с това име ще остане неотделим от историята на Съединението.

Съвременниците описват Чардафон като буен и смел здравеняк, като предан другар и добросърдечен човек. Такива хора се нравят, лесно стават всеобщи любимци, но и лесно се подхлъзват пред съблазните. Слабообразован, но нелишен от ум, с първично патриотично чувство и политически нагон, той от душа и сърце се предава на народното дело. Поглъща проповедите на ръководителите на БТЦРК и от тях възприема като свое убеждение онова, което най-вече допада на примитивната му душевност. Съединението за него е идеалът, за който си струва да жертвуваш живота си. Пропит е с ненавист към всичко, което пречи на успеха му. Противниците на Съединението — Сорокин, Кръстевич, лъжесъединистите — са негови лични врагове. Той е от хората, които в името на една голяма цел не се спират пред никакви пречки и скрупули.

* Около Пр. Тишков се движеше група фанатични негови привърженици, наричани „чарда". Към „чарда" се добави „фон" — по подобие на името на началника на милицията генерал Фон Дригалски.

Всяка революционна епоха познава такива личности. Те са ѝ нужни и играят своята необходима роля. За да оценим тази роля, не бива да съдим отгде е тръгнала тази личност (скептичното, по-скоро завистливо подмятане: не го ли знам какъв беше!), нито какво става с тях после (някои, след като са изпълнили предназначението си, неусетно и безследно се стопяват отново в множеството). Тях ги е родила една епоха. След като тя отшумява, и те често стават непотребни за новите нужди и изисквания. Изпреварен от събитията, Чардафон се оказа безпомощен пред веселите компании и алкохола. Умира млад като човек извън обществото, изоставен дори от жена си.

Захари Стоянов ще се опита да го издигне до национален герой, до символ на народа, вдигнал се за съединението си. Други ще сътворят понятието „чардафонщина" като синоним на безпросветната и безскрупулна партизанщина, манипулирана от безотговорни фактори.

В един кратък исторически период — лятото на 1885 г., и особено в края на август и в началото на септември, при неповторимите условия, които се създадоха тогава в Южна България — блесна самородната дарба на народния водач, агитатор и вдъхновител, организатор и политик Продан Тишков, за да угасне веднага след това в жестоките вътрешни политически разпри.

Цялото мъжко население на Голямо Конаре бе въоръжено. Под ръководството на Чардафон се провеждаха военни обучения — строеви и стрелкови. С доброволни пожертвувания бяха купени три метра зелен копринен плат за знаме на идващата революция. На художника Георги Данчов бе поръчано да нарисува лъв върху него. Недялка Шилева, годеницата на Чардафон, изписа върху знамето с блажна боя Каравеловия стих „Аз не вярвам, че калугер ще спаси раята, свободата не ще екзарх, иска Караджата", както и патриотичните призиви „Съединението прави силата" и „Долу Източна Румелия!".

В цялата автономна област се устройваха демонстрации. Следвайки указанията на в. „Борба", селяните отказваха да плащат данъци. В Чирпан бяха съдрани турските знамена, развени по джамии и кафенета по случай някакъв празник на империята. Това бе дело на тримата комитетски дейци Стоян Филипов, Пейо Гарванов и Никола Нанчев

На 23 август завърналите се от обиколка из автономната област апостоли докладваха за състоянието на подготовката. Последни уточнения по плана за действията бяха направени. Реши се обграждането на конака да се възложи на четите от Голямо Конаре и Станимашко. Пак възникнаха спорове за участието на войската. Захари Стоянов продължаваше да държи, че народът сам трябва да катурне Източна Румелия, а войската да се намеси едва след това, и то за да въведе ред при свършения факт. По такъв начин пред цял свят ще се потвърди, че Съединението не е военен бунт срещу законната власт, а израз на волята и дело на самия народ. Други настояваха за единни действия на народните маси и войската.

Революционният комитет в Станимака (Асеновград)

Разсъжденията за участието на военните имаха все още предвид само участие на Учебния батальон, командуван от майор Д. Филов. Дан. Николаев се отклоняваше от отговор. Не виждаше сигурност за успех. А и на него — кадровия военен — не му се нравеха разбиранията на Захари Стоянов за решаващата роля на въстаналите маси. Сам предпочиташе, ако се захване, да приключи делото бързо и резултатно чрез военните сили, с които разполагаше. Въпросът бе не само за главния фактор, а покрай него и за личността, която ще се наложи като водач на Съединението. Пред пратениците на БТЦРК Николаев се държеше резервирано, а в същото време събираше собствена информация за подготовката и разсъждаваше по шансовете за успех. Поручик Стефов, завърнал се от обиколка, лично му докладва, че гарнизоните с нетърпение очакват сигнал за действие. Николаев повика в Хисарски бани, гдето бе отишъл на почивка, сержант-майорите на някои военни участъци и те го увериха, че навсякъде народът е узрял за Съединението.

Към края на август Д. Николаев проявяваше все по-голям интерес към подготвяната акция. Ежегодно през септември се свикваше на обучение първото опълчение. Край Пловдив се правеше и сборен лагер на милицията. За началник на този лагер бе назначен Данаил Николаев. Той склони да предостави събраните под негово командуване войски в помощ на въстаналия народ.

Привличането на Николаев — старши офицер в източнорумелийската войска със славата на герой от Освободителната война — бе от голямо значение за поведението на цялата войска. Самият факт,

че „техният командир“ ги призовава, имаше решаващо значение за войниците, които по силата дори само на чувството за военна дисциплина бяха длъжни да го последват, щом ги поведе на бой.

Не престанаха усилията и за външно осигуряване. Очевидно не ставаше дума за съюзник, без който успехът би бил немислим. Никаква помощ отвън не бе нужна. Сериозна пречка отвътре нямаше. Българският народ бе в състояние да се справи с Източна Румелия. Въпросът бе да се предотврати намеса отвън срещу Съединението и се добие международното му признание.

Големите държави независимо от взаимните съперничества и противоречия не биха благословили действия срещу статуквото. Задачата бе да се използуват същите тези съперничества и противоречия, за да не се стигне до единодушно тяхно становище и външни действия срещу Съединението. Посоката, в която се търсеше такава подкрепа, бе различна за княза и за чисто българските фактори (БТЦРК, правителството на Каравелов). Князът бе обърнат към Запад. Подкрепа оттам можеше да получи при изричната гаранция, че Съединението не ще обслужи руската политика. За него целта бе да се закрепи на престола, а Съединението — средството, което я осигурява. Дейците на БТЦРК — поне в мнозинството си, както и правителството на Каравелов, предпочитаха да се облягат на Русия. За тях Съединението бе целта. За да я постигнат, те не биха пренебрегнали всяка подкрепа. Но до Съединението, а и след това усилията им бяха насочени главно към Русия, като същевременно търсеха да се осигурят и от друга страна, ако тези усилия останат напразни.

По молба не на някой друг, а на Захари Стоянов Головин написа споменатото писмо до Игелстром. По същото време Ризов се свърза с Чичагов. За тази връзка разполагаме със свидетелствата и на самия Ризов, и на Н. Генадиев. Чичагов обеща в случай на междуособици да заяви официално, че Съединението е идеал, завещан от Русия, и да осуети възможно противодействие от източнорумелийските власти. Ризов твърди, че го запознал с плана за действие. Вярно е, че двамата мемоаристи са склонни към преувеличение, ала за конкретния случай те са предали събитията, общо взето, точно. Руските представители в Пловдив, без сами да подстрекаваха, съчувствуваха на българската кауза и ако — поради указанията от Петербург — пряко не съдействуваха, то даваха ясно да се разбере, че не ще пречат. Сорокин, ангажиран прекалено тясно с Кръстевич и управляващата партия, бе все още в отпуск. Управляващият агентството Игелстром и Чичагов не прокарваха толкова фанатично официалната линия, смятайки вероятно, че има по-скоро външнополитическо предназначение.

Надеждите за снизходителност било от Русия, било от Запад — специално от Австро-Унгария — бяха попарени. Александър III и Франц Йосиф II на среща в Кремзир*, състояла се на 13(25) и 14(26)

* Сега Кремерширж в Чехословакия.

август, потвърдиха политиката на поддържане на статуквото и зачитане на договорите.

Батенберг получи покана от Франц Йосиф II да присъствува на маневрите на австро-унгарската войска в Пилзен. Случаят бе добре дошъл, за да се направи още един сондаж и на място за становището на двете империи, пряко заинтересовани от положението на Балканите. На 20 август (1 септември) той се срещна във Франсесбад* с руския външен министър Н. К. Гирс. От него чу старото становище: Русия не смята Съединението за своевременно. Мнението на Франц Йосиф II и Калноки не бе по-различно. Батенберг даде успокоителни уверения: въпросът за Съединението не стои на дневен ред и във всеки случай той няма да го повдигне. Даже призова горещо Гирс лично да съдействува, за да се подобрят отношенията му с императора. Външният министър благосклонно прие. С тази единствена утеха Батенберг се върна от пилзенските маневри.

(Само дни ще минат и Батенберг ще застане начело на съединена България. Във Виена и Петербург ще го нарекат „авантюрист" и „лъжец" и ще припомнят уверенията му. Апологетите на княза ще се мъчат да го оневинят:нямало никакво вероломство; князът бил информиран за подготовката на Съединението, но съвсем не знаел, че е толкоз напреднала и че провъзгласяването му е предстоящо.)

Правителството на Каравелов, подложено на натиска на Кояндер и цанковистката опозиция и обвинявано в русофобство, се интересуваше преди всичко от становището на Русия, за да определи становището си. Батенберг го информира за обещанието на Гирс да съдействува за подобряване на отношенията. Затова в съобщението, че Кояндер е повикан на доклад, се видя белег за промяна в политиката. Надеждата се оказа напразна. Единственият резултат бе, че по време на събитията отсъствуваше и Кояндер. Неговото влияние в София не би било в полза за Съединението. Но присъствието му в Петербург влияеше срещу формирането на едно безпристрастно и по-трезво становище. (Все още има загадки в това отпътуване на Кояндер от София. Руските представители разполагаха с доста сигурни данни, че назряват сериозни събития, а не само Сорокин не се върна в Пловдив, но в самото им навечерие Кояндер напусна София.)

Положението на България на Балканите никак не бе розово. Никой не се съмняваше, че Турция ще реагира бурно. На великите сили се разчиташе, за да се укроти султанът и да се накара да преглътне горчивия хап. Но заедно с това не се изключваше и въоръженото му противодействие. Дейците на БТЦРК имаха предвид тази вероятност и се готвеха да отблъснат турското нашествие. Тъкмо в това отношение се разчиташе най-вече на войската.

Усложнени бяха отношенията и с другите две съседни държави. Сръбското правителство използува един дребен граничен инци-

* Сега в Чехословакия, град Франтишкове Лазне.

дент, за да прекъсне дипломатическите отношения с България.

Неприятен обрат взеха и отношенията със северната съседка. Румънските управляващи среди претендираха за възвишението Арабтабия край Силистра. Европейската гранична комисия бе решила, че принадлежи на България. Въпреки това на 22 август (3 септември) то бе окупирано от румънски гранични части. Правителството на Каравелов се опасяваше от по-нататъшно изостряне на инцидента и търсеше мирно споразумение. То предложи една обща — с представители на двете страни — комисия на място да реши къде да мине границата.

Към враждебността на царското правителство срещу княза, към демонстративното безразличие от страна на Германия, към прекалената обвързаност на Австро-Унгария с крал Милан — все външнополитически обстоятелства, неблагоприятни за Съединението — се прибавяха подозрителността на Турция, кризата в отношенията със Сърбия и конфликтът с Румъния. Общата равносметка за международното положение на княжеството през лятото на 1885 г. бе неутешителна и това бе главното оправдание на правителството да отбягва допълнителни поводи, които можеха още повече да влошат това положение.

На 26 август (7 септември) княз Александър се завърна от Виена. Придружаваше го брат му принц Франц-Йосиф. Направо от Русе замина за Шумен, гдето щяха да се състоят летните военни маневри. Беше обезсърчен, даже изплашен. Не бе почувствувал разколебаване нито в руската, нито в австро-унгарската политика. При това положение не би ли било безразсъдство една акция за Съединението? И ако все пак се осмели да предизвика великите сили, как би устоял пред русофилските маси, ако Русия открито се обяви против? Не бе ли подобре да се отложи отново Съединението, като се позове на изключително неблагоприятната международна обстановка? Още повече, че от агитацията за Съединението до този момент той лично бе постигнал важен успех — българите и от север, и от юг на Балкана гледаха на него като на символ на националното единство.

В такова състояние на колебание и неувереност Батенберг трябваше да се срещне с официалните делегати на ръководството на народното движение в Източна Румелия.

В заседанието си от 14(26) август БТЦРК натовари Муткуров и Ризов да посетят княза и заедно с него да направят последни уточнения по плана за действие.

Ризов потегли за София. С него пътуваше Н. Генадиев, който имаше намерение да моли стипендия, за да следва в странство. В среща с Каравелов Ризов го информира за подготовката на Съединението. Подробности не изнесе. Така бе решил Централният комитет, за да не се предизвикват пречки от страна на властите. Каравелов продължаваше да смята, че външните обстоятелства, и най-вече отношенията с Русия, не са благоприятни.

По същото време другият член на делегацията, Муткуров, почи-

ваше в Карловските бани. Тук се намираше, също на почивка, Данаил Николаев. Без съмнение Муткуров го е осведомил за възложената му мисия. От своя страна Николаев е искал да има достатъчно сигурност, преди напълно да се е обвързал. Той помоли да му съобщи веднага какво е отношението на княза.

В Карловските бани пристигна Спиро Костов. Той носеше вестта, че князът се е върнал. Двамата делегати трябваше незабавно да отидат в Шуменския лагер. Официалното пълномощно на БТЦРК бе подписано от З. Стоянов и Ив. Андонов. Муткуров замина за София, а оттам заедно с Ризов потеглиха за Шумен. Изпрати ги с пожелание за пълен успех Димитър Петков. На 29 август (10 септември) бяха в Шумен. Маневрите току-що бяха приключили. На 30 август (11 септември) се проведе парад. Войската изглеждаше бодра и добре обучена. Следобед делегатите от Пловдив бяха приети в княжеската палатка. Муткуров се зае да разяснява мисията им. Говореше обстоятелствено и мудно. Пък и заекваше. Князът започна да показва признаци на раздразнение. Намеси се Ризов. Кратко и ясно той съобщи, че подготовката в Източна Румелия е в пълен ход; че БТЦРК е решил Съединението да се обяви между 15 и 20 септември, по-вероятно на 15 септември, като точната дата ще се определи от хода на маневрите и мобилизацията на войските в Източна Румелия, че е възможно да стане и по-рано, ако властите вземат мерки за осуетяване на акцията.

Головин представя княза като крайно затруднен от това съобщение. Да откаже да оглави Съединението, значеше сам да подпише абдикацията си. Да се съгласи — се поставяше в конфликт с великите сили. Тази интерпретация е подчинена на тенденцията да не излезе, че Батенберг е предприел стъпки в нарушение на международните договори и на собствените си обещания.

Князът действително бе разстроен и раздвоен. Продължаваше да смята, че Съединението е единственото средство, за да запази трона. Същевременно се опасяваше, че с една ненавременна акция може само да ускори падането си. Обещанието през Гирс и Калноки не представляваше маневра или измама. Сам се бе уверил, че Съединението трябва да се поотложи. А междувременно подготовката бе стигнала дотам, че не зависеше от него да спре движението. Предоставено му бе само да реши: Съединението да стане от негово име или против него.

Пред пловдивските делегати Батенберг захвана да обяснява колко е трудно международното положение, колко рискована при това положение би била една акция за съединение. Тъкмо-що бе уверил Гирс, че не ще смущава мира на Балканите. „Съединението е патриотично дело — в заключение рече той, — но самото му провъзгласяване трябва да се поотложи."

Отново Ризов се намеси с решителен тон. Отлагането според него е вече невъзможно; Съединението ще се прогласи и без княза. И

Майор Сава Муткуров

използува една струна, на която Батенберг бе особено чувствителен: Русия се обявява срещу Съединението, защото е против княза; срещу враждебността ѝ той може да се закрепи само като се опре на народното доверие. Ризов си послужи и с шантаж. Заплаши, че БТЦРК бил решен, ако Батенберг не приеме, да се обърне към Александър III с молба да препоръча друг княз, който би се съгласил да възглави съединена България. Такова решение БТЦРК въобще не бе и обсъждал. В Пловдив не допускаха, че князът може да се колебае. И да е почувствувал шантажа, Батенберг не можеше да го пренебрегне. Той увери двамата делегати, че е готов и короната, и живота си да пожертвува за Съединението, и обеща, като се оправдае с инцидента с Румъния, да не разпуска свиканите за маневрите запасняци. Но пак не одобри определената от БТЦРК дата. Нужно му бе да се посъветва с други хора, да събере допълнителна информация, за да е сигурен, че решението ще съдържа най-малък риск.

Каравелов бе сред хората, чието мнение искаше да чуе. Той се намираше също в Шуменския лагер. Князът не можеше да премълчи разговора с пратениците от Пловдив, макар да спести обещанието за подкрепа, което им бе дал. Известно бе становището на министър-председателя срещу несвоевременни действия и той не бе от хората, които лесно си менят мнението. Каравелов не вярваше, че подготовката е отишла толкоз напред. Князът отново трябваше да изслуша съветите му да не се захваща с едно дело, колкото и благородно да е то, но което може да напакости и нему, и на България.

На следващия ден Муткуров потегли през Котел и Сливен за Пловдив. Батенберг помоли Ризов да остане и във Варна, загдето заминаваше, да се срещнат отново.

Гости на маневрите в Шумен бяха трима представители на сливенското опълченско дружество „Зора". Това бяха Димитър Куртев, Манол Лазаров и Димитър Сяров — активни участници в подготовката на Съединението, макар да се опитваха да провеждат своя — отделна от пловдивската — линия в тази подготовка. Князът бе почетен председател на това дружество. Той ги прие отделно и отново чу уверения за готовността на цялото население, за чувствата към него лично като владетел на съединена България. Насърчиха го силно и хората от най-интимния му кръг: брат му, личната му свита. Становището, което се възприе, бе различно от внушаваното от министър-председателя: Съединението да се обяви от негово име, да го подкрепи, щом бъде обявено, да не се допуска никакво предварително — преди Съединението да е извършено — използуване на името му, за да не се злепостави пред външните сили в случай на неуспех. Князът особено се боеше от обвинение във вероломство след уверенията, които беше дал на Гирс и Калноки. И затова предпочиташе акцията да се отложи.

На 31 август (12 септември) князът пристигна в лятната си резиденция край Варна, която с такава любов уреждаше и на която бе

дал името си — „Сандрово"*. Тук той прие Ризов и му предаде становището си: да подкрепи Съединението и с молба да се отложи самата акция. Ризов се видя с Каравелов във Варна, но се въздържа от точна информация, едно — поради взаимната им неприязън и, друго — поради изричното указание от БТЦРК да не му се казва, че Съединението е на дневен ред, нито че князът е дал съгласие да се обяви от негово име.

На 2 септември Ризов напусна Варна. С него тръгна княжеският флигел-адютант капитан Маринов. На него бе възложено да поддържа връзка с революционния комитет. Официално трябваше да се каже, че му е наредено да убеди членовете на комитета в несвоевременността на действията.

И Батенберг, и Ризов смятаха, че разполагат поне с петнайсетина дни време. Затова и не бяха особено припрени. Ризов реши пътьом да мине през София. Батенберг остана във Варна. Каравелов се отправи на агитационна обиколка из Северна България. Уговориха се с княза да се съберат в Русе, където се намираше младата Каравелова съпруга Екатерина с невръстната им щерка Виола.

Впрочем и в Пловдив, където подготовката навлизаше в решителната си фаза, все още се поддържаше датата 15 септември като начало на акцията. В ръководните среди на движението не бяха съвсем превъзмогнати различията за начина, по който ще се провъзгласи Съединението. З. Стоянов и други около него не изпитваха пълна сигурност във войската. Те ѝ възлагаха предимно спомагателна роля по отношение на действията на народните въоръжени чети в областта, както и преминалите в нея от княжеството. В края на август З. Стоянов нареди на Куртев четите от княжеството да бъдат готови, тъй като наближавал часът на действие. Други се уповаваха изцяло на войската. Наближаваха военните маневри, в които трябваше да участвуват осемте източнорумелийски дружини на милицията и запасняците. Всички бяха съгласни Съединението да се прогласи, докато траят маневрите, за да бъде войската готова да отблъсне евентуално турско нашествие. Подхвърли се идеята да се използува присъствието на Кръстевич на маневрите, за да бъде арестуван и така да се обяви Съединението. Но срещу нея се противопоставиха основателни възражения. Как биха реагирали директорите в Пловдив? Няма ли, като се позоват на Органическия устав, да призоват на помощ турски войски? И няма ли да се изложи народното дело пред външния свят, като се представи в една форма, типична за пронунциаменто*? Идеята бе отхвърлена. Но значението на участието на войската нарастваше. Разговорите с майор Николаев продължаваха д-р Странски, Бенев, Каблешков, Хаджикалчов — всички асове на Либералната партия.

* От Сандро — умалителното име, с което най-близките роднини се обръщаха към княз Александър. По-късно, при Фердинанд, резиденцията получи името Евксиноград.

* „Пронунциаменто" се наричат преврати, които често се устройват в Латинска Америка от откъснати от народа офицерски групировки.

На 1(13) септември се събраха намиращите се в Пловдив дейци на БТЦРК. От Габрово бе получена телеграма от Муткуров, че Батенберг е потвърдил съгласието си Съединението да стане от негово име. Пристигна и Кочо Хаджикалчев с вестта, че най-сетне и майор Николаев е обещал безусловното си съдействие. За да се стопят докрай колебанията му, повлия без съмнение становището на княза. Муткуров не ще е забравил да му го съобщи телеграфически, както бе сторил и със З. Стоянов.

Оставаха само две седмици до набелязаната дата. На д-р Странски се възложи да се срещне с подполковник Чичагов и да го убеди руските офицери да се държат неутрално — да не пречат, но и да не участвуват, за да не излезе, че Съединението е тяхно дело. Дейците на комитета си разпределиха районите, където на място трябваше да помогнат за всестранната подготовка: Ив. Стоянович — Стара Загора, А. Ляпчев — Чирпан, П. Хитов да се върне в Сливен, З. Стоянов и П. Зографски трябваше да обходят селищата, граничещи с княжеството — Ихтиман, Сестримо, Белово и Долна баня. Оттам се очакваше да преминат въоръжените части от княжеството. Трябваше да се осигури взаимодействието им с четите от Източна Румелия.

На 2(14) септември пратениците на ЦК потеглиха за определените им райони. Същия ден майор Николаев свика на обучение запасните от първо и второ опълчение.

Колелото се раздвижи.

Да резюмираме състоянието в края на август, в навечерието на решителния удар.

В Южна България бе изградена стегната революционна организация, оглавявана от авторитетни и опитни ръководители и привлякла мнозинството от народа. Поставена бе достижима цел. Изработена бе реалистична тактика на борба. Подготовката за Съединението бе в пълен ход.

С разнообразни и умели форми на агитационна и политическа дейност бе доказано пред обществеността, че Източна Румелия няма право на съществуване. Разобличени бяха нейните органи на управление. Затвърди се впечатлението, че те не са в състояние да се съпротивляват срещу народната воля, че лесно ще рухнат под напора ѝ. Властите разполагаха с информация за усилената подготовка на Съединението, но не очакваха скорошна акция. Те вземаха известни мерки, предназначени по-скоро да покажат, че не са безучастни, и да стреснат масите. Ала в същото време гледаха да не се изложат пред тях като противници на националната идея.

Привлечена бе и войската. По такъв начин се осигури единодействието на революционните комитети, Либералната партия и въоръжените сили на Източна Румелия.

Княз Александър обеща да подкрепи Съединението, след като бъде провъзгласено. Той си създаде необходимото алиби, че подготовката се извършва без негово съгласие и одобрение, за да не бъде

обвиняван, че нарушава международен договор и действува мимо изричното предупреждение на великите сили. Надяваше се, че Англия, Австро-Унгария и Германия не ще му създават пречки, след като се уверят, че Съединението не е дело на Русия, а царското правителство, колкото и недоволно да е от неговото поведение, не ще отиде докрай в защитата си на непопулярния и в Русия Берлински договор. В последния момент князът се стресна от външната опасност: задължи се с обещание пред Гирс и поради това предпочиташе акцията да се отложи за по-благоприятен момент.

Правителството на Каравелов, уведомявано за хода на подготовката, се държеше така, сякаш нищо не знае. Каравелов бе загрижен преди всичко за съдбата на отношенията с Русия и се опасяваше, че Съединението би ги усложнило още повече. Настойчиво съветваше да не се предприема акция, която от международна гледна точка смяташе за несвоевременна. По всичко изглежда, че не си е давал сметка колко напреднала е дейността и колко близка е самата акция.

Впрочем тактиката на БТЦРК бе отговорните власти в княжеството да не се обвързват предварително със Съединението, то да се прогласи като спонтанно народно дело без подбуда от страна на правителството и партиите и едва след това законните български власти да се солидаризират с него.

Усилията за външна подкрепа останаха безрезултатни.

Руските дейци в Източна Румелия обещаха да не се местят. В Петербург смятаха Съединението за ненавременно и предупреждаваха срещу рисковани действия. По-решителни стъпки не се предприемаха. Може би не допускаха, че князът ще погази даденатa пред Гирс дума. Затова не се върнаха Кояндер и Сорокин на постовете си в София и Пловдив. Но кой знае — нямаше ли и друг умисъл: да са по-далеч от центъра на назряващите събития, за да не бъде Русия обвинена, че ги е подтикнала в своя изгода?

Австро-Унгария нямаше нищо против да се подрови руското влияние в България. Но тя бе ангажирана със съюза си с Русия, а бе силно свързана и от отношенията си със Сърбия.

Германия показваше лична незаинтересованост и се солидаризираше със становищата на Петербург и Виена.

Англия, уведомена от Батенберг за подготовката на Съединението, даде да се разбере, че не ще се противопостави, ако то не се проведе като съгласувана с Русия акция. Тя вярваше на личните намерения на княза, но се съмняваше във волята на българските дейци и изчакваше дали Русия няма да разбере, че е по-изгодно да подкрепи Съединението. Колкото и важна да бе условната английска позиция, тя имаше стойност само ако Русия се обяви срещу Съединението. Във всеки случай българите предпочитаха подкрепата от Петербург.

Високата порта също бе осведомена за революционната обстановка в автономната област. Но тя добре знаеше, че въпросът е международен, а подозираше, че зад България стои Русия. Затова

изчакваше събитията, надявайки се на международно решение.

В последните дни на август напрежението в цяла Източна Румелия нарастваше с часове. Завърналите се от отпуск Кръстевич и Начов не бяха в състояние да окажат сериозно противодействие. БТЦРК подготвяше решителния удар, който трябваше да се нанесе от обединените сили на народните чети и войската между 15 и 20 септември. По принцип се допускаше това да стане и по-рано — в зависимост от хода на военните маневри и от действията на властите.

Да живей Съединението!

През 1876 г. първата пушка, пукнала в Копривщица, оповести началото на народното въстание, останало в историята под името Априлско, десетина дни преди уговорената в Оборище дата.

Девет години по-късно една спонтанна демонстрация в Панагюрище бе оценена като свидетелство за революционната готовност на масите и за безсилието на властта, за да се реши, че Съединението трябва да се провъзгласи, без да се чака 15 септември.

В хода на мерките за затягане на революционната организация, предприети от БТЦРК през август, се обнови и частният комитет в Панагюрище. В него се включиха: Тодор Киров — председател, Събко Милков — секретар, и Андон Обрешков — касиер. И тримата бяха съвсем млади хора, ученици в последните класове на гимназията. Техен връстник бе и пратеникът от Пловдив — ресенчанинът Андрей Ляпчев, 19-годишен, също ученик в Пловдивската гимназия.

Тъкмо действията на този младежки по състав комитет дадоха повод да се ускорят събитията.*

На 2 (14) септември, точно по пладне, тримата членове на комитета развяха сред града знаме с изрисуван на него лъв, почнаха да гърмят и да викат: „Долу Румелия! Да живей княз Александър!", „Да живей Съединението!" Около тях се струпаха хора — не много на брой, просто любопитни или пък по предварителна уговорка. Властите се намесиха незабавно. Тримата смелчаци — а и Ляпчев с тях — бяха задържани.

Не е съвсем ясно каква е била целта на тази дръзка, но съвсем изолирана на пръв поглед демонстрация. По чие решение или указание тримата са действували? Дали е опит да се изпробва как ще реагира местната власт? С очевидното предизвикателство да се стигне до арести, а те пък да послужат като сигнал за всеобщо надигане? Ако това съображение се е имало предвид, очакванията се оправдаха напълно.

Вестта за смелата постъпка на тримата ученици и за арестуването им обиколи бързо градчето. Църковните камбани забиха. От всички страни към площада се стичаха възбудени хора. Говори се за две

*По-късно З. Стоянов ще твърди, че комитет в Панагюрище въобще не е съществувал — все за да представи Съединението като чисто спонтанна акция, дело на самия народ, без каквото и да е подстрекателство на властите или на организирани сили.

Събко Милков

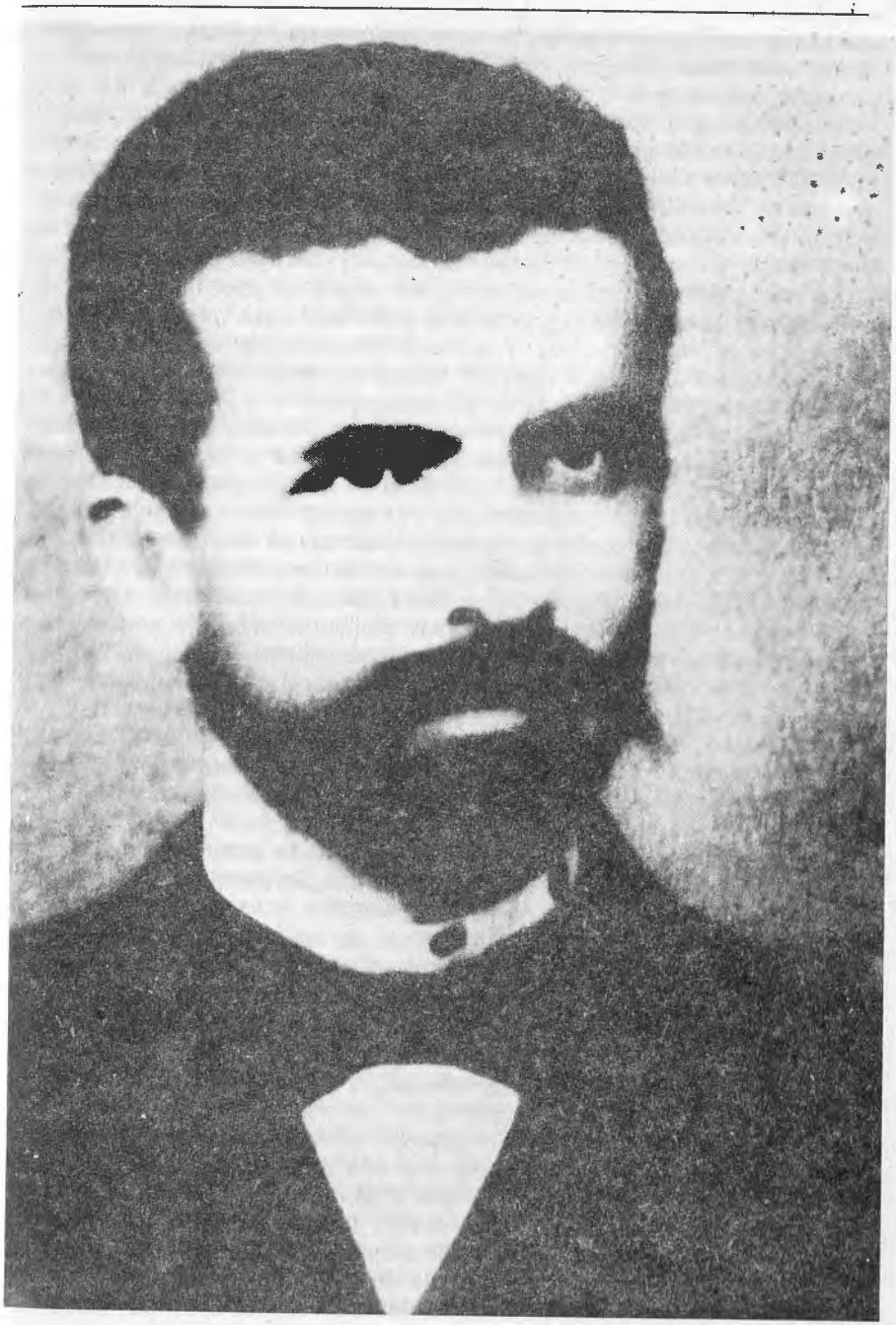

хиляди души. Гневни и решителни, те настояваха да бъдат освободени младежите. Околийският началник се покори. Даже и бунтовното знаме бе върнато.

По-голямата част от дейците на БТЦРК бе заминала вече за определените им райони. Но в Пловдив се намираха още Ив. Андонов, Т. Гатев, Сп. Костов, д-р Странски, поручик Стефов, както и майорите Любомски, Р. Николов, Д. Николаев и Филов. Вестта за събитията в Панагюрище предизвика въодушевление. Те се тълкуваха като свидетелство, че широките народни маси не могат да чакат повече и всеки миг негодуванието им може да се излее в стихиен бунт. От доклада на Муткуров бяха добили увереност, че князът ще подкрепи с името си делото, а войската от княжеството ще се притече в помощ. Нямаше съмнение, че правителството на Каравелов ще застане веднага на страната на Съединението.

Всички тези въпроси оживено се обсъждаха на 3 септември от останалите в Пловдив дейци на БТЦРК. Изказа се опасението да не би властите, разтревожени от събитията в Панагюрище, да предприемат контрадействия, с които да осуетят подготвяния удар срещу Източна Румелия. Накрая се реши, че не бива да се чака предварително определената дата, а да се даде указание до четите от околните селища да потеглят веднага за Пловдив с оглед през нощта на 5 срещу 6 септември едновременно да обградят конака и заедно с войската да пленят главния управител и да свалят директорите. Към предвидените по-рано чети от Голямо Конаре и Станимака се прибавиха и чети от Чирпан, предвождани от Паница, и от Ихтиман начело със З. Стоянов. Изчисляваха се на 150 жертвите, които биха се дали в боя за конака. Останалите комитети трябваше да вземат мерки за завземане на властта по места, за прекъсване на съобщенията и др.

Андон Каблешков и д-р Странски получиха задачата да разговарят с подполковник Чичагов и да осигурят безучастието на руските офицери.

Ив. Андонов замина за Чирпан, за да извести лично Паница за настъпилата промяна. До комитетите в Ихтиман, Чирпан, Харманли, Станимака, Старо ново село, Голямо Конаре бяха пратени писма, подписани от поручик Стефов като временен председател на БТЦРК и от Сп. Костов или Т. Гатев като секретар. В писмата се подчертаваше, че не ще се допусне турска намеса, че войската е спечелена, а ще дойде помощ и от княжеството.

В писмото до Чардафон се казваше: „Въставайте! Земайте пушките и тръгвайте от Пловдив храбро... Мнозинглаголствуването настрана, а пушките на рамо и „Да живее Съединението“, щом се получи настоящето. Въставайте, без да чакате повече известия. Пловдив е готов и чака околностите... Бавене не ще. Трябва да ви е известно, че Панагюрище въстана и няма да се спре.“ В отделно писмо до Голямоконарския комитет Стефов разясни новия план за действие,

ролята на четата от Голямо Конаре и взаимодействието ѝ с другите.

По специален пратеник — това е ученикът от Пловдивската гимназия Ал. Кусев, прилепчанин — бе проводено писмо до З. Стоянов. След като му съобщава за решението за въстание и плана за действие, Стефов заключава: „Всичко е това, което мога да пиша, защото съм в такова положение, щото вече, и да искам, аслъ не мога каза. Прочее, в петък през нощта в Пловдив!"

В писмото до комитета в Старо ново село се нареждаше въстаниците да бъдат на пети вечерта в Пловдив. Заключаваше се с лозунга: „Да живее Съединението! Да живее България!" От Ганьо Буков — председателя на Харманлийския комитет, се искаше да прекъсне железницата и телеграфната линия.

И в този момент, когато се пристъпваше към действие, ръководителите на БТЦРК държаха да напомнят общонационалния характер на делото, чуждо на всяка групова или партийна корист. „От едно нещо само се вардете — предупреждаваха се местните дейци, — от висшата политика. Пазете се от тази зараза."

За събитията в Панагюрище З. Стоянов узна в Пазарджик от Отон Иванов, член на местния комитет. Той тутакси написа едно кратко и вдъхновено съобщение за в. „Борба", което бе отпечатано в бр. 15 на вестника от 4 септември: „Вчера, 2 т. м., в Панагюрище са викали: „Долу Румелия!" Гърмели 400 пушки, арести, вълнения. Камбаните бият. Живейте, панагюрци!" От Пазарджик З. Стоянов продължи пътя си за Сестримо.

В условията на демократичен и либерален режим, които съществуваха в Източна Румелия, подготовката за Съединението не можеше да се скрие. Заседанията на БТЦРК, изготвянето на плановете, кореспонденцията и пр. се държаха в строга тайна. Ала същевременно и от в. „Борба", и от апостолите, които, особено извън Пловдив, говореха без заобикалки, не оставаше никакво съмнение какво цели разрастващото се движение. Източнорумелийските власти бяха склонни да го подценяват, като допускаха, че се подтиква от опозиционната партия с намерението да си възвърне властта чрез един популярен лозунг. Кръстевич и особено директорите се поддадоха на изкушението, често обземащо управляващите партии в кризисни ситуации, да обявят, че народът е напълно спокоен, а вълненията са дело на амбициозни и честолюбиви хора, жадни за власт и слава.

Те самите бяха искрено предани на Съединението. За разлика от опозиционната Либерална партия, която като управляваща противопоставяше Богориди на Батенберг, за тях княз Александър бе безспорният владетел на бъдеща съединена България. На 31 август — именния ден на княза, когато той преговаряше в Шумен с Цанков, Постоянният комитет го поздравяваха и му пожелаваха „щастие и благоденствие за благото на България, за нейното преуспяване и за обединението на българския народ в едно независимо цяло под Вашия скиптър". Онова, което ги

делеше от опозицията и от народното движение, не бе целта, а средствата към нея.

Нито слепи, нито глухи бяха управниците в Пловдив. Отначало опасността не им изглеждаше непосредствена. Те разчитаха с някои мерки да обезсилят противниците си. Бяха задържани няколко агитатори (в Стара Загора, Чирпан, Ямбол и др.). Ил. Куртев бе даден под съд заради апела му в помощ на Македония. После делото се прекрати и Куртев бе експулсиран в княжеството. Прекрати се делото и срещу В. Бабаков и другите участници в ограбването на оръжейния склад в Чирпан. Околийският началник в Панагюрище, обвинен, че е във връзка с комитета, бе преместен на същия пост в Ихтиман. Наказания от този род укрепваха убеждението, че правителството е безсилно да се справи с народното движение. Самите ръководители на БТЦРК втълпяваха убеждението, че сериозно противодействие не ще се срещне. „Няма вече от що да се страхува никой“ — се подчертава в писмото до Харманли.

Към края на август народното движение ставаше неудържимо. Но от това отпорът на властите не стана по-твърд. Изобщо желаеха ли да постъпват по друг начин? На упреците на някои, че не се действува енергично срещу смутителите на реда, директорът на вътрешните работи Начов отвърна: „Как можем да спрем течението за Съединението, което е народно дело? И какво ще каже историята за нас?“ Самият Кръстевич настояваше за благоразумие.

Когато пък в разпорежданията на централната власт се проявяваше повече твърдост, изпълнението зависеше от хората, в чиито ръце бе местната власт. А в огромното си мнозинство те не показваха служебно рвение. Немалко от тях лично участвуваха в комитетите.

На 3 септември под председателството на Кръстевич се състоя заседание на Частния съвет. Обсъждаха се събитията в Панагюрище. Реши се да се вземат строги мерки срещу агитаторите и срещу вестниците, които подбуждат вълнения. Начов заповяда на пазарджишкия префект да арестува и екстрадира в княжеството Захари Стоянов и придружаващите го лица. Тази мярка се приложи спрямо майор Любомски. Заради публикацията за събитията в Панагюрище се предприе съдебно следствие срещу в. „Борба“. Адютантът на Кръстевич поручик Кънчев и един съдебен следовател заминаха за Панагюрище. Бе им възложено да разкрият виновниците за безредиците и да ги предадат на съд. За Голямо Конаре, отгдето също идваха вести за вълнение, бе изпратен лично пловдивският префект Петър Димитров.

Всички тези решения се смятаха за достатъчни, за да покажат, че властта съвсем няма намерение да чака със скръстени ръце. Обезглавяването на движението в центъра трябваше да уталожи духовете и да възстанови нормалния ред. Същия ден, веднага след заседанието на Частния съвет, Маджаров и Бобчев потеглиха с файтон за Копривщица. Там щеше да се извърши венчавката на Маджаров с балдъзата на Бобчев. Странна изглежда тази сватба, свързана с историческите

събития, които я съпътствуваха. Наистина ли е била толкова силна самоувереността — или, казано иначе, заслепението на двамата млади директори, — или пък и те са намерили сгода да отсъствуват от Пловдив в един драматичен момент?

Префектът П. Димитров потегли за Голямо Конаре. Възпитаник, а после преподавател в Робърт колеж, той не се съгласи да го придружават, както бе наредено, две роти войници. Взе със себе си само един жандарм.

Беше около 5 часа след пладне, когато пристигна в Голямо Конаре. По улиците сновяха въоръжени и стегнати за път селяни. Димитров спря една група и попита: „Какво е това вълнение?“ Отговориха му, че се готвят за въстание; не можели да плащат повече данъците — от „турско“ било по-тежко. В кметството го успокоиха: това били запасняци, които се връщали от обучение. Пожела да се срещне с Чардафон, чиято слава бе стигнала Пловдив. Рекоха му, че бил болен.

Префектът усети, че положението е много по-сериозно, отколкото предполагаха в Пловдив. Реши да се върща. Не го пуснаха. Закараха го в къщата на капитан Кръстьо Маринов. Тук пренощува. Заранта пристигна Чардафон и му обяви, че е арестуван. Селото вече кънтеше от виковете: „Да живее Съединението! Да живее княз Александър! Да живее Русия! Да живее руският цар!“

Върховната власт в Пловдив се държеше все така бездейно и примирително. Кръстевич не преставаше да набляга за благоразумие. Начов се стараеше да не се злепостави. К. Величков силно се колебаеше. Бобчев и Маджаров бяха вдигнали голяма сватба в Копривщица.

При това положение инициативата се пое от председателя на Постоянния комитет Ив. Ст. Гешов, водача на управляващата партия. На 4 септември той свика Постоянния комитет на извънредно заседание. Поканени бяха и намиращите се в Плодвив директори. Начов не смяташе положението за трагично, а на събитията в Панагюрище и Голямо Конаре не отдаваше особено значение. Фон Дригалски също не съзираше опасност. В хода на обсъжданията обаче се наложи мнението, че движението е набрало скорост и мъчно може да се спре.

К. Величков предложи лозунгът за Съединението да се издигне от Постоянния комитет, т. е. Съединението да се прогласи незабавно от самата власт на Източна Румелия. Идеята бе примамлива, но тя трябваше да се съобрази с линията на управляващата партия — за действие в пълно съгласие с руската политика. От заседанието бе излъчена една депутация — Гешов, Иван Вазов и свещ. Георги Тилев, която да проучи мнението на руското консулство.

Руските представители в княжеството и в Източна Румелия имаха ясна представа за размаха на движението и за целите му. На 31 август военният министър княз Кантакузин съобщи в Петербург, че княз Александър е обещал да подкрепи с войската си една акция срещу източнорумелийското правителство. В самия Пловдив дейци на

БТЦРК държаха връзка с руските офицери и с военния аташе подполковник Чичагов, информираха го за плановете си, преговаряха за неутралитет на руските дейци. Но становището на Петербург бе неизменно.

Депутацията на Постоянния комитет бе приета от Игелстром и Чичагов. Гешов обясни, че са готови незабавно да прогласят Съединението, ако им се каже недвусмислено, че Русия ще го одобри и подкрепи. Игелстром бе смутен, но все пак доста ясно заяви, че Русия е против агитацията за съединение и че едно нарушаване на Берлинския договор би било катастрофално за България. Той се зае лично да отиде в Голямо Конаре и с авторитета на руското име да отклони селяните от действия срещу властта.

Омърлушени, тримата се върнаха в Постоянния комитет. Да постъпят срещу съвета на руските представители — това им се струваше недопустимо вероломство. А да противопоставят насилие срещу един всенароден идеал — това пък би изглеждало антинационален акт. Друг изход нямаха, освен с едно невероятно примирение да изчакват развръзката. Като даваха видимост на противодействие, ръководителите на Народната партия практически не се противопоставяха на наближаващия ураган. Те не се оказаха годни да направят вярна оценка на обстановката и да възприемат поведение, което би утвърдило авторитета им на прозорливи и смели политически лидери. Те бяха убедени, че Съединението без Русия, а още повече — против Русия е обречено на провал и ще има неизцерими последици за бъдещето на България. Що се отнася до самото Съединение, страховете им не се оправдаха. Но усложненията и от вътрешно, и от външнополитическо естество, които България трябваше да преодолява след това, ще докажат, че източнорумелийските консерватори не са били съвсем недалновидни.

Впрочем, ако проявяваме разбиране към предупреждението на княза да не се компрометира името му, преди Съединението да е прогласено, ако приемем, че правителството на Каравелов е било длъжно да се съобразява с международното положение и със задълженията на княжеството, защо тогава да се учудваме от държанието на властите на Източна Румелия, при това намиращи се под пряка зависимост от султана?

Има още едно обстоятелство, което донякъде обяснява резервираността им. В случай, че акцията за съединение не успее, оставаше една възможност да се отстоят националните интереси, като просто се възстанови старият режим. Какво би се случило, ако всички политически сили се намесят в Съединението, а то по едни или други причини не се осъществи? Управление на европейските сили и даже вкарване на турски гарнизони — тази перспектива не бива изобщо да се изключва, колкото и да не сме свикнали да приемаме мисълта за възможни различни варианти в историческия процес.

В качеството си на председател на Централното бюро на Народ-

ната партия Гешов изпрати телеграма до местните бюра. Смущенията в Чирпан и Голямо Конаре се дължели според телеграмата на „партизански и долни мотиви"; те били „много вредни и опасни" за народните интереси, а и не се одобрявали от руското консулство. Апелираше се към бюрата да съдействуват за запазване на реда и тишината.

За Голямо Конаре се отправи Игелстром. Той трябваше лично да съобщи на селяните, че всяка борба за Съединението при съществуващите условия е безполезна и че Русия е против такава борба. По пътя се отби в Цалапица, където селяните го изслушаха мълчаливо. В Голямо Конаре пристигна привечер на 5 септември. Селото беше пусто. Само няколко старци дойдоха да видят руския консул. Игелстром направи декларацията си и бързо пое обратния път. Когато влизаше в Пловдив, се съмваше. Чуваха се първите гърмежи.

Докато Игелстром се опитваше да повлияе, за да осуети въстанието, Чичагов даваше необходимите уверения, че руските офицери не ще се месят. На своя глава ли действуваше, или бе получил съответна инструкция — трудно е да се каже. Във всеки случай тъкмо с липсата на изрични указания до него той обосноваваше собствените си разпореждания за руските офицери да не противодействуват на Съединението — а това значеше да не защитават източнорумелийското правителство.

На 4 септември в едно ханче край Сестримо бяха арестувани З. Стоянов и П. Зографски. Съобщи им се, че ще бъдат изгонени в княжеството. Качени на файтон и под конвой, те бяха откарани в Пазарджик.

Вестта за ареста ги бе изпреварила. Отон Иванов призова населението да се вдигне срещу своеволията на властта. Тутакси бяха спуснати кепенците на дюкяните. По улиците се трупаха хора. Двамата дейци на местния комитет Георги Димитров — Мавроto и Антон Мумджиев се явиха в префектурата. Отвън останаха да чакат няколко десетки въоръжени мъже. Заплашиха, че ако двамата арестанти не бъдат пуснати, ще ги освободят насила. Префектът отстъпи.

Файтонът от Сестримо, в който се намираха З. Стоянов и П. Зографски, наближаваше града. Край моста на Марица ги посрещнаха въоръжени комитетски дейци. Под звъна на църковната камбана триумфалното шествие се отправи за дома на Мумджиев. Тук се състоя съвещание с участието на З. Стоянов, П. Зографски, От. Иванов, братя Мумджиеви, капитан Иван Соколов. Отон Иванов докладва за положението в окръга, който по негова преценка бил готов да се вдигне за Съединението. Писмото на поручик Стефов до З. Стоянов още не бе прочетено (по пътя се бяха разминали с Ал. Кусев, тръгнал от Пловдив за Сестримо да му го връчи). Затова решиха Зографски да остане в Пазарджик, а З. Стоянов веднага да се отправи за Пловдив.

През нощта З. Стоянов прехвърли Марица и в ранните зори на 5 септември бе в Пловдив.

Съгласно плана на ЦК въоръжена група от Чирпан трябваше да се яви през нощта на 5 срещу 6 септември в Пловдив, за да участвува в свалянето на властта. В Чирпан се намираше Паница. На 4 септември пристигна и Ив. Андонов. Заплашен от арест в Пловдив, дойде и Ив. Стоянович. Под ръководството на тримата авторитетни дейци на БТЦРК започна усилена подготовка за провъзгласяване на Съединението в града и за изпращане на помощ за Пловдив. Дадено бе указание до всички съзаклятници да бъдат на сборния пункт на 5 септември сутринта.

Раздвижването в Чирпан не остана скрито за властите. От Пловдив съобщиха на Атанас Илиев — окръжния префект в Стара Загора, че Паница и Стоянович са в Чирпан, и му наредиха да следи действията им. На старозагорския дружинен командир бе заповядано да предостави на Илиев необходимите въоръжени сили. Една рота под командуването на поручик Вощинов бе пратена в Чирпан.

Революционният комитет реши да прогласи Съединението в града през нощта на 4 срещу 5 септември. Наредено бе на всички съзаклятници да се явят в 9 часа вечерта на сборния пункт. Бе прекъсната телеграфната линия със Стара Загора.

На Паница му хрумна идеята да спечели околийския началник в Чирпан и самия поручик Вощинов. Но вместо да се явят за преговори, двамата изпратиха войска. Къщата, в която заседаваше революционният комитет, бе обградена. Откри се стрелба. Андонов и Стоянович се измъкнаха и се отправиха за Пловдив. Паница бе арестуван.

Въпреки удара върху щаба сутринта на 5 септември на уреченото място се събраха стотици въоръжени мъже. Начело с Пейо Гарванов, Стойо Филипов и Танчо Пеев те поеха за Пловдив.

Околийският началник съобщи в Пловдив, че иска още помощ. От Стара Загора му изпратиха 60 души под командуване на поручик Жейно Жейнов. Срещата с четата стана край с. Калфата (с. Съединение). Убити бяха пет четници. Останалите бяха подкарани обратно за Чирпан.

Писмото на БТЦРК пристигна в Станимака по време на заседание на местния комитет. Членовете на комитета си разпределиха селата. За сборен пункт се определи с. Конуш.

На 5 септември вечерта в Конуш се събраха около две хиляди души. Командуването бе в ръцете на Ангел Чолаков и на учителя Никола Кръстев. Към тях трябваше да се присъедини и чирпанският отряд и заедно да отидат в Пловдив. Мина уреченият час — никакъв отряд не се задаваше от Чирпан. Бе излъчена една група от трийсетина души, която замина за Пловдив, за да обясни защо се закъснява. Другите останаха да чакат напразно до зори.

След арестуването на префекта Голямо Конаре се намираше вече в открит бунт срещу източнорумелийското управление. От Плов-

див пристигна Ляпчев с писмо от Стефов: Съединението ще се прогласи през нощта на 5 срещу 6 септември, а голямоконарци да се явят към полунощ в града.

Към обед Чардафон и неколцина негови приближени се нагласиха със специално подготвено въстаническо облекло: черни дрехи със зелени нашивки. Чардафон нахлузи калпак с бяло перо, извади сабя и се метна на черен ат. Начело на двайсетина конници той спря пред дома, в който бе пленник пловдивският префект, за да го извести, че Съединението вече е обявено. Църковните камбани биеха. Чуваха се пушечни изстрели. Не стихваха възгласите: „Да живей Съединението!" Към околните села препускаха куриери.

На площада се събраха всички годни да носят оръжие. Кривнали калпаци, с китки по тях, развели родния трибагреник, те пееха бунтовнически песни и цепеха въздуха с възторжените си възгласи. Около 200 души пристигнаха от близкото село Цалапица. Префектът, все още държан под стража, чуваше викове и веселби като на сватба.

Към 5 часа след пладне пристигна пратеникът на БТЦРК Сп. Костов с нареждане веднага да тръгнат за Пловдив. Стотиците мъже бързо се строиха. Двамата свещеници осветиха знамето и поръсиха с босилек въстаниците.

Отрядът бе готов за път. Но цялата революционна организация бе изградена върху демократическия принцип. Преди да потегли на бой, отрядът трябваше сам да си избере командуването. Предложението на БТЦРК бе командир да стане Чардафон. Повечето въстаници одобряваха. Против се обяви един от членовете на местния комитет — Стоян Средев.

Времето бе толкоз скъпо, че не биваше да се водят спорове, да се доказва правотата на единия или на другия. Намери се най-безболезненият изход. От общия отряд се отделиха трийсетина души с командир Средев и помощник Сп. Костов. На тях се възложи да завземат околийското управление в Старо ново село и заедно с доброволците, които ще се присъединят там, да продължат за Пловдив.

Останалата част от отряда — към 350 души, имаше за командир Чардафон, а за помощник — конарския кмет П. Шилев. С тях тръгна и знаменоската Недялка Шилева, Чардафоновата годеница.

Минаха край селата Войсил, Бенковски, Царацово. В Царацово направиха първата почивка. Цялото село се бе събрало. Чардафон държа пламенна реч, в която посочи примера на безсмъртния Левски. Към отряда се присъединиха още 350 царацовци, водени от стария комита — другар на Левски, бай Иван Арабаджията.

Смрачаваше се, когато отрядът се изтегли от Царацово.

Бе самият край на лятото. Дърветата жълтееха. Пътят се виеше из безкрайното Пловдивско поле, отрупано в плод. След дневния зной настъпващата нощ бе приятно хладна. Въстаниците се чувствуваха окрилени и никаква умора не нарушаваше бодрия им марш. Само

нетърпението ги измъчваше пред великото събитие, на което щяха да са свидетели и автори.

Вече приближаваха града, когато срещу им се зададе конен отряд. Той бе пратен да освободи префекта Димитров. Командуваше се от поручик Никушев, който бе спечелен за делото. Без да знаят това, въстаниците откриха огън. Още при първите изстрели войниците хукнаха назад.

През Карловското шосе отрядът навлезе в покрайнините на Пловдив. Мостът на Марица бе зает от войници. Бяха поставени полски оръдия. От двете страни на реката се разположиха отрядът на Чардафон, тръгнал да сваля властта на Източна Румелия, и войниците, поставени да я защитават. По едно време пристигна рота войници, командувана от поручик Зидаров. Бе ги пратил Д. Николаев, за да разчистят пътя за движението на голямоконарци. Войниците и въстаниците се запрегръщаха. „Да живей княз Александър!", „Да живей България!" — викаха те в едно гърло.

Освен голямоконарци само малобройната група от Конуш се добра до Пловдив преди полунощ. Чирпанският отряд бе разбит. Основната част от станимашкия отряд, без да знае това, остана да го изчака. Съставените на други места въоръжени отряди се готвеха да тръгнат за Пловдив на следния ден. От княжеството не преминаха никакви чети.

З. Стоянов се бе настанил в дома на кап. Соколов, който пък живееше в къщата на опълченеца Христо Дюкмеджиев. Тук дойдоха д-р Странски и Т. Мумджиев, а по-късно от военния лагер слязоха Стефов, Николаев и Р. Николов. Последни договаряния се направиха по акцията за Съединението, която трябваше да се извърши идната нощ. Захари бе оставен да напише Възванието към народа. Другите се пръснаха, всеки зает със своята задача.

Изключителното напрежение през последните дни никак не бе засегнало вдъхновението на летописеца на българската революция, който виждаше да се повтаря пред очите му незабравимият Април на 1876 година. Във Възванието прелива дарбата на пламенния публицист и на умния политик:

„Братя!

Часът на нашето Съединение удари!

Чуждото румелийско правителство, което ни тежи от шест години, е съборено.

На негово място е провъзгласено Съединението ни с княжество България под скиптъра на Български княз Негово Величество Княз Александър I.

Граждани!

Вия ся задължавате в името на отечеството ни, в славата и величието на България да ся притечете на помощ и подпомогнете святото дело, като пазите най-строго общий ред и тишината. Помнете, че

строго ще бъде наказан всеки един от вас, който си позволи някакво насилие и грабеж, особено ако това насилие е против чуждите народности, които всеки трябва да защитава като свои братя.

Офицери и солдати!

Синове на България! Тайният комитет Ви обажда да наведете глави под гордий Български лев и пред Величието на Християнството — Кръстът. Против кого и за какво ще ся биете Вие? Помнете, синове на България, че Вие служите за позор и унижение под полумесеца, под байряка на нашите 500-годишни мъчители!

Благоговейни духовни пастири! Вие, които сте пазили и крепили България цели 500 години, подигнете кръста спасителен и благословете святото ни дело — Съединението.

Додето просвятена Европа припознае нашето народно и свято дело, додето войските на Негово Величество Александър I завземат Тракия, избира ся Временно правителство, което ще ся разпорежда и управлява всичко. Нему е длъжен да се покорява всеки.

Нека Бог и нашите мишци са ни на помощ.

Напред!

Пловдив,
5 септември 1885 г. От Комитета"

Целият текст е написан така, че да излага ясно и убедително благородната и справедлива цел на народното дело и същевременно да го представи в най-благовидна за външния свят форма.

Набляга се върху някои важни моменти.

Да не се посяга върху живота, имота и честта на малцинствата; тях според З. Стоянов трябва всеки да защитава като „свои братя". Този акцент е израз не само на политически такт — да не се дава основание на заинтересовани среди в чужбина да използуват малцинствата срещу делото на Съединението. Той е свидетелство за традицията на българското освободително движение да насочва своята борба не срещу един или друг народ, а срещу господствуващите класи, срещу тираничната държавна власт. Сам З. Стоянов е религиозно индиферентен и даже — закърмен в свободолюбивия дух на националната революция — критично настроен към църквата и нейните представители. Но той знае, че сред масата от народа религиозното чувство е живо, че все още религиозната принадлежност е символ на народност. И той апелира както към християнското чувство на населението, така и към подкрепата на свещениците. И накрая, макар и уговорено прякото участие на войската, З. Стоянов все още не бе сигурен в поведението ѝ; продължаваше да се осланя главно на активността на масовото движение и смяташе за нужно отново да напомни и да апелира към патриотичното чувство на офицерите.

Възванието е може би лебедовата песен на Захари Стоянов по време на най-величавия период от живота му. Участник в Априлското въстание, името му едва се споменава в хода на събитията под могъ-

щата сянка на апостолите Бенковски, Волов и Каблешков. През 1885 г. той е организаторът, вдъхновителят и идеологът на борбата за съединение в Южна България. Негова е най-голямата заслуга за идейната и емоционална подготовка на събитията през септември 1885 година. Но когато тези събития узряха, когато настъпи часът за решителния удар, той, написал призива за този решителен удар, бе изтикан на по-заден план от хора по-динамични, по-дипломатични и по-последователни. Защото неистовият и непримирим Захари, безпощадният разобличител на силните на деня, на царе, папи и владици, на министри и чорбаджии, когато си служеше с перото, бе на дело — както свидетелствуваха съвременниците, човек сантиментален и кротък. Затова може би в съзнанието на поколенията е останал с двете крайности в своята обществена изява — като автор на безсмъртните „Записки по българските въстания" и като верен сподвижник на Стамболов през размирното време на 1886—1887 г., а после и на княз Фердинанд. Огромната му роля за успеха на най-голямото събитие в историята на буржоазна България е затъмнена от имената, които в деня на Съединението се разнасят и които са свързани с неговата защита на бойното поле и неговото утвърждаване на масата за преговори.

(„Той, рано зрелият — пише Стефан Цвайг за Жозеф Фуше, — знае, че революцията никога не е била дял на първия, който я започва, а винаги на последния, който ѝ слага край и я дърпа като плячка за себе си." Революцията — това е порив към една идея. Управлението — това е реализация на идеята, но съобразена с възможности. Не е нужно да се противопоставя идеалът на действителността, но не бива и да се идентифицират. Онези, които остават заслепени от идеала, се оказват често неприспособими и след победата отпадат от първата фаланга. Задържат се тези, които се оказват годни да приспособят идеала към неумолимите изисквания на реалността. След Освобождението никой нарочно не е изтикал някоя обаятелна фигура на националната революция. Довчерашни герои — като Македонски, така съчувствено обрисуван от Иван Вазов, — не са в състояние — и по образование, и по лични качества — да заемат онова челно място в изграждането на новия живот, което с право са заемали в освободителната борба. Други съумяват да се запазят и в новите условия. Тук не става дума за приспособленците, които изменят на идеала в името на лично благополучие.)

Възванието бе отпечатано в редакцията на в. „Южна България". Първите екземпляри сграбчи Тодор Мумджиев и веднага замина за Пазарджик. Един от разпространителите на Възванието бе заловен. Жандармите нахлуха в печатницата и иззеха останалите екземпляри.

Но Възванието бе поело вече своя път — из улиците на Пловдив, по градовете и селата на Южна България.

Вече и най-безгрижните в управляващия лагер не се съмняваха, че се надига буря. Но и да възнамеряваха, властите разполагаха с ограничени средства за противодействие. Поручик Никушев — коман-

дирът на отряда, изпратен от фон Дригалски да освободи пленения в Голямо Конаре префект, бе привлечен в революционната организация. Преди да тръгне, той увери Стефов: „Аз съм преди всичко българин".

Охраната на града бе възложена на жандармерията и на тайната полиция. Специално за охраната на Кръстевич бяха свалени от лагера две роти и настанени в двора на конака.

Вечерта из улиците се движеха усилени патрули и жандармерия. Съмнителните се задържаха (така бе задържан и един от разпространителите на Възванието). Особено старание показваше началникът на пощенската станция Костадин Тодоров, който, въоръжен, сновеше из града със самочувствието, че му се е паднала историческа роля. Сега в събитията изплува това лице, с което ще е свързан и единственият кървав инцидент в Пловдив по време на Съединението.

Вечерта на 5 септември Частният съвет пак се събра. Под председателството на Кръстевич се реши да се арестуват подозрителните и да не се пуска никой да влиза или да излиза от града. Но съзнанието за безсилие бе обхванало всички. Израз на безсилие бе и решението да се уведоми Високата порта, че положението е критично и властите не са в състояние да опазят реда. По такъв начин директорите поскоро снемаха всякаква отговорност от себе си за това, което предстоеше да се случи. Но в Цариград то можеше да се изтълкува и като покана за помощ. Величков отказа да го подпише. Кръстевич се разпореди телеграмата да не се праща.

По силата на чл. 49 от Органическия устав главният управител имаше право да повика турски войски, ако преценява, че са заплашени редът и спокойствието на областта. Но и мисъл не мина на никого за такава покана. Кръстевич ще се задоволи да повярва на успокоителните уверения на Николаев, че не съществува никакъв заговор и че войската е вярна на правителството.

Към полунощ, след като заседанието на Частния съвет се дигна, при Кръстевич се яви Чичагов. Той го предупреди, че през нощта ще бъде свален. „Не искам да ви слушам, нищо не съм чул" — извика Кръстевич и побърза да се мушне в леглото. А директорите след заседанието на съвета отидоха в едно кафене на пл. „Джумаята"*. Бе късно вечерта, но кафенето бе пълно с хора, които оживено обсъждаха слуховете: Кръстевич арестуван, турски войски нахлуват... Самите директори насмешливо си подхвърляха: Хайде да подпишем последните прикази**, че утре не ще сме вече на власт.

Изобщо мерките, които властите взеха в навечерието на Съединението, имаха по-скоро предназначението да покажат, че са оказали съпротива. В действителност с нищо реално не попречиха на подготовката. Същото бе поведението и на руските представители — без да противодействуват, те в същото време се стараеха да не излезе, че

* Сега пл. „19 ноември".
** Заповеди.

Съединението е станало с тяхно съгласие или под тяхното подстрекателство. Впрочем силата на масовото настроение бе очевидна и внушителна. И властите, и руските представители си даваха ясна сметка, че всяка съпротива би била напразна. Не съществуваше никаква подкрепа отдолу за един организиран отгоре отпор. При това положение не оставаше нищо друго, освен с примирение да се изчака ходът на събитията и вече при новия свършен факт да се определят позициите.

Най-сетне градът утихна. Угасваха последните светлини. Улиците обезлюдяха. Чуваше се само чаткането на жандармските коне. Затишие, в което се раждаше ураган. Ураганът, който щеше да помете Източна Румелия.

Полицмейстерът майор Коростелев се бе разпоредил да се засилят патрулите. Но капитан Соколов прекъсна отпуската си и пое командуването на гражданската жандармерия. А поручик Никушев предаде паролата — тя бе „Дупница" — за движението на военни и полицейски части из града. Така предохранителните мерки на властите бяха обезсилени.

За тази историческа нощ са разказвали мнозина съвременници: очевидци и участници, ръководители и редници, от единия и от другия лагер, българи и чужденци. Доста различия се явяват в разказите им. Пък и няма нищо чудно в това. Всеки мемоарист е склонен да абсолютизира своя ъгъл на зрение и да преувеличава собствената си роля. А може ли иначе? *(Споменът без субективизъм вече не е спомен. Тъкмо субективното привнася аромата на личното, непосредствено преживяното. Човек участвува в събитията и ги вижда през собствените си очи, анализира ги чрез собствения си разум и ги разказва сетне, като оцветява разказа си с чувството. Това, което сам е видял и в което непосредствено е участвувал, което лично го е засегнало — това паметта задържа и му придава най-голямо значение; станалото извън полезрението му не му изглежда толкоз значимо, нито толкоз емоционално. Затова мемоарът сам за себе си не е ключ към историческата истина. Но съпоставен с други виждания, отношения, чувства, той заема своето място в общото градиво за възстановяване на миналите събития.)*

Късно вечерта пристигна от Чирпан и Ив. Андонов. Той се укри в една къща, но знаеше, че Съединението е в ход, че щом чуе камбанен звън, трябва да се яви пред конака.

Данаил Николаев нервничеше в лагера. Вечерта го бяха викали в конака. Кръстевич попита какво вярно има в слуховете за въстание и че той, Николаев, стои начело. Николаев го увери, че е верен на правителството. Но остана тревогата, че всичко е разкрито и не е изключено да бъде арестуван. Страховете си сподели със Странски, Стефов и други дейци на комитета.

Офицерите в лагера бяха осведомени за предстоящото събитие. Те подготвиха войниците за похода към града. Чакаше се само съобщението, че селските отряди са пристигнали.

Мостът, през който Големоконарската чета влиза в Пловдив.

Настъпи полунощ. Градът бе все така стаен под звездното лятно небе. Не се чуваше нито камбанен звън, нито изстрел. Напрежението в лагера нарастваше. Николаев прати куриери, за да проучат какво става.

В дома на опълченеца Хр. Дюкмеджиев в трепетно очакване бяха З. Стоянов, Стефов и Соколов. Куриерите от военния лагер можеха само да съобщят за нетърпението и на Николаев. З. Стоянов бе изпуснал ръководството на събитията и то преминаваше в ръцете на много по-дейните, практичните и организирани военни. Потискащата и безкрайна тишина го хвърляше едва ли не в отчаяние. „Нима всички усилия са отишли напразно? Нима е пропаднало святото народно дело?" — тюхкаше се той. Към 3 часа след полунощ Стефов и Соколов се отправиха към махалата Кършияка, за да проверят лично: защо още не действуват градските отряди?

Първата насърчителна вест бе съобщението, което поручик Зидаров изпрати във военния лагер: голямоконарци са на моста на Марица. По същото време пристигна на кон куриер от града. Той носеше заповед от генерал фон Дригалски до Николаев: да защити Пловдив от нападение на селските отряди. Най-зле информираният през тази нощ се оказа човекът, който носеше най-голямата отговорност за сигурността на властта в Източна Румелия. Ала появата на голямоконарската чета край Пловдив бе стреснала и него.

Всякакво по-нататъшно изчакване на предвидения сигнал, че четите са пристъпили към действие, вече бе рисковано. Николаев взе решение: под форма, че изпълнява заповедта на фон Дригалски, без да увеличава смущението в управляващите среди, да придвижи войниците в Пловдив.

Във военния лагер се даде тревога. Дружината се построи. Николаев развя трицветно знаме с изрисуван лъв на него. Кратка, но пламенна бе речта му:

„Войници! На мен се падна честта да ви поведа тази нощ срещу турското владичество. Заклевам ви в името на българския княз Александър I, в името на нашето знаме! Да живее съединена България!"

Стотици гърла като едно изреваха: „Заклеваме се!"

„Минутата беше трогателна — разказва един автор. — Всички плачеха от радост, като виждаха развято народното ни знаме, втурваха се към него и се надпреварваха да целуват красните му гънки."

Беше още съвсем тъмно. Само на изток, на хоризонта, небосводът просветляваше и напомняше, че настъпва ден. Ден, който щеше да остане в историята. От войнишката колона, проточила се по шосето, се носеше песента:

Напред! Напред за слава
на бойното поле!*

*Йоно Митев

А в града, в Кършияка, в Мараша и други квартали цареше необичайно за този ранен час оживление. Изскачаха от къщите въоръжени и невъоръжени мъже и на групи тичаха към конака. Предизвестен от куриер на Николаев, Чардафон поведе отряда си. Голямоконарци крачеха бодри из улиците с Ботевата песен на уста:

Тих бял Дунав се вълнува,
весело шуми...

Чуваха се възгласи: „Долу Румелия!", „Да живей Съединението!"

Иван Андонов, изнервен от дългото очакване, скокна, навлече въстаническото рухо и с револвер в ръка хукна към площада. Пристигна сред първите. Постепенно целият площад се изпълни с хора и шум. Войниците на Николаев, учебният батальон на Филов, Станимашката чета, голямоконарци начело с Чардафон, въстаници от града — всичко това се блъскаше, викаше, пееше. На коня, с гола сабя, Николаев стърчеше над всички и раздаваше команди. Шареха насамнатам и се разпореждаха Муткуров, Филов, Райчо Николов, Соколов. Запъхтян пристигна и Захари Стоянов.

Конакът бе потънал в мрак. Сякаш нищо не се бе случило. Сякаш целият този невъобразим шум не проникваше вътре. Някой се провикна:

— Де си, Треперко, да излезеш, да ти целунем скутовете?

А Чардафон се заканваше да срине зданието, да го обърне на прах и пепел.

По едно време се показа — сънен и уплашен — майор Коростелев. Николаев настоя да се отвори вратата. Коростелев изчезна. След малко пак се появи, този път придружен от подполковник Чичагов. Като се преструваше, че не забелязва офицерите, Чичагов, облечен в парадна униформа, се обърна направо към войниците:

— Затова ли императорът ви даде пушки? За да стреляте срещу братята си?

— Господин подполковник — изкрещя Николаев, — не забравяйте, че стоите пред една революционна войска.

Изпълнил мисията си — да оповести официалното отношение на царска Русия, — Чичагов се оттегли.

Накрая се яви генерал фон Дригалски. Той не бе съумял да схване какво се върши във войската, на която бе върховен началник. Не разбираше и характера на събитията, които изневиделица — за него — нарушиха нощното спокойствие. Затова и първата му реакция бе да се разсърди, че Николаев не му отдава чест.

— Източна Румелия престана да съществува и вашата власт е прекратена, господин генерал — отвърна му Николаев.

Фон Дригалски продължи да протестира. Тогава поручик Стефов извади пистолета и стреля в краката му. Генералът благоразумно се оттегли.

Коростелев изумен наблюдаваше тази нечувана и невиждана

Провъзгласяване на Съединението — худ. Ат. Жеков

дързост спрямо военното началство. Но след като и Чичагов, и фон Дригалски се измъкнаха, беше излишно той единствен да рискува живота си. Връчи на Николаев ключовете и слезе от сцената на историята, където така случайно се бе напъхал.

В двора на конака бяха строени ротите от Първа пловдивска дружина, които предния ден бяха свалени от лагера, за да пазят главния управител. Николаев се провикна към тях:

— Войници, поздравявам ви със Съединението на нашето отечество.

Отвърнаха му с мощно „ура". Вратите на конака широко се разтвориха. Войниците от охраната се смесиха с въстаналия народ. Вече нямаше кой да защити Източна Румелия. Множеството напираше да нахлуе в конака. Чуваха се закани срещу „пашата". Не преставаше да ехти възгласът: „Долу Румелия! Да живее Съединението!"

В цялата тази свръхвъзбуда, даже настървение, не отслабваше направляващата роля на ръководителите. Не биваше да се допуска саморазправа, която би опетнила великото дело. Военните пак се държаха формално настрана — народната воля не биваше да се претълкува като преврат. На една представителна група от граждански лица — сред тях З. Стоянов и Ив. Андонов — бе поръчано да влезе в конака и да съобщи на главния управител, че Източна Румелия е издъхнала.

Кръстевич очакваше тази среща. Депутацията го завари в леглото. Ив. Андонов тържествено обяви:

— Ние сме упълномощени от народа и войската, които са вън,

да ви известим, че вашата власт е съборена и е провъзгласено Съединението на Южна със Северна България в името на княз Александър.

От сутрешния хлад, а и от вълнение главният управител трепереше. З. Стоянов бе водил безмилостна война в печата срещу този човек, но сега му дожаля за стареца. Успокои го, че животът му не е заплашен.

— Ние нямаме нищо против вас лично, бае Кръстевич. Ние сме против пашата — каза той.

Кръстевич отговори достойно:

— И аз съм българин. Ако съм изгубил всичко, то поне народът печели.

Изкараха го на двора. Посрещна го един вик, излязъл сякаш от едно гърло: „Долу пашата!", вик, който според З. Стоянов веднъж на сто години се чува. Кръстевич бе символ на Източна Румелия. Пленяването му доказваше, че е паднала най-сетне източнорумелийската власт.

Настаниха го във файтон. До него се разположи Недялка Шилева в комитски дрехи и с гола сабя. Заобиколен от голямоконарци, файтонът трябваше да откара бившия главен управител в Голямо Конаре. По волята на Чардафон обаче премина по главните пловдивски улици и край консулствата, навсякъде съпроводен от една тълпа несдържани в ликуването си хора. Трябваше да се намесят ръководителите, за да се преустанови това недостойно шествие.

В Голямо Конаре Кръстевич бе настанен в дома на свещеника Тодор Райков. Тук в продължение на три дни търпеливо изчакваше съдбата си. Не беше сторил нищо, от което да се стеснява или бои. Като главен секретар, а после и като главен управител на Източна Румелия се мъчеше да намери равновесие между задълженията си на висш чиновник, назначен от султана, и дълга си на българин. Бе се проявил като добросъвестен служител, когото Високата порта с нищо не можеше да укори. Но и не бе допуснал да се потивопостави на народната воля. Той не си позволи да призове за помощ от Цариград. (Година по-късно „махзарджиите" не ще се спрат и пред такава стъпка.)

З. Стоянов повика от София Ганьо Атанасов. Облечен пак в офицерски дрехи, той бе пратен в Голямо Конаре, за да се грижи за Кръстевич. Селяните се отнасяха почтително към бившия главен управител. Отбиваше се от време на време и Чардафон, за да изиграят по една табла.

На третия ден, придружен от капитан Ганьо Атанасов, Кръстевич замина през Пазарджик, София и Лом за Цариград.

(Къщата, в която Кръстевич е прекарал тези три дни, е разрушена едва през 1983 година. Пречела за строителството на някаква обществена сграда. Имало спорове, но накрая надделели тези, които разсъждавали логично: защо пък трябва да пазим къщата, в която е спал Гаврил Кръстевич? Та той е спал и в София, и в Лом; навсякъде ли къщите трябва да се пазят?

Учудваща е тази логика. Става дума не за Кръстевич като лич-

Гаврил Кръстевич, развеждан из Пловдив. До него е Недялка Шилева

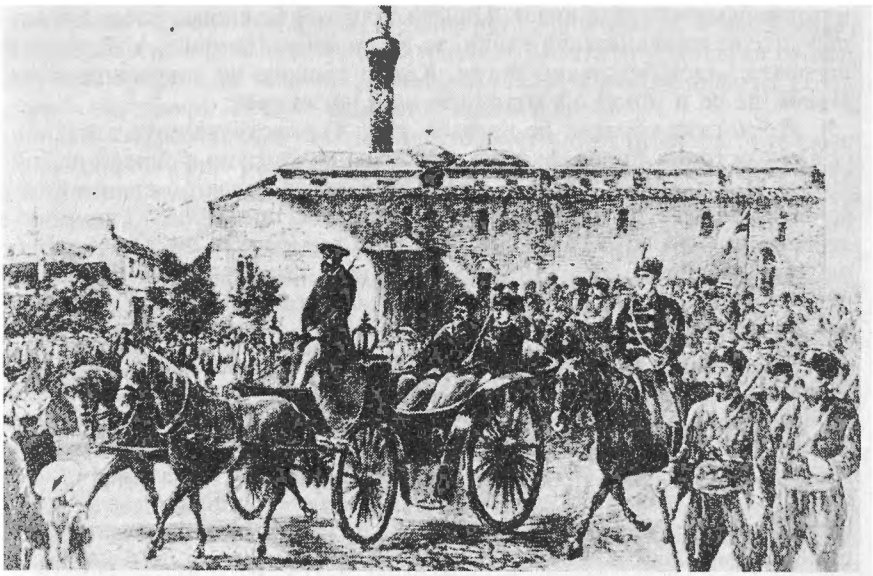

ност, а за един символ на победилата национална революция. Кръстевич олицетворяваше ненавистната Източна Румелия. Иначе той бе човек с несъмнени заслуги. Даже Чардафон — този невъздържан партизанин, който в Пловдив така безсърдечно унижаваше стария деятел, се отнасяше по човешки с него в Голямо Конаре.

Не можем да се сърдим на прадедите си, че не са ни оставили в наследство пищни палати. Творците на българската история са живели в скромни селски домове, които лесно са се разрушавали. Ала домът на свещеник Райков е изкарал 100 години и е можел да остане като свидетелство за онова славно време, когато днешният град Съединение се сроди с едно от най-големите събития в историята ни.

От някогашното село Голямо Конаре не е останало почти нищо. Къщите са нови, а площадът — мраморен.)

Конакът бе вече превзет, когато почнаха да приждат въстаници и от други места. Станимашкият отряд, наброяващ неколкостотин въоръжени мъже, се водеше от учителя Н. Кръстев и от поп Ангел Чолаков. Малко по-късно пристигна още една група, съставена от четници от Перущица, Брацигово и други места. Водеха ги Тодор Гатев, Атанас Патев и Спас Турчев. Всички те увеличиха още повече въоръжената опора на новата власт, а и пред чуждите представители свидетелствуваха колко масово и мощно е народното въстание.

Без всякакви усилия бяха завзети и другите правителствени учреждения. Единственият инцидент стана при пощенската станция.

Началникът на станцията Костадин Тодоров, бивш опълченец, бе един от малцината, които изпитваха непонятна преданост към

източнорумелийската власт. Цялата нощ той бе сновал заедно с жандармите из пловдивските улици, за да лови бунтовници. А на заранта неговата власт безследно рухна. Какво толкова го свързваше с нея? Никой не се и опита да отговори на този въпрос.

Но когато конакът бе превзет, сред тържествуващите въстаници се яви Костадин Тодоров; пиян, размахваше юмруци и сипеше закани. Не му обърнаха внимание. Само Николаев се ядоса по едно време и му кресна: „Да се махаш оттука, че ще те претрепя!“ Тодоров се стресна и набързо се измъкна. После в мемоарите си Ив. Андонов ще съжалява, че не е изпълнена заплахата. Защото, пише той, „във време на революция толерантността към своя противник е равносилна на голям будалък“.

На майор Райчо Николов бе поръчано да завземе пощенската станция. Когато К. Тодоров го зърна, сигурно се е сетил за заплахата на Николаев и е помислил, че идват да го арестуват. Побягна към „Джумаята“. Р. Николов хукна след него. Насред площада, пълен с хора, Тодоров спря, обърна се, извади пистолет и ненадейно стреля. Веднъж, два, три пъти... Добър стрелец бе бившият опълченец. И трите куршума попаднаха в целта. Дядо Райчо се просна на земята. Шапката му отлетя встрани. Белият кител почервеня от бликналата кръв.

Вцепенението бе кратко. Десетина куршума пронизаха убиеца.

Това бяха двете жертви на Пловдив по време на Съединението. Трупът на Тодоров бе влачен из улиците на града и заровен в Маранките гробища без поп и кръст. Така закопаваха тогава престъпниците и самоубийците. Погребението на Райчо Николов събра целия град. Малкият герой от Кримската война остана в историята като герой и на Съединението.

6 септември — петък. Денят бе слънчев и горещ. Всичко живо бе излязло навън. Гърмяха музики. Ечаха песни. Люшкаха се хора. Възторжени шествия обикаляха улиците и площадите и даваха израз на всеобщия възторг.

Полицията, войската и чиновниците веднага се заеха да изпълняват разпорежданията на новата власт. Услугите си предоставиха и руските военни инструктори. Източна Румелия се сгромоляса, без никой да съжали за нея.

В двора на конака се намираше телеграфната станция. Вратите ѝ бяха строшени. Вътре започна да се разпорежда Иван Стоянович, сам телеграфист. Намериха се и още двама телеграфисти. Те седнаха до апаратите и запредавахадиктуваната от Иван Андонов телеграма:

„До окръжните управители, дружинните командири и околийските началници. Румелийското правителство е съборено и на негово място е провъзгласено Съединението в името на Негово височество българския княз Александър Батенберг. Съберете населението и му обяснете този народен акт. Заповядва се най-строго да се запазят

вътрешният ред и тишината. Трябва да се покоряват и изпълняват заповедите на временното правителство. Войската трябва да се подготви за поход и да чака оттук заповед. Сторете необходимото. Пловдив. 6 септември 1885 г. Временно правителство."

В Пазарджик, където след заминаването на З. Стоянов бе останал П. Зографски, още на 5 септември следобед местният комитет проводи куриери из окръга да съобщят, че през нощта ще се провъзгласи Съединението.

В самия град положението бе вече неудържимо. В казармите 700 запасняци очакваха сигнал за действие. Гражданите бяха въоръжени. Властите не смееха да се противопоставят.

Привечер пристигна капитан Кънчев с войската, която бе пратена да усмири Панагюрище. Той се заканваше да арестува всички агитатори, но си остана със заканите. Докладът му по телеграфа за Начов — директора на вътрешните дела, бе песимистичен: „Намирам положението за незавидно, даже за трагично".

Сутринта започнаха да приижат селските отряди; близо две хиляди души под командата на опълченеца Георги Здравков, други хиляда начело с Георги Димитров — Мавродо. Посрещнаха ги с националния трибагреник и с възгласи за Съединението.

Следобед с влака от Пловдив пристигна Т. Мумджиев. Той носеше цял сноп от възванието на З. Стоянов, а и сам бе присъствувал на завземането на конака Властта в Пазарджик бързо капитулира. Междувременно Съединението вече бе прогласено в Сестримо, Белово, Ихтиман, навсякъде из окръга.

Капитан Кънчев сложи оръжие пред единодушния възторг. Педантичен офицер, той вярваше, че да изпълнява заповедта на командирите, е негов дълг. Но бе достатъчно порядъчен, за да разбере най-сетне, че е застанал срещу собствения си народ. Разкаянието му бе искрено, когато веднага телеграфира на околийския началник в Панагюрище: „Съжалявам крайно за строгите мерки срещу гражданите ви в Панагюрище по повод на Съединението. Причините бяха, че ний до последно сме се лъгали и мислили, че е партизанско дело, та като отговорен командир смя ся (старали) да се отстранят сблъскванията. Извинете и забравете миналото и нека се приготвим към бъдещите трудности на важното предприятие. Нека живеят панагюрските борци, нека живее Съединението!"

Най-активните дейци на Съединението от Станимашка околия се намираха в Пловдив. От това се възползуваха някои местни началници, за да си запазят властта и при новото положение. Но срещу тях се надигна цялото население. Околийският началник телеграфира на Начов: „Без сила нищо не се може". Но от Пловдив нямаше кой да му отговори. Офицерите, които се бяха опитали да се противопоставят, бяха заловени от тълпата и подложени на поругание. В Сливен опит за съпротива оказа само дружинният командир майор Голов, но бе веднага отстранен. Около 250 граждани и войската, с която бяха

повечето офицери, заеха правителствените учреждения, прекъснаха железопътните и телеграфните линии.

Спокойно и мирно преминаха тези дни в Стара Загора. Окръжният управител Атанас Илиев свика сутринта на 6 септември повидните граждани, представители и на двете партии. Всички се обявиха за Съединението и се споразумяха за задружни действия в негова защита.

В Чирпан с църковни камбани бе оповестена победата на Съединението. Стотици хора обкръжиха околийското управление, гдето бяха задържани пленените въстаници. Поручик Жейнов трябваше да се спасява с бягство.

Първият ден на съединена България в Чирпан бе не само ден на възторг. Този ден всички изпращаха в последния им път жертвите от престрелката между въстаниците и войската.

Петър Димитров, пловдивският окръжен управител, бе освободен от пленничеството в Голямо Конаре рано сутринта на 6 септември. Той веднага се върна в Пловдив, гдето му бе наредено да заеме поста си, но вече на българска служба. Димитров не се поколеба да приеме. Впрочем такъв съвет му даде и подполковник Чичагов.

Водачите на свалената от власт Народна партия се събраха рано-рано на 6 септември. Присъствуваха Гешов, Величков, Хаканов, Янкулов, Юруков и др. Решението им бе единодушно: да се приеме „свършеният факт". Гешов се яви пред Николаев, за да му заяви: „И ние сме българи, и ние не сме против". В Копривщица, гдето се намираха двамата бивши директори Маджаров и Бобчев, се отслужи молебен за Съединението. След това реч държа Бобчев.

На 6 септември от пловдивската телеграфна станция Захари Стоянов продиктува следната телеграма: „Варна. Негово Височество българския княз. Днес Съединението прогласено по цяла Румелия в името на Ваше Височество. Правителството съборено. Ваши верни поданици. Временното правителство."

Обявеното за подател временно правителство още не бе съставено. Но З. Стоянов не можеше да я подпише от лично име, а още по-малко от името на революционния комитет. Дори и в този вид телеграмата не получи отговор. В Пловдив решиха, че съобщението трябва да се предаде чрез авторитетно лице, към което князът храни лично доверие. Пристигна д-р Странски. От другата страна на апарата вече се бе обадил князът. Странски диктуваше: „Съединението стана мирно и тихо. Най-голяма заслуга има Данаил Николаев, който начело на своята втора дружина спомогна да се извърши то без всякакво кръвопролитие."

Отговор от Батенберг сега се получи, макар и не съвсем определен: „В името на святото дело моля да запазите реда и тишината в страната до моето пристигане в Пловдив. Бог да е с нас."

Към 10 часа и Николаев телеграфира на княза: „Румелия въстана, всички румелийски войски са мобилизирани и ще се съсредоточат в

Телеграма до княз Александър, подписана: „Временното правителство".

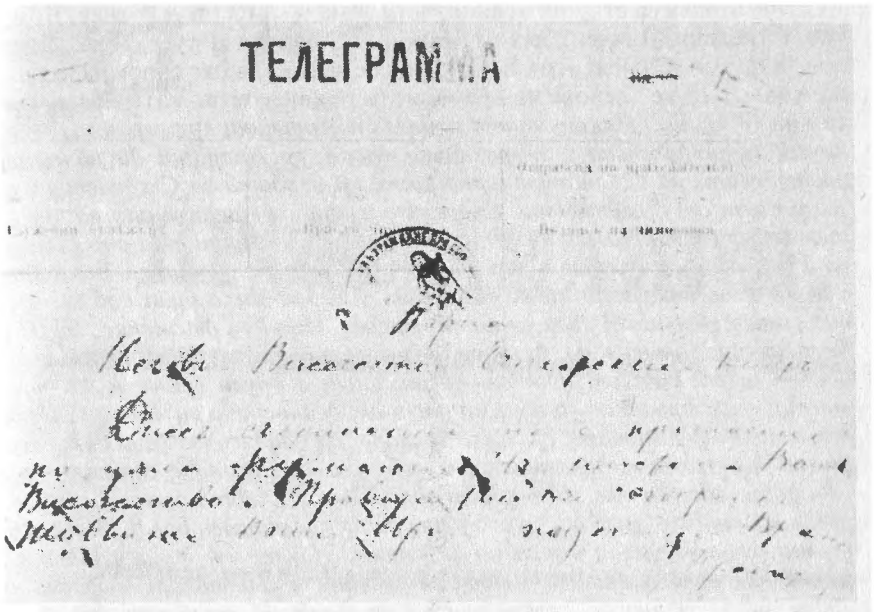

Ямбол, Бургас и Търново-Сеймен. Войската Ви провъзгласи за свой княз."

Изглежда, Батенберг покрай съобщението на Странски и телеграмата на Николаев бе сметнал, че „временното правителство" има за шеф Николаев, та изрично благодари нему и го извести, че официално ще отговори от Търново. От д-р Странски поиска да се изпратят депутация и информация за отношението на Цариград към събитията.

На предна линия излизаха не дейците на революционния комитет, а представители на войската и на политическите партии. Странски преувеличаваше ролята на Николаев. От неговото съобщение до княза излизаше, че успехът се дължи изключително на войската. Сам Странски пое в ръцете си гражданската власт. Това не стана мимо волята на ръководителите на БТЦРК. Те се стремяха Съединението да се приеме отвън като дело на целия народ. Такива са съображенията, от които се изхождаше и при формиране на временното правителство. Неговият състав бе оповестен чрез специална прокламация към населението: председател д-р Георги Странски, подпредседател д-р Стоян Чомаков*, военните С. Муткуров, Д. Филов и Р. Николов, както и цивилните Йоаким Груев, Костаки Пеев, д-р Г. Янкулов, Дан. Юруков, Г. Бенев, Г. Данчев, З. Стоянов, Атанас Самоковец.** От общо

* Първоначалното предложение бе председател да стане д-р Ст. Чомаков, който си направи отвод, като се позова на възрастта си. Пък и имаше име на отявлен русофоб.
** Ат. Самоковец е първият кмет на Пловдив след Освобождението. Той е син на Димитър Зограф (брат на Захари Зограф) и брат на Станислав Доспевски.

13 души трима са старши военни, четирима — либерали (Бенев, Чомаков, Странски, Данчев), пет от Народната партия (Груев, Пеев, Янкулов, Юруков, Самоковец). З. Стоянов се задоволи със скромната роля на един от 13-те членове на временното правителство като представител на БТЦРК. *(Някои, които прилагат сетнешни критерии към една друга, по-отдалечена и по-различна епоха, се стараят да наложат представата за З. Стоянов като вожд на борбата за Съединение и на самия акт от 6 септември. Съвременниците са единодушни: по характер Захари Стоянов за вожд не ставаше. А и събитията от лятото на 1885 г. не се нуждаеха от един всепризнат ръководител, без който или не биха довели до този резултат, или пък биха били добили друг вид. Движението за съединение бе масово, народно движение. БТЦРК бе в пълния смисъл на думата демократична народна организация. Тя — за разлика от подобни организации в друго време и на други места — разгръщаше по-голяма част от дейността си легално. Целите, които преследваше, срещаха всенародно одобрение. Тези сили, които не възприемаха действията ѝ, не бяха в състояние сериозно да ѝ се противопоставят. В такава обстановка цялото ръководство на революционното движение работеше като колективен орган с демократична организация и начин на действие. Името на Захари Стоянов изпъкваше сред плеядата негови съратници и съидейници с ореола на Априлската епопея, с писателската му дарба, а и с умението му да приложи традициите на освободителната борба според условията в Източна Румелия и според особеностите на времето от лятото на 1885 г. Големите му качества на безкористен борец и политик реалист отново ще се проявят, когато, след като настъпи часът за решителния удар, той, написал позива към народа и явил се пред Гаврил Кръстевич, за да оповести победилата народна воля за съединение, се отдръпна назад, за да даде преднина на хора, по-нужни за момента.)* След два дни на мястото на убития Райчо Николов и на заминалите за границата майори Филов и Муткуров са назначени още двама представители на БТЦРК — Ризов и Паница, и като представител от княжеството — П. Р. Славейков.

За главнокомандуващ бе определен майор Данаил Николаев*.

Този състав на временното правителство бе израз не само на политическа мъдрост и дипломатически такт на ръководителите. Той отразяваше пълното единодушие, което на 6 септември се прояви сред самия народ и неговите политически сили.

Единството на нацията бе един от главните фактори, благодарение на които Източна Румелия рухна без всякаква съпротива.

Чак до 5 септември се запазиха различията в мненията по целесъобразността на Съединението или за начина, по който то трябва да се извърши. Към различни линии се придържаха правителството

* Първоначалното предложение бе за главнокомандуващ да се назначи майор Филов. Възрази Радко Димитриев — обстоятелствата изисквали енергичен, твърд човек, а Филов бил мек и спокоен. Той предложи Николаев и това се прие.

ПРОКЛАМАЦИЯ

Къмъ всичкитѣ резервисти на възрастъ отъ 18 до 40 години

БРАТИЯ,

Жребието вече е хвърлено и съединението съ Княжество България подъ скиптра на Българский Князь е вече провъзгласено. За това отъ вашитѣ мишци и отъ вашитѣ сили и патриотизмъ отечеството и народа ни очакватъ най-голѣми жертви, безъ които страната ни може да се тури въ най-голѣма опасность.

Временното правителство вече е взело нуждитѣ мѣрки за да се накаже най-строго, всѣки който по този или онзи начинъ пагубва указанията на настоящата прокламация, като мене се спира прѣдъ никакви срѣдства. Затова всѣки отъ васъ подиръ 48 часа слѣдъ заглавянието на настоящата прокламация е длъженъ да се намѣри въ Командантското управление на своята си дружина, съ въоружението и облѣклото си, до по-нататъшното разпорѣждание отъ страна на Команданта.

Пловдивъ, 6-й Септемврий 1885 г.

Прѣдсѣдатель на Врѣменното Правителство

Д-ръ Стрengiski.

в княжеството и управляващите среди в Пловдив, Батенберг и опозицията. В самото революционно движение новата тактика не бе проникнала сред всички звена и дейци. До последния момент З. Стоянов се отнасяше резервирано към ролята на войската и призоваваше за чети от княжеството. Д. Петков и Д. Ризов не се отказваха да съгласуват действията в Южна България с революционната борба в Македония.

Когато настъпи решаващият момент, когато се пристъпи към действие, различията минаха на заден план. Всички се обединиха в едно. Всеобщ бе възторгът, с който се посрещна Съединението. Не се чувствуваше капка съмнение в основателността на този акт и в неговата справедливост. Ударът върху Източна Румелия се нанесе мълниеносно и тя се сгромоляса тутакси. Не стана нужда да идват допълнителни подкрепления от околните селища, нито пък въоръжени чети от княжеството. Нямаше кой да се съпротивлява. На повечето места властите просто обявиха, че са за Съединението, и продължиха да изпълняват функциите си, вече като органи на българската държава. Управлявалата до 6 септември партия бе представена широко в новото правителство. Нейните съмишленици бяха в редиците на въстаналия и ликуващ народ. *(Човек може да се възхищава от ония български дейци, които подготвиха и изиграха главната роля, за да се постигне една от основните цели на българската национална програма, на тяхната прозорливост, на тяхната смелост, на политическата им мъдрост и последователност, на тактичността и дипломатичността им. Благодарение на всички тези и други качества те успяха не само да набележат голямата цел, но и да намерят пътищата, по които тя да се постигне. И което бе особено важно — те имаха дързостта да рискуват. Защото идеални предпоставки за победата на една кауза никога не са налице. Към всички благоприятни фактори е нужен и рискът, който ръководителите поемат, за вдигане масите на борба, без да има абсолютна сигурност в благополучния ѝ резултат.*

Възхитата към тях обаче не е основание за съмнение в патриотизма на другите, които, споделяйки общата идея, препоръчваха други средства, които вярваха, че по друг път целта ще се постигне по-сигурно и по-безболезнено. Историята в този случай даде право на тези, които бързаха, които не искаха да се изчаква, които предпочитаха да се понесат временни несгоди и изпитания, да поемат опасността от риска, на който и народното дело, и лично себе си излагаха, но да не оставят разрешението на националния проблем в зависимост от по-изгодни условия, които неизвестностите на по-далечното бъдеще я предложат, я не. Но тя — историята — не може също така да отрече основанията и на другите, на по-търпеливите и по-съобразителните, защото нямаме никакви причини да не вярваме и в техните патриотични подбуди. И защото кой може да докаже дали в бъдещето каистина тяхната гледна точка не би предотвратила някои по-тежки последици?)

От съзнанието, че е извършено национално дело, бяха проникнати действията на революционната власт в Южна България. Сред мерките за охрана на обществения ред се открояват заявленията и действията в защита на малцинствата. Не че се е появила някаква опасност от български изстъпления. Но националистическите кръгове сред малцинствата биха се изкушили да предизвикат безредици, с които да представят — особено пред външния свят — в неблагоприятна светлина хуманизма и благородството на целите на българското национално движение. Даже бе осигурена специална охрана за издаване в Пловдив на турски език в. „Хилял", който се мъчеше да поддържа у мюсюлманите чувство на принадлежност към една чужда държава — Турция. По време на Съединението от страна на малцинствата не се вдигна глас в защита на Източна Румелия.

Някои по-буйни либерали, обзети от партизанска страст, готвеха саморазправа над видни дейци на свалената от власт Народна партия. *(Почти всички, които в тези дни пишеха една от най-прекрасните страници от историята на България, бяха млади хора, с гореща кръв и истински родолюбци, но неопитни политически и граждански, склонни към крайности в думи и дела, мъчно приемащи, че други, които мислят различно, могат да имат право, противници на всякакъв компромис и всяко отстъпление. Да се удивляваш все пак, че в такава емоционална обстановка надделява толкова разум и такт!)* Бяха пратени войници да охраняват домовете на заплашените. До никаква саморазправа не се стигна.

Вътрешното спокойствие позволяваше цялото внимание и всичките усилия да се съсредоточат към защитата на Съединението отвън. Заплахата се виждаше от страна на Турция. Бяха мобилизирани всички мъже между 18- и 40-годишна възраст. Отвсякъде се стичаха доброволци. По границата се изграждаха укрепления. Със заповед на главнокомандуващия майор Николаев бяха определени четири пункта за съсредоточаване: Харманли, Търново-Сеймен, Ямбол и Казъл-Агач (Елхово). Заминаха за границата първите войскови поделения. Чиновниците по железопътната линия за Цариград, която бе собственост на австрийския капиталист барон Хирш, отказаха да се подчинят на новата власт в Пловдив. Железопътната линия бе завзета от български войскови части в участъка от Саранбей (Септември) до Харманли. Руският капитан Владимир Александрович Петров — зет на д-р Стоян Чомаков, бе пратен с дружина да взриви железопътния мост край Харманли.

Мерките за защита от външно нападение се съгласуваха с руското консулство, лично с Игелстром и Чичагов. Още сутринта на 6 септември майор Николаев и други ръководни дейци на новата власт бяха поканени в консулството. Тук завариха руски офицери и доста българи — и либерали, и съединисти. Игелстром и Чичагов поздравиха Николаев с голямата победа. По руски обичай се разцелуваха. Вдигнаха се наздравици за съединена България и за Русия.

Войници от Ученическия батальон.

Чичагов пое ролята на истински главнокомандуващ.* С него се определиха центровете за съсредоточаване и се прие планът за граничните укрепления. Към Николаев се придаде началник-щабът на източнорумелийската милиция, руският капитан Харкевич, за постоянна консултация, а и за пряка връзка с консулството.

Огромен възторг и патриотичен подем предизвика Съединението в цялото княжество. И тук одобрението бе повсеместно. От всички краища в столицата пристигнаха приветствени телеграми. Празнични шествия обикаляха софийските улици. „Народът навсякъде ликува — донасяше на княза Илия Цанов, външният министър — и е готов на всякакви жертви. Запасните вече пълнят града и цепят въздуха с юнашки песни."

„Съединението е прогласено. Цяла България е на крак" — отбелязва с вълнение в дневника си Тодор Икономов, един особняк в политическия живот на княжеството, който сред либералите минаваше за консерватор, а сред консерваторите — за либерал; когото русофилите подозираха в русофобство, а русофобите — в русофилство. За него значението на Съединението се определяше преди всичко от по-голямата възможност за българската държава да действува самостоятелно, като изхожда само от собствените си интереси.

Пред двореца се състоя масов митинг. Оратори бяха П. Р. Славейков и Тодор Иванчов от управляващата партия и Димитър Греков от опозиционната Консервативна партия. „Днес няма партии, има

* По думите на Симеон Радев.

българи, които трябва да си подадем ръка и дружно да изкараме делото!“ — това рече не друг, а Димитър Греков. Драган Цанков не участвува в митинга, ала и от неговите среди не се изрече дума срещу Съединението.

На площад „Св. Крал“* под развятото трицветно знаме поборникът и опълченецът Симо Соколов в голям тефтер записваше доброволци.

Не се чувствуваше нито униние, нито уплаха. Всеобща бе вярата, че великите сили ще посъветват Високата порта да се въздържи от намеса. Но и да не ги послуша, българският народ бе готов да отстои своето справедливо дело. С цената на всякакви жертви няма да се позволи ново турско нашествие в България — такава бе общата воля.

Никой не допускаше, че такъв важен и отговорен акт може да се предприема без знанието и одобрението на Русия. Хората се чувствуваха сигурни, защото зад гърба си усещаха могъщата поддръжка на руския цар.

Към Пловдив се отправиха набързо мобилизираните и въоръжените военни поделения. За кратко време по-голямата част от действуващата армия, както и запасните, бяха прехвърлени в Южна България.

Министърът на външните работи Ил. Цанов бе обсаден от дипломатическите агенти още на 6 септември сутринта с настойчиви въпроси за отношението на правителството към пловдивския акт. Той се оправдаваше с отсъствието на княза и министър-председателя от София и се измъкваше от отговор.

Княз Александър се намираше все още край морето — в лятната си резиденция „Сандрово“.

Слънцето едва се бе вдигнало над чертата, която съединява морето с небосвода, когато князът бе събуден. Викаха го по телеграфа от Пловдив. Смаян, той прочете съобщението, подписано от „временното правителство“. Само преди няколко дни Муткуров и Ризов го бяха уверили, че Съединението ще се обяви не по-късно от средата на месеца. Свързан с обещанието, което даде във Франсесбад, той се бе надявал да го поотложи. Пред свършения факт не му оставаше голям избор, а и нямаше време да протака и да отлага. Всяко забавяне би имало непредвидими последици. Никакво колебание — да приеме или не — не изпитваше. Рискът бе голям, но надделяваше съзнанието, че му се предлага единственият шанс, за да оцелее Бързо и категорично взе решение: да даде благословията си, да застане начело на съединена България.

Трябва да се признае заслугата на княз Александър, че не се пропусна ценно време заради негови колебания или двусмислие. Но и не бива да се преувеличава значението на тази му решимост. Защото още С. Радев предупреждаваше, че „да прегърнеш едно приготвено

* Днес площад „Ленин“.

Петко Каравелов.

дело, не значи сам да си го приготвил; и да експлоатираш това дело, няма нужда да си го създал".

От Пловдив напираха за бърз отговор. От София по телеграфа министрите Цанов, Радославов и Кантакузин, притискани и от дипломатите, питаха какво да говорят.

Князът даде разпореждания, с които лично веднага се ангажира със Съединението. Но от официално становище се въздържа. Нужно му бе време, за да се съобрази с външната реакция. Най-важното — да се узнаят намеренията на Високата порта. А и трябваше да се уговори това становище с Каравелов. Да одобри Съединението без съгласие на отговорното правителство — това би изглеждало на преврат. И в Пловдив, и в София князът съобщи, че заминава за Търново, където се намираше Каравелов. Оттам щеше да изпрати и официалния акт за признаване на Съединението.

Рано заранта на 6 септември и Каравелов бе събуден поради повикване по телеграфа от Пловдив. З. Стоянов от името на „временното правителство" уведомяваше министър-председателя, че е прогласено Съединението „по начин най-благороден", че навсякъде владее мир и тишина, а народът акламира княза.

Бе 7 ч. и 35 м.

След малко от Варна се обади князът. Моето мнение е — съобщи той, — че не мога да не приема Съединението. Предлагаше да се извърши незабавна мобилизация, да се известят великите сили, че Съединението не гони никаква враждебна цел спрямо Високата порта, а той лично признава сюзеренните права на султана, двамата — князът и Каравелов, да заминат за Пловдив, за да поемат управлението на областта.

Правителството бе държано в течение на хода на подготовката за Съединението главно чрез Ил. Куртев, естествено, доколкото самият Куртев бе запознат с подробностите и с най-важните решения. Князът и Ризов осведомиха Каравелов, без да бъдат много конкретни, за намерението на революционния комитет в скоро време да провъзгласи Съединението.

Каравелов бе министър-председател, който носеше отговорност за интересите и бъдещето на държавата. Той нямаше и личните съображения на Батенберг, за да се форсират събитията. Едно нарушение на международен договор и на признати права на чужда държава предизвиква винаги усложнения, последиците от които трябва да се съзнават и да се прецени доколко държавата, дръзнала да стори това, е готова да ги поеме. Една революционна организация няма тези задължения и не носи тази отговорност.

Сам Каравелов нямаше вкус към резки промени. Той бе привърженик на постепенните и бавни реформи, на всестранно подготвени действия, на максималната сигурност за успех. Възглавяваното от него правителство съзнателно се държеше настрана от революционната организация, за да не се оплита в насилственото сваляне на една

законна от международна гледна точка власт. В случай че революционното движение успее, тогава отговорното българско правителство се намесва, но вече в името на запазване на реда, за да се предотвратят кръвопролития. Впрочем такива бяха най-вече съображенията и на княза, когато предупреждаваше, че само след като Съединението успее, той ще е в състояние да го одобри и да го възглави.

Съединението бе обявено. Каравелов нямаше време да се двоуми и колебае. Още повече, че щом се узна радостната вест, улиците на старопрестолния град се изпълниха с ликуващи тълпи. „Да живее съединена България!" — ехтеше отвсякъде. Народът прие отведнъж Съединението и бе готов на всякакви жертви, за да го запази и укрепи. Каравелов не бе насърчавал движението в Южна България. Не бе смятал за толкова належащо съединението ѝ с княжеството, ала след като то бе станало, нямаше друг път, освен да го защити с всичките сили и средства на българската държава. На Ил. Цанов съобщи: веднъж фактът станал, трябва да се вземат всички мерки, за да се спаси положението. А сам се яви пред ентусиазирания митинг на търновци и произнесе реч, която всред всеобщ възторг приключи с лозунга: „Тая година в Тракия, догодина в Македония". *(Онези, които запалиха пожара на Съединението, вярваха в справедливостта на делото и бяха движени от най-чист патриотизъм. Дори и да им минаваше през ума за последици — международни най-вече, — голямо значение не им отдаваха. Без тяхната дързост и готовност за саможертва кой знае кога и как щеше да настъпи часът на Съединението! Но Съединението бе прогласено и от него ще възникнат изключително сложни проблеми. Тяхното разрешаване ще се падне на тези, които ръководеха държавата и доскоро бяха призовавали за отлагане и благоразумие. Ако вече не дързостта и личното безстрашие, то качества не по-малко ценни ще са нужни, за да се затвърди поетото „по начин най-благороден" национално дело!)*

В Търново се намираше и Стефан Стамболов, който като председател на Четвъртото народно събрание заемаше третата — след княза и министър-председателя — по важност длъжност в държавната йерархия. Събитията около Съединението ще поставят началото на онзи политически старт, който само след година ще го изведе на позицията на първи политически лидер и неограничен държавен ръководител. Но сега, през септември 1885 г., той зачиташе авторитета на Каравелов и напълно споделяше разбиранията му както преди Съединението — за несвоевременността му, така и след обявяването му — за необходимостта то да бъде незабавно признато и защитено с всички средства.

Млад, енергичен, умен, амбициозен—в годините след Освобождението Стамболов бе една от най-популярните личности, на която и приятели, и врагове предричаха голямо бъдеще. Той притежаваше един капитал, високо ценен от мислещата част на обществото — поборник от националната революция, апостол от Априлското въста-

Стефан Стамболов

ние, Ботев другар. Обвинявали са го, че и по време на въстанието, и по време на Освободителната война е отсъствувал от там, където са се разигравали събитията, където е било опасно. В Либералната партия стоеше в лявото крило, което го представяше за последователен демократ и даже за радикал. Признаваше водачите на партията Цанков, Славейков, Каравелов и не бързаше да играе челна роля. В такава роля се явяваше само когато на дневен ред се поставяха общонационални проблеми. Стамболов е един от основателите и вдъхновителите на комитета „Единство", възникнал непосредствено след Берлинския конгрес. По време на Кресненско-Разложкото въстание е сред най-изявените водачи на организацията, която подпомага въоръжената борба на българите под чужда власт. Пряко в тази борба пак не участвува. През 1880 г. той от името на Либералната партия преговаря с делегацията от Пловдив за съвместни действия в името на Съединението. В тези преговори отстоява позицията на управляващата в княжеството либерална партия: против прибързаност, за съобразяване с международната обстановка и главно с политиката на Русия.

По време на масовата борба срещу режима на пълномощията името на Стамболов рядко се чува. Той не е от тези, които тревожат най-много диктатурата на княза и консерваторите. При разкола в Либералната партия (1883—1884) се мъчи да заеме една средна позиция — от грижа за „партийното единство" не се проявява като страстен привърженик нито на Цанков, нито на Каравелов. Още тогава някои либерали го подозират, че по този начин се стреми да се наложи за водач на Либералната партия като олицетворение на единството и срещу непримиримостта на двамата водачи. Не се чува името му и през най-трескавата подготовка за Съединението — в началото и през лятото на 1885 г. Председател на Народното събрание, неговите разбирания и действия не се различаваха от официалните, които Каравелов изразяваше. Едва при провъзгласяването на Съединението Стамболов започва да се проявява самостоятелно. Бе усетил, че настъпва неговият час. И ако за З. Стоянов важното бе успехът на делото, което поставяше по-горе от самолюбието си*, то за Стамболов успехът на делото разкриваше възможност да удовлетвори самолюбието си. Ще го срещнем до Батенберг в дните непосредствено след 6 септември, а после — и по време на войната. Но Стамболов — големият отсъствуващ — няма да допринесе лично както за самото Съединение, така и за неговото утвърждаване и международно признание. Неговият истински час ще настъпи едва след това.)

Князът бе съобщил в Пловдив, че от Търново ще прати официалния акт за Съединението. Телеграмата завършваше с пожеланието: „Бог да е с нас!" Телеграма прати и в Дармщат, за баща си принц Александър Хесенски. Тя бе лаконична: „Заминавам за Пловдив". И завършваше със същото пожелание: „Бог да ми е на помощ!" В Дарм-

*Н. Генадиев.

щат бяха изненадани от вестта за Съединението. В отговора си Александър Хесенски изрази съмнение, че „сегашният момент би бил благоприятен". Но и на него не му оставаше друго, освен да заключи: „Бог да те закриля!"

Има, разбира се, нещо ритуално в това призоваване на божията помощ. Ала то разкриваше и едно съмнение в сполучливия изход. За този изход князът се надяваше не толкова на съзнателната дейност на хората, колкото на щастливия си шанс.

Все от Варна Батенберг изпрати телеграма и до Александър III с молба за неговата „мощна подкрепа".

Късно вечерта на 6 септември князът потегли за Търново. Огромни ентусиазирани тълпи го изпратиха. И така по целия път — навсякъде развълнувани и щастливи лица приветствуваха човека, който олицетворяваше съединена България. В Русе хиляди хора го посрещнаха с радостни възгласи: „Да живее Съединението! Да живее българският княз!" Сред посрещачите бе и Екатерина Каравелова. „Какво е отношението на русите?" — бе първият му въпрос към нея. „Шатохин* — рече тя — одобрява, но какво е становището на Петербург — не се знае."

Триумфално бе посрещането в старата българска столица. Тук чакаха д-р Г. Янкулов и К. Хаджикалчов — пратениците на временното правителство.

Някогашната апологетична за Стамболов книжнина рисува една сцена, достойна за антични драми — князът и министър-председателят — улисани и раздвоени, само председателят на Народното събрание — въодушевен и решителен. „Съединението е дело свършено и връщане назад е невъзможно — патетично говори той. — Времето е скъпо и не позволява минута за двоумение. Пред Вас, Ваше Височество, се простират два пътя: единият е през Балкана за Пловдив, другият е през Дунава за Дармщат." Батенберг, най-после решен, прегръща Стамболов и се провиква: „Аз избирам пътя за Пловдив. Бог, ако обича България, ще защити и мен, и нея."

Без съмнение в Търново се е спорило как да се оцени положението и каква линия да се следва. Не е чудно тогава Стамболов да се е държал по-решително, а князът и Каравелов, загрижени за международните усложнения, да са умували как те да се превъзмогнат. Ала още от Варна князът бе преодолял всяко колебание. С телеграма до Пловдив се бе ангажирал със Съединението. Баща си бе известил, че заминава за Пловдив. Пред Каравелов — чрез телеграфа — бе очертал целия план за действие. Не е било следователно нужно Стамболов да го увещава и да му сочи алтернативата „Дармщат или Пловдив", след като сам и по-рано князът бе избрал пътя за Пловдив. Пък и Каравелов бе съобщил на Ил. Цанов, че „свършеният акт трябва да се подкрепи". *(Изобщо апологетите ще упорству-*

*Руският консул в Русе.

ват да наложат представата за един Стамболов, който още тогава се противопоставя на един колеблив княз и на един боязлив министър-председател. Сякаш за да се докаже смелостта и прозорливостта на едни, другите на всяка цена трябва да се изкарат поплювковци!)

В Търново князът издаде два указа. Единият — за мобилизация с цел, както Цанов обясни на дипломатите, „да се осигури обществената сигурност". С другия се свикваше Четвъртото народно събрание на извънредна сесия. Тук в присъствието и на пратениците от Пловдив той подписа следния манифест* към българския народ:

„Ний, Александър I, с Божията милост и народната воля княз на Северна и Южна България.

Да бъде известно на моя любезен народ, че на 6-й того жителите на така наречената Източна Румелия след свалянето на тамошното досегашно правителство и избирането на друго привременно обявиха Съединението на Източна Румелия с Княжеството и единодушно Ма прогласиха за Княз и на тая Област.

Като имам предвид благото на Български народ, неговото горещо желание да се слеят двете Български Държави в една и постигането на историческата му задача, Аз признавам съединението за станало и приемам от сега нататък да бъда и се именувам Княз на Северна и Южна България.

Като приемам управлението на тая Област, Аз обещавам, че живота, имота и честта на всичките мирни жители, без разлика на вяра и народност, ще бъдат запазени и гарантирани. За запазването на реда и тишината са взети всичките потребни мерки и с нарушителите им ще се постъпи с всичката строгост на закона.

Надявам се, че любезний ми народ и от двете страни на Балкана, който с такава радост и ентусиазъм посрещна това велико събитие, ще Ми подаде своето съдействие за заякчаването на святото дело — Съединението на двете Български Области в една Държава, и ще бъде готов да направи всичките жертви и усилия за запазването на единството и независимостта на милото ни отечество.

Нека Бог ни бъде на помощ в това нужно и велико предприятие.

Издаден в старата Българска Столица Велико Търново днес на осьм Септември хилядо и осьмстотин и осьмдесят и пета година.

Александър"

Съдържанието на прокламацията е в духа на възприетата линия: Съединението е дело на самото население на Източна Румелия; князът се съобразява с народната воля и се намесва, за да запази мира и спокойствието. Не се говори за съединена България изобщо, а за Северна и Южна, което трябва да подскаже, че не се премахва формално разделението, предписано от Берлинския конгрес. Тържествено се приема защитата на „мирните жители" независимо от вяра и

*Текстът на манифеста според С. Радев е написан от Стамболов.

Посрещане на княз Александър в Пловдив.

народност. Същевременно се изразява решимост с цената на всякакви жертви да се отстои единството и независимостта на отечеството.

На 8 (20) септември вечерта два файтона тръгнаха от Търново през Габрово за Пловдив. В първия се настаниха князът и Каравелов, във втория — Стамболов. Придружаваше ги Шуменският кавалерийски полк. Навсякъде през села и градчета развълнувани хора приветствуваха ръководителите на съединена България. След десетчасов усилен ход наближиха Пловдив.

На 45 км северно от града, в с. Баня (Карловски бани), ги посрещнаха членовете на временното правителство. Князът бе приятно изненадан и зарадван да види сред посрещачите Игелстром и Чичагов. Последният — в пълна парадна униформа. Значеше ли това, че е получен благосклонен отговор на телеграмата му до Александър III?

Посрещането в Пловдив бе неописуемо. Но князът нямаше време да се опива от възторга и любовта, които отвсякъде го обкръжаваха. Той веднага изпрати официално уведомление до представителите на великите сили в София, че е поел в свои ръце управлението на Южна България. Отново подчертаваше, че населението на Източна Румелия го е провъзгласило единодушно за свой княз, а жителите на княжеството са настояли да приеме тази длъжност. Пак даваше уверение, че Съединението не е извършено с враждебни намерения спрямо „османското императорско правителство", чийто сюзеренитет почита, че гарантира спокойствието на „двете страни" и сигурността на всички жители. Князът апелираше към силите да признаят Съединението и

да съдействуват за признание и от Турция. И пак напомняше, че народът е решен да го защити с цената на живота си.

С пристигането на княза в Пловдив падна мандатът на временното правителство. Бе назначено комисарство, на което се възложи управлението на Южна България от името на княза. В състава му влизаха: д-р Г. Странски — комисар, и помощници Йоаким Груев и П. Р. Славейков.

Князът присъствува на тържествена литургия в катедралата „Св. Богородица". После посети джамията. По негова молба тук се отслужи молебен за султана. Той отхвърли предложението на военните за обезоръжаване на мюсюлманското население — не искаше да допусне никаква дискриминационна мярка спрямо малцинствата. Не се пестяха уверенията пред Високата порта, че Съединението не потъпква законните и признати интереси на империята.

В първите дни се проявиха и известни увлечения. Дори толкоз предпазливият Каравелов на търновския митинг се провикна: „Тази година в Тракия, догодина в Македония!" Столетникът академик Михаил Арнаудов си припомня припев от една песен, която като седемгодишно момче в Русе бе слушал да пеят отправящите се за границата войници:

Сбогом, сбогом! Към Тракия.
Помогна ще ни бог и за Македония!*

В извънредното си издание от 7 септември в. „Македонски глас" помести едно възвание, подписано от Д. Петков. На македонските българи се сочеше примерът на „нашите румелийски братя". „Сега или никога трябва да се опитаме ние да присъединим и тая откъсната част от общото наше отечество." Д. Петков приканваше македонските бежанци да се отправят през границата за Македония, а българите в империята — да въстанат незабавно, като ги уверяваше, че ще получат помощ от „свободните българи".

В София, Кюстендил и Дупница се трупаха бежанци от Македония. Образуваха се чети под водачество на стари войводи като дядо Ильо Марков, Стоян Богданцалията и др. Старата тактика за едновременно съединение и въстание в Македония продължаваше да се поддържа от ред дейци, а до други изобщо не бяха стигнали новите съображения и новата линия.

Първа грижа на българската политика след Съединението бе да не се дава никакъв допълнителен повод на великите сили за недоволство, а на Високата порта — за интервенция. От София Каравелов телеграфира на З. Стоянов да се вземат „най-строги мерки никой да не замине за Македония". От своя страна З. Стоянов и Д. Ризов

*Искра Арнаудова. Михаил Арнаудов. Човекът и ученият. Литературна анкета и характеристика. С., БАН, 1977, с. 12.

Указ, с който княз Александър назначава д-р Странски за комисар.

УКАЗЪ I.

Ний Александръ I.

По Божията милость и Волята Народна

Князъ на Сѣверна и Южна България

Като приемамъ управлението на Южна България, обнадеждавамъ се, Свободний сж Народъ ще ми помогне, че то ще ся ржководи по съществуващитѣ по врѣме на Источно Румелийското Правителство, както и на Временното Правителство, наредби, до второ наше разпореждание.

Ржководението на управлението възлагаме на Нашъ Комисаръ.

За Нашъ Комисаръ назначаваме „доктоpъ Г. Странски, а за негови помощници назначаваме П. Р. Славейковъ и Іоакимъ Груевъ.

Упълномощаваме Нашиятъ Комисаръ „доктоpъ Г. Странски да може Наше разпореждание да подпише[illegible] Нашитѣ Височайши заповѣди въ врѣме на [illegible] отъ Столицата на Южна България г. Пловдивъ.

Даденъ въ Пловдивъ на 9 Сеп[illegible]

Предложилъ: Д-ръ Странски.

телеграфираха на приятелите си: „Моментът е критичен; един наш вистрел може да опропасти цялото дело“. Д. Петков бързо ги успокои: „Никаква чета — отговори той — няма да мине в Македония; македонските доброволци се събират, за да подпомогнат Съединението“.

Старанието да се отнеме всеки повод за интервенция от страна на Високата порта не отслабваше вниманието към военната подготовка, за да се отблъсне нападение, ако в Цариград надделее военната партия. По протежението на цялата граница с Турция — от Странджа до Осогово, се съсредоточаваше българска войска. И в същото време бе ясно, че само ако бъде поощрен от великите сили или от някоя от тях, султанът би се решил да прибегне до оръжие.

Ето защо признанието на Съединението отвън
изпъкваше
като решаващо условие, за да се осуети
и военният конфликт.
А от най-голямо и съдбоносно
значение бе отношението
на Русия.

Съединението пред Европа

В столиците на големите европейски държави отдавна се бяха примирили с неизбежността на Съединението. Дипломатите бяха готови да преглътнат фактическото нарушение на Берлинския договор, стига от това да има интерес съответната страна и да стане така, че формално да не послужи за прецедент на нови нарушения. Те си представяха Съединението като обект на разговори и преговори, на пазарлъци и взаимни отстъпки, чието крайно разрешение се губеше в едно неопределено бъдеще. Съединението, постигнато чрез масова борба, осъществено от самия народ, без да се съгласува с министри и посланици — това излизаше извън представите им за нормална процедура. Още по-малко се допускаше, че е достатъчен просто един удар срещу правителството в Пловдив, за да се сгромоляса без всякакъв отпор изкуственото творение на европейската дипломация.

Съединението стана факт тъкмо по този непредвиждан начин. Отношението към него минаваше през призмата на собствените интереси на управляващите среди в големите и в съседните държави.

Царска Русия бе обявила Батенберг за свой враг. Съединението укрепваше позициите му. Следователно то е противно на интересите ѝ. Правилността на този прост силогизъм се потвърждаваше сякаш от поведението на Англия. Тя откри в Съединението преди всичко възможност да изтласка руското влияние от България. И побърза да предложи покровителството си на княза. Берлин и Виена по силата на Съюза на тримата императори признаваха преобладаващите руски интереси в Източните Балкани и Проливите. Ето защо официално се солидаризираха с руската позиция. Още повече, че тя водеше до потатъшно изостряне на руско-английските противоречия, на които толкова много залагаше политиката на Бисмарк.

Такова бе, най-схематично представено, отношението на великите сили към Съединението. Но то нито се формира отведнъж в този вид, нито пък открито така се изразяваше.

Политиката на царска Русия към Съединението е предизвикала много разноречия в историческата книжнина. Предизвиква ги и до ден днешен. Не че е толкоз сложна за разбиране и изясняване. Но се преплитат съображения от ненаучно естество, влага се субективизъм, проявяват се пристрастия, а и политическа тенденциозност.

Русия бе по принцип за Съединението. Същевременно тя бе против княз Александър и не би желала да се закрепи положението му.

В политиката ѝ силно се намесваше личният елемент, дотам, че в отношението към българските събития някои виждаха само един израз на омразата към княза.

Вътрешният режим на царска Русия бе реакционен и назадничав. Външната ѝ политика — завоевателна. Но би било едностранчиво, ако всички прояви и действия на царското правителство ги изведем от тази най-обща, вярна сама по себе си характеристика. Защото историческата истина е конкретна и тя зависи от условията, от мястото, от времето. Царска Русия бе поробителка в славянска и католическа Полша, но освободителка в славянска и православна България. Този контраст не можем да обясним нито с племенно родство, нито с религиозни различия.

Мъчно оценимо е значението на Русия не само за Освобождението на България, но и за демократичното устройство на възникналата след петвековното иго българска държава, за изграждането на нейните въоръжени сили, за да бъдат признати справедливите национални тежнения. Не наложено отвън, а произтичащо от изстрадания исторически опит бе убеждението за съвпадение на българските и руските интереси. Това убеждение не бе програма на една партия и израз на интересите на една класа. То проникваше дълбоко в съзнанието на самия народ. Даже тези, които се отнасяха недоверчиво към Русия, бяха длъжни да се съобразяват с влиянието ѝ сред народните маси и с оглед на това да търсят разрешение за собствените си проблеми.

Царска Русия по времето на Александър II разбираше, че влиянието ѝ в България се крепи върху широките народни слоеве, а и умееше да щади самолюбието на младия български монарх. Александър III, наследникът на Царя Освободител, по време на тези събития бе 40-годишен. Едър, тромав, груб — цялата му външност сякаш изразяваше невежеството и бруталността, вилнеещи в Русия през царуването му. Възцаряването му — след трагичната гибел на неговия баща — бе ознаменувано с установяване на крайна реакция във вътрешната политика. А в България — с подкрепата на едно непопулярно дело — отменянето на Търновската конституция. През цялото си по-нататъшно царуване Александър III се намираше в непрестанен конфликт с младата българска държава, с нейните институции, с нейните политически организации, с нейните аспирации. За да се стигне до скъсването на руско-българските отношения през есента на 1886 година. (Ще се възстановят чак след смъртта на Александър III, при наследника му Николай II.) Първо заклейми Либералната партия като нихилистическа и русофобска. После бяха обявени за най-злостни врагове и поддържалите по-рано Батенберг консерватори. При новата концентрация на политическите сили след възстановяване на конституционния режим царското правителство се опря на крайната русофилска опозиция, която именно поради крайностите си — в условия на издигане на националното самочувствие на младата буржоазия — бе твърде уязвима от вътрешна гледна точка. Отблъсната бе

управляващата партия, която се радваше на най-широко влияние, но изглеждаше подозрителна с амбициите си за равноправие в отношенията и взаимно зачитане на достойнството.

През лятото на 1885 г., както и по-рано, в Петербург господствуваше мнението, че Съединението отговаря на интересите на Русия на Балканите. То обаче трябваше да се извърши в подходящ според царското правителство момент и без да е съпроводено с въстание в Македония (задължение, поето от Русия и по силата на договора на тримата императори). Съединението се обяви в момент, който се оценяваше от Петербург за неблагоприятен. Всъщност смяташе се, че едва когато царската политика се почувствува подготвена сама да пристъпи към действия в нарушение на договора, тогава само и България би могла да тръгне към решението на нейните въпроси. (През септември 1908 г., когато се провъзгласява независимостта на България, царската дипломация също ще излезе с възражение, че моментът бил зле избран за нарушаване на Берлинския договор.) Проблемът бе така да се съчетаят взаимните интереси на двете държави, че да не се изключват различия в оценката и възможност за самостоятелно действие, което, без да накърнява интересите на едната, би било от първостепенно значение за другата. В конкретния случай Съединението можеше да се обяви по време, което не е напълно благоприятно с оглед глобалните цели на царската дипломация, но да се окаже напълно подходящо, за да се постигне преследваната от българската политика цел.

Погълнатата от конфликта с Англия в Афганистан, царска Русия отбягваше всякакви поводи за напрежение в Европа. Специално на Балканите положението ѝ бе доста неустойчиво. В Цариград и в Гърция вземаше връх английското влияние. В Сърбия и Румъния — австрийското. Фактически единствената държава, на която Русия можеше да разчита в този регион, оставаше България. И затова толкова остра бе чувствителността към всеки признак за разколебаване на влиянието ѝ тук. И затова толкова упорита бе ненавистта към княз Александър, отдал се според вижданията в Петербург на враждебни на Русия сили.

Царска Русия бе създателка и покровителка на младата българска държава. Самият факт, че България предприема такава стъпка, несъгласувана с Русия и даже против нейните изрични съвети, свидетелствуваше за нов етап в отношенията им. България се измъква от руската опека — такова заключение си извадиха не само в Петербург, а и в другите столици. Как ще реагира царското правителство на това? Като се приеме за неизбежен резултат от едно обективно развитие и се приспособи към него, или като се окачествi за вероломство със съответните за бъдещите отношения последици?

Ако се наложеше първата линия — т. е. царското правителство да се приспособи към новите условия и се опита да постави междудържавните отношения върху нова база, тогава и в отношението си към Съединението трябваше да се ръководи само от собствения си инте-

рес. Русия бе унизена от Берлинския договор. Честта ѝ изискваше този договор, чието предназначение беше преди всичко антируско (независимо, че пряко пострадалият бе българският народ), да се отмени. Ала тя бе велика сила с интереси и задължения в различни краища на планетата, сложила е подписа си под него и да допусне мисълта, че е подстрекателка за нарушението му — значеше да поеме всички опасни последици от това. Поставена пред свършения факт, Русия търсеше такова разрешение, което би избягнало международните усложнения и по възможност не би довело до връщане назад.

Царското правителство приемаше по принцип необходимостта и неизбежността от Съединението. Същевременно предупреждаваше срещу прибързани действия и съветваше да се изчаква „подходящият момент". Такава бе позицията и когато отношенията с Батенберг бяха превъзходни, и когато се влошиха.

В разгара на агитацията за Съединението през 1880 г. Гирс каза на княза: румелийското движение е преждевременно; България не бива да предприема нищо, защото ще бъде изоставена. Още бе жив и здрав императорът Александър II. Още князът не вдъхваше никакво подозрение в Петербург. Но Гирс предупреждаваше срещу преждевременни действия. А своевременни ще рече — в съответствие с оценките и намеренията на царското правителство.

Главната причина за поведението през септември 1885 г. не бе отношението към личността на княза. Това поведение бе продължение на курса на царското правителство след 1878 г. да не се нарушава установеното статукво. Батенберг бе информиран за този курс, изрично бе предупреждаван, дори в навечерието на събитията сам пое обет да се съобразява с него. Действията му по време на Съединението се окачествиха в Петербург като ново и последно доказателство, че на него не бива да се разчита. На самото Съединение се погледна като на приумица на Батенберг, и то с коварна цел — да злепостави Русия. Затвориха си очите пред обективните процеси в самото българско общество, които до най-голяма степен направиха възможен този акт. Следователно отстраняването на княза от престола е наложително, за да е сигурно царското правителство, че политиката на малка България ще следва плътно неговата. Това убеждение се формираше от порано. Ала то се утвърди тъкмо във връзка със Съединението. И след като се завърза по такъв начин възелът, царското правителство пое път, изгоден за противниците на руското влияние и в чужбина, и сред младата българска буржоазия.

Отстраняването на Батенберг не бе главната цел, която царска Русия преследваше в България. Не бе и непосредствена задача. То бе само средство към целта — управлението в княжеството да се държи от лица и среди, които ще се ползуват с доверието ѝ. Бе се наложило убеждението, че източникът на злото е Батенберг. Махне ли се той, всичко ще се оправи. (Събитията жестоко ще опровергаят тази догма. През лятото на 1886 г. Батенберг ще напусне България Но резулта-

тът ще е противоположен на очаквания — властта се обсеби от русофобите.)

Ненавистта към княза се прехвърляше и върху Каравеловото правителство. Кояндер докладваше в Азиатския департамент*, че между княза и Каравелов имало споразумение, насочено срещу Русия. Очевиден бе клеветническият характер на това твърдение, ала върху такава основа се формираше отношението не само спрямо княза, но и спрямо правителството на Каравелов. Все преди Съединението Азиатският департамент вече характеризираше Батенберг като „чужд и враждебен на интересите на Русия на Балканския полуостров". Кояндер и други консервативни дипломати даваха пристрастни информации, нагаждаха оценките и мненията си според симпатиите и антипатиите на императора.

Дойде Съединението. Защо князът се е свързал с него? Отговорът на Кояндер бе прост: за да постави Русия в неудобно положение; ако го одобри — Европа ще е против нея, ако се обяви против — българският народ ще се настрои против Русия. И пред Маджаров заяви: Батенберг цели да скара България с Русия или да скара Русия с Европа.

Къде бе грешката в тази оценка? Батенберг не прегърна Съединението, за да затрудни Русия. Ако бе така — всякакъв допир между него и Русия бе изключен. Ала всъщност той постъпи така заради себе си, което означаваше, че по принцип не биваше да се изключва някаква общност между неговите интереси и царската политика на Балканите.

В Петербург вярваха, че без руска подкрепа Съединението не би се задържало. За да го спасят, българите ще се видят принудени да пожертвуват неудобния за Русия княз. По такъв начин би се постигнало идеалното разрешение: съединена България, управлявана от убедени и последователни русофили.

Към българските проблеми се подхождаше според механизма на вътрешния режим на Русия. Така се стигна до голямата заблуда да се надцени ролята и значението на Батенберг за Съединението и в българската политика изобщо. А тъкмо по това време, след като претърпяха крах самодържавните му амбиции, първият български монарх трябваше да се задоволява с конституционните си прерогативи. А и свързал името си с един национален идеал, той отново се радваше на популярност сред широките обществени слоеве. Царското правителство имаше неблагоразумието да застане на страната на Батенберг, когато той бе в конфликт с мнозинството от народа, и да го заклейми като свой враг, когато бе възстановил обаянието си на символ на държавната самостоятелност.

Правителството на Каравелов управляваше с пълни права на висш орган на изпълнителната власт в една демократична, конститу-

* Така се наричаше отделът във външното министерство, към който се числеше и България още от времето, когато тя бе част от Османската империя.

ционна държава. То провеждаше традиционния за Либералната партия външнополитически курс на тясно сътрудничество с Русия, като ревниво пазеше достойнството и самочувствието на младата държава.

Самодържавието не успя да схване новия етап, в който бяха влезли отношенията между освободителката Русия и освободена България, не можа да види новите сили, които се зараждаха в българското общество. То продължаваше да робува на стари представи и да приема за единствена своя опора носителите на един неизменен курс от рода на Др. Цанков. Без съмнение цанковистката опозиция също изразяваше обществени настроения. Ала тя не можеше да предостави стабилна, а още по-малко перспективна база за развитие на двустранните отношения. Такава база предлагаха по-динамичните обществени среди, които ратуваха за обща политика, без да се засягат националното самочувствие и принципът на равноправие, изградена върху синхрона в интересите между два народа, между две държави.

На 6 септември 1885 г. ръководните среди в княжеството и в Южна България знаеха, че в Петербург смятат Съединението за несвоевременно. Това и Кояндер, и Сорокин многократно бяха заявявали. Широка гласност се даваше на недоверието към княз Александър. И все пак силна бе надеждата, че царското правителство ще се примири със свършения факт. Още повече, че Съединението отговаряше на трайните интереси на руската политика, макар и да изглеждаше неизгодно от гледна точка на конюнктурни съображения и цели. И най-големите песимисти вярваха, че дори публично да порицае поведението на княза и правителството, Русия ще подкрепи на дело Съединението и в никакъв случай не ще допусне България да бъде разгромена; не ще се отрече от принципите, които е поддържала, за самостоятелна българска държава и за българския характер на Източна Румелия.

При това положение мълчанието на официален Петербург в първите дни след Съединението се тълкуваше по-скоро като насърчително. Радваше поведението на руските офицери в Южна България. Подполковник Чичагов придружи княза в обиколката му по границата с Турция. Военният министър княз Кантакузин изпълняваше нарежданията на княза поради отсъствие на противоположни инструкции от Петербург. По негова заповед войските от княжеството преминаха в Източна Румелия. Руските военни инструктори оказваха пълно съдействие за мобилизацията. Коментариите на руския печат изразяваха възхита от българската национална победа, която разглеждаха като удовлетворение за Русия и като изгодна за нейните собствени интереси.

Не само сред обществеността в България, а и в чужбина вярваха, че зад Съединението стои Русия. Враждата на Александър III към Александър Батенберг бе известна. Така се яви подозрение, че може би тъкмо за да компрометира княза, царското правителство го е подтикнало към такава рискована стъпка. Още на 6 септември Ранга-

бе, гръцкият дипломатически агент в София, питаше Ил. Цанов: „Не е ли Съединението дело на Русия, и то с двойна цел; ако князът го приеме, да се постави така вън от договорите, които великите сили са подписали, ако откаже — да се злепостави пред българската общественост?“

В изненадата, с която в Петербург приемаха вестите от Пловдив, се смесваха чувства на недоумение и възхищение. В края на август княз Михаил Кантакузин бе съобщил, че княз Александър е обещал пред източнорумелийските депутати да подкрепи една акция за Съединението. Тази информация не се прие за съвсем сигурна или поне не ѝ се придаде актуална стойност. Та нали само няколко дни по-рано князът бе уверявал Гирс, че искрено желае да се подобрят отношенията му с императора, и бе обещал, че не ще предизвиква никакви смущения в близко време?

Едно са предварителните предположения и предпочитания, друго са реалните факти. При новосъздадената обстановка се налагаше преоценка, без да се изхожда от предпочитанията, а само от действителното положение. Независимо от характера на отношенията с княза имаше една последователна позиция, според която Съединението е неизбежно и в крайна сметка полезно за Русия, стига да стане в подходящ момент. Да се приеме ли то, въпреки че не отговаря на представата на Петербург за „подходящ момент“? След като се приеме, да се намерят средства и форми за защита на интересите на Русия при новото положение. Или пък, като се позове на несвоевременността му, да се обяви за възстановяване на старото положение?

Първите вести за събитията в България се посрещнаха с ентусиазъм от руската общественост. Печатът пишеше за „закономерно събитие“, радваше се, че „се пропуква Берлинският договор“, обявяваше Съединението като „празник за цяла Русия“. „Личността не може да има решаващо значение за отношението на Русия към националното и исторически необходимото събитие в живота на българския народ, освободен с цената на руската кръв“ — пишеше един вестник. А друг прибавяше: „Княз Батенберг при дадените обстоятелства е изразител на най-пламенните чувства и стремежи на българския народ“.* От такива разбирания и чувства изхождаха и руските офицери в българската войска, които насърчаваха стремежа на българите към национално единство, а по време на Съединението — искрено се радваха и всеотдайно подпомагаха голямото дело. По същото време пратеникът в Цариград Нелидов заплаши Високата порта, че влизането дори на един турски войник в Южна България ще повлече катастрофални последици.

За жалост в противоречие с общественото настроение, в политическите действия надделяха субективизмът и недалновидността. Пренебрегнаха се едни фактори в развитието на България, а се надцениха

* По изследването на съветския историк Акоп А. Улунян.

други и това в крайна сметка предопредели решения, които бяха в разрез с трайните интереси на Русия на Балканите. Надделя непримиримостта на крайната реакция.

Изключително влияние върху Александър III оказваше Михаил Катков, редактор на в. „Московские ведомости", отявлен реакционер. За Катков Търновската конституция бе „най-нелепата от всички конституции", а Петко Каравелов — „безцеремонен радикал" и даже нихилист. От страниците на „Московские ведомости" се издигаха призиви за сваляне на Батенберг, даже за окупация на България. Срещу подобни писания възропта Ив. С. Аксаков. Във в. „Русь" той писа: „Би било несъобразно с достойнството на Русия да се противи на Съединението на Румелия с България само за това, че се е извършило не в тоя час и не по тоя начин, както би желала Русия... Не ни подобава да се гневим с гнева на велика държава срещу малка държава, а да я прикрием веднага зад своя щит, като отложим по-сетне да разгледаме помежду си общите ни сметки."

Но в Петербург разсъждаваха иначе. В Пловдив бе свалено правителството, което действуваше в пълно съгласие с царската дипломация. Начело на съединена България заставаха княз Александър Батенберг и правителството на Каравелов, които вече не вдъхваха никакво доверие. Следователно интересът на Русия налага да се обяви срещу подобно съединение. В същото време се съзнава, че едно връщане назад също би могло да е пакостно с оглед пак на царските интереси. Следователно задачата на дипломацията е да открие способ, чрез който свършеният факт да се приеме, без да се облагодетелствуват смятаните за враждебни на Русия сили. Задачата е мъчна и поради това доста противоречия ще придружават действията на Русия във връзка с международното уреждане на проблема, възникнал със Съединението. Но общо взето, независимо от непоследователността, на два принципа се държи относително твърдо: първо — че Съединението е „руско-европейски въпрос" и Турция няма право да се опитва самостоятелно да го решава, т. е. да прибягва до оръжие срещу съединена България, и второ — че пълното възстановяване на положението до 6 септември е невъзможно.

Мотивът, който най-вече натежа в полза на привържениците на твърдия курс, бе клеветата, че Съединението е дело на английската дипломация. Кояндер твърдеше, че всичко е станало „със знанието и под покровителството на Англия в ущърб на Русия". Впрочем и някои български дейци с двуличното си поведение даваха основания за подозрения. Д-р Странски уверяваше руските представители, че Батенберг ще бъде заставен да тачи Русия. В същото време същият Странски пред английските представители говореше, че Съединението е насочено против Русия.

От Берлин припяваше Бисмарк, който побърза също да обяви Съединението за „работа на англичаните". От друга страна, английският посланик Уайт провокационно подмяташе на Нелидов: „За да

повярва светът, че действително нямате пръст в Съединението, трябва незабавно да изтеглите офицерите си в България". Колко сериозно са се приемали подобни внушения и подмятания в Петербург, личи от едно широко разпространено мнение, на което Катков даде израз: Една съединена и силна България е за Англия такава опора срещу Русия, каквато е Афганистан срещу настъплението на Русия към Индия.

На 9(21) септември Александър III заповяда на княз Михаил Александрович Кантакузин да си даде оставката като министър на войната на княжеството, а на всички руски офицери в българската войска — да се приберат в руската армия. Съобщението пристигна в София на 10 септември.

Какви бяха практическите основания за една толкова драстична стъпка?

Съединението предизвика криза в европейските отношения и сериозно напрежение на Балканите. В България, а и извън нея се обсъждаше със загриженост вероятността за турска въоръжена намеса или сръбска агресия. Русия, която бе предупреждавала срещу несвоевременни действия, се видя под заплахата да бъде увлечена в една нежелана война дори поради това, че военен министър на княжеството бе руски генерал, а в българската армия служеха руски офицери. Да не прерасне балканската криза в общоевропейска — такава бе задачата на царската дипломация. Особено — самата царска Русия да не бъде въвлечена във военен конфликт, за какъвто се смяташе неподготвена.

Присъствието на руски офицери в българската войска, особено в случай на война на България с някой от съседите ѝ, мъчно би се съгласувало с официалните декларации срещу Съединението. Би се появило основателно съмнение за двойственост в руската политика — официално осъждане, а на дело — съучастие. Можеше ли България да воюва, да кажем, със Сърбия, след като военният ѝ министър е руски генерал, след като в армията ѝ служат руски офицери, без това да има последици върху отношенията на Русия със Сърбия, а покрай Сърбия и с Австро-Унгария? Това, от една страна. А от друга — би ли се получило признанието на Англия, ако зад съединена България стоеше руската подкрепа? В този случай може да се допусне и умисъл. Ако се даде доказателство, че Съединението е извършено против разбиранията и съветите на Русия, че не е дело на политиката ѝ, останалите велики сили ще имат възможност да определят становището си, без да се опасяват от руското влияние. Това заключение произтича от обективния ход на развитието, но не разполагаме със свидетелства, че е имало и такава обосновка за решението на Александър III.

Отзоваването на руските офицери от българската войска не бе от решаващо значение за боеспособността на българската войска. Решаващото бе, че тази войска, въоръжена и обучена от тях, се оказа всестранно подготвена, за да защити успешно младата държава. То не се оказа от решаващо значение и за изхода от борбата за утвържда-

ване на Съединението. Но заповедта на Александър III даде сериозно отражение върху по-нататъшното развитие на българо-руските отношения. Антируските сили както в страната, така и извън нея умело я използуваха, за да настъпят открито срещу руското влияние в България.

В пропагандата им, а после и в книжнината се наблягаше на изненадата, която е причинило това решение, говори се за потресаващо известие и т. н. В действителност политиката на царска Русия бе добре известна, за да не предизвика чак такъв шок оставката на княз Кантакузин. Увлечени от чувства и предубеждения, някои оратори и публицисти обобщаваха, че Русия като враг на Съединението е враг на България изобщо. Тяхна трибуна стана в. „Самозащита", който започнаха да издават непосредствено след Съединението трима отговорни дейци на БТЦРК — З. Стоянов, Д. Ризов и Т. Гатев. Ако от Съединението оставаше само тази печалба — заминаването на руските офицери, тя ще е достатъчна, пишеше Д. Ризов. Тези думи като че ли идваха да демонстрират колко безотговорна и пред настоящето, и особено за бъдещето на България бе политическата позиция на русофобската буржоазия. А в София Димитър Петков устрои протестна демонстрация пред руското агентство и пред дома на княз Кантакузин.

Правителството се разграничи от безразсъдството на русофобите. В. „Самозащита" бе спрян. Демонстрацията, устроена от Д. Петков, бе разгонена от властите.

Интересни са разсъжденията на Тодор Икономов по този повод. „Щом България — пише той — слага над всичко отечествените интереси, не може ли и Русия да прави същото? Ако имаме общи интереси, трябваше и Съединението заедно да го правим. Ако са само наши интересите и даже не й съобщаваме, защо се сърдим, че не подчинява интересите на 100-милионния народ на нашите начинания? Русия — продължава той — упражнява правата и задълженията си. Това трябваше да знаем предварително, за да не оставаме излъгани. Длъжни сме да начеваме само това, което ще постигнем със собствени средства, да го запазваме от външни съдействия, които водят до чужди намеси."

Икономов бе изолиран в политическия свят, но разсъжденията му са свидетелство за съображенията на част от българската общественост, която не от чисто емоционални подбуди отстояваше руската ориентация, а преди всичко от разбирането за общност на интересите като условие за единодействие върху равноправна основа.

За самия Батенберг отзоваването на руските офицери бе добре дошло. Обзет от страх за бъдещето на трона си, главната заплаха виждаше в Русия, и то понеже, както се оплакваше в едно писмо до баща си, собствената му войска бе „в руски ръце". Сега тази заплаха отслабваше. *(Някои автори, съчувствено отнасящи се към Батенберг, доста емоционално описват този епизод. Тук изпадат в едно странно*

противоречие. От една страна, доказват колко брутална и тягостна за княза е била намесата на царска Русия в България; от друга, се възмущават, че Русия изтегля офицерите си — т. е. главното средство, чрез което можеше да осъществява тази намеса.)

Външно князът не можеше да показва удовлетворение, пък и сам нямаше интерес да подсилва враждата на Петербург, нито да се стига до пълен разрив. В писмо до Александър III се опитваше да заглади впечатлението, че е измамил Гирс във Франческбад, като твърдеше, че Съединението е било „приготвено и прогласено без мое знание и против моята воля". И пак използува едно свое старо оръжие: готовността сам да се откаже от престола. „Ако отзоваването на руските офицери е знак на неодобрение към мен лично — пишеше князът, — заявявам с пълна искреност на Ваше Величество, че съм готов да пожертвувам короната си за благото на българския народ."

Никакво съмнение не изпитваше, че решението на императора е израз на недоверие към него лично. Но със самочувствието от широката обществена поддръжка, която Съединението му бе осигурило, Батенберг смяташе, че е защитен вътрешно, и лично полагаше усилия да се осуети един пълен разрив, който би разколебал преди всичко вътрешната му опора.

Още на 10 септември князът подписа указ, с който за управляващ военното министерство бе назначен капитан Константин Никифоров — първият българин на този пост. Освободените във войската длъжности се заемаха от български офицери.

Същевременно бе изпратена една делегация от населението на Южна България в състав Димитър Тончев, Димитър Папазоглу и Иван Герджиков*. Папазоглу и Герджиков бяха отявлени русофили, а Тончев бе възпитаник на Одеския университет. На тях се възложи да заминат за Русия и да молят лично императора да признае Съединението.

На 11 и 12 септември се състоя извънредната сесия на Народното събрание. В отговора на тронното слово се изразяваше единодушната воля на българския народ да не пощади „нито имот, нито живот за запазване свободата и независимостта на общото отечество". Депутатите гласуваха въведеното военно положение и извънредни кредити за мобилизация и в случай на война. Те приеха телеграма до Александър III с молба да разреши на руските офицери да останат в България, а той лично да вземе „под високото си попечителство делото на съединението на Северна и Южна България". Избрани бяха двама изтъкнати русофили — митрополит Климент и Ив. Ев. Гешов — да връчат тази молба лично на императора. Към тях се присъедини и южнобългарската депутация.

На 13 (25) септември петимата тръгнаха от София. След два дни бяха във Виена. Тук от руския посланик княз Лобанов-Ростовски

* Иван Герджиков е баща на Михаил Герджиков, един от ръководителите на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 година.

Българската депутация при цар Александър III.

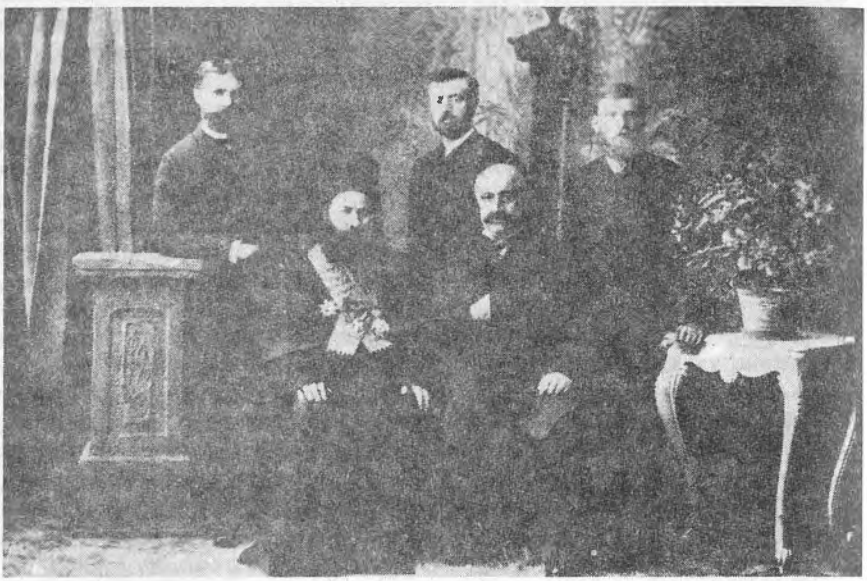

узнаха, че императорът не е в Петербург, а в Копенхаген на гости при тъста си, датския крал Кристиан IX. Затам току-що бе заминал и външният министър Николай Карлович Гирс.

Нямаше как — маршрутът се измени. На 18 (30) септември българските делегати пристигнаха в Копенхаген. Оказа се, че императорът се намира в лятната резиденция на краля — замъка Фреденсборг, на около 40-ина километра от столицата.

Пътят за Фреденсборг минава през леко вълнисто поле. Тук почвата е влажна и макар есента рано да обагря листата на дърветата, тревата се запазва удивително свежа. Селска страна е Дания, но разликата с България е огромна. Села май няма. Езикът — непонятен, вярата — протестантска, морето — студено, а небето — навъсено и мине не мине време, прокапват студени капки дъжд. В България е още, кажи-речи, лято. Гроздоберът е в разгара си. А тук хората бързат да се вмъкнат в белите спретнати къщурки, от чиито комини се точи неуловимата нишка на пушека.

На изнурените от вълнение и напрежение българи никак не им бе до съзерцание и сравнения. Занимаваше ги само мисълта за предстоящата среща, за отговорността, която им бе поверена, за това, как ще се върнат в България. Бяха им обяснили, че Фреденсборг, преведено на български, ще рече „Дворец на мира". И те суеверно си казваха: „Дано това име е предзнаменование за умиротворението между двете братски страни". Идваха им наум всички основания за благоприятен изход. С решението си да отзове офицерите Александър III бе потвърдил пред света, че Съединението е станало мимо знанието и волята му и той не го одобрява. Официални представители на съединена

България, прекосили Европа от единия до другия й край, му идваха на крака като немирни деца да молят прошка за сторената пакост. Сам княз Батенберг бе заявил, че е готов от престола си да се откаже, ако е пречка за отношенията с Русия. Не бе ли достатъчно това, за да се удовлетвори самолюбието на самодържеца и върху основата на новото положение на Балканите да се съгласуват руските и българските интереси? Стига Александър III да прояви повече разум, повече трезво чувство.

След три-четири часа път пред очите на българите се очерта дворецът Фреденсборг. Нищо особено в него не правеше впечатление на представителите на балканското княжество. Двуетажна бяла сграда — сякаш птица с разперени криле бе кацнала на височинката. Всичко бе скромно и прилично, както бе скромно и прилично цялото далечно датско кралство. Само паркът около двореца бе огромен, с могъщи дървета, със закътани полянки и езерца, в които плаваха бели лебеди. Студеният вятър виеше клоните на дърветата и разпиляваше жълти листа.

Депутатите минаха край двамата изпънати войници с високи черни калпаци. Прие ги Гирс. Климент обясни с каква мисия са дошли и особено колко болезнено е отекнала сред народа вестта, че руските офицери напускат.

Гирс лично се чувствуваше изигран от Батенберг, та говореше сърдито и остро. Съединението окачествти като „лекомислена постъпка“, като „вздор“*. Обвиняваше правителството, че се държи враждебно към Русия. Не бивало от приказките на „някои си Соболев, Каулбарс или Йонин**“ да се пораждат съмнения в добрите чувства на Русия. След като изрече тези жалби и упреци, Гирс се поукроти. Сподели с депутатите, че царското правителство се старае да уреди въпроса, който българските власти така необмислено повдигнали. Опасността от Турция не смяташе за голяма, без изобщо да я изключва. Повече внимание отдели на заплахата, която надвисваше от Сърбия. Увери ги, че се мъчат да сдържат Сърбия чрез Австро-Унгария, на която е обещано, че българите не ще бунтуват Македония.

На 21 септември депутацията бе приета и от императора. Климент в качеството си на духовен пастир се обърна към него със следните думи:

— Твоят велик народ с кръвта си ни избави от гибел, дарува ни нов живот. Сега българският народ преживява пак тежки и опасни минути. Той няма друг защитник и покровител от Теб и Твоя велик народ. Той ни изпрати при Теб да Те молим да не ни отказваш и сега своята защита. Ние предпочитаме да загинем, ако Европа и сега пожелае да ни наложи разделение. Само Ти, Господарю, можеш да предотвратиш това нещастие на освободената с руска кръв България.

*Глупост (руски).

** Пратеникът на руския император в България през лятото на 1883 г.

Александър III отвърна:

— В моите чувства към българския народ не бива да се съмнявате — те са неизменни. Аз не одобрявам вашата необмислена постъпка, която извършихте, без да ни предупредите, с която ме поставихте в много затруднено, може би — в безизходно положение. Знаехте, че вашето желание за Съединение е и наше. Румелийците нямаха за какво да бързат, от какво да се оплакват — цялата администрация бе в български ръце. А сега вдигнахте на крак всички племена на Балканския полуостров и особено сърбите. Разбира се, за разединение не може и дума да става.

Последното изречение императорът на два пъти рече. В цялото му слово тъкмо това направи най-силно впечатление на депутатите и тъкмо то им вдъхна увереност. Фактически Съединението бе прието и се търсеше как международно да се уреди то, като се съгласува и с руските интереси. Царското правителство не скри пред българските депутати, че се старае да осуети възможен конфликт на Балканите, като въздействува пряко в Цариград и косвено — в Белград. Но Гирс ги задължи да обясняват публично, че Русия няма да се дели от другите сили. Сам се канеше да замине за Берлин, за да разговаря с Бисмарк по българския въпрос. Обеща да не се дава обезщетение на Сърбия в ущърб на България. Дори да се търси възможност за облекчение за македонските българи.

Името на Батенберг не се промълви нито от императора, нито от външния му министър. Това значеше, че благоприятното развитие на руско-българските отношения и съдбата на Съединението не се свързваха изобщо с неговото име. Тъкмо този извод Батенберг си направи от доклада на депутацията и илюзии повече не хранеше. Когато Игелстром му препоръча — в началото на октомври — да направи нов опит, за да се измоли покровителството на императора, князът отказа решително: направено било повече, отколкото трябвало, и допълнителни постъпки били излишни. Сякаш за да се потвърди песимизмът му, дойде ново рязко оскърбление лично за него. Александър III лиши Батенберг от званието шеф на 13-и стрелкови полк и го заличи от списъка на руската армия.

Политиката на царското правителство непосредствено след Съединението включваше усилия да снеме от себе си всяка солидарност със събитията в България, не само да декларира, но и да докаже, че няма нищо общо с тях, и същевременно да намери общоевропейски, дипломатически изход от създадената криза.

Всички предварителни съображения на царизма спрямо Съединението отпаднаха, след като то стана факт. Оставаше в сила само едно. Без по-рано да е, сега то вече се превръщаше в главно: да не се закрепят авторитетът и влиянието на Батенберг в България.

Царското правителство предприе някои стъпки, които обективно бяха в подкрепа на Съединението. От изключително значение бе декларацията на Александър III пред Климент, че за разединение не

може и дума да става. Високата порта изрично бе предупредена да не праща войски в Южна България. Впрочем, за да не се реши на интервенция, султанът изхождаше най-вече от позицията на Русия — в началото вярваше, че тя стои зад Съединението, а след това бе предупреден от Петербург, че изход ще се търси не чрез военна сила, а по дипломатически път. Царската дипломация своевременно обърна внимание на българското правителство върху нарастващата опасност от Сърбия.

В същото време се търсеше разрешение на възникналата нежелана криза, което не би било изгодно лично за княза. След Съединението не само не отпадна задачата за отстраняването му от престола, но тя се смяташе за още по-наложителна. Тук отново се сблъскаха интересите на царизма с интересите на княза, за когото Съединението бе средство преди всичко да разшири влиянието си вътре в България и по такъв начин да закрепи трона си.

Колкото по-дълго Батенберг стоеше в България, колкото по̀ възмъжаваше, колкото повече опит трупаше в държавното управление, толкова повече сам се убеждаваше, че независимо от интимните си чувства към Русия и императора ѝ, независимо от привързаността и обвързаността си със Запада той не е в състояние да управлява без Русия и още по-малко против Русия, че българската национална кауза в крайна сметка е в зависимост от руската политика на Балканите.

В същото време от самото начало на престоя си в България той мъчно понасяше и другата роля — на оръдие на руската политика. Едно — от самолюбие, друго — поради убеждението, че ако покаже повече самостоятелност спрямо Петербург, ще може да разчита и на подкрепа от Запад.

Когато през 1884 г. се затвърди ненавистта на Александър III към него, той се съмняваше, че ще се задържи на престола против Русия, колкото и широка да е вътрешната му опора. Пред Ласелс, английския дипломатически агент, споделяше, че не е възможно решение на македонския въпрос без Русия. Той изпрати две писма до Александър III, в които го уверяваше в личната си преданост. Призоваваше германския император да посредничи за подобряване на отношенията му с царя. Пред близките си твърдеше, че или трябва да се разбере с Русия, или да напусне България. Дори когато се разкрива и третата възможност — чрез Съединението да се закрепи на трона, той не виждаше бъдещето си в противовес на руското влияние. Мъчно бе за вярване, че мощната империя ще възприеме вижданията на младия, неопитния немски поручик, поставен от самата нея върху престола.

В самия български политически живот се зароди и се развиваше едно течение, което се характеризираше с критичен дух към руския царизъм. Недоверието било към целите на Русия на Балканите, било в способността ѝ да ги постигне пораждаше съмнение, доколко тя е сигурна опора на българската национална политика, и стремеж

вследствие на това за откъсване от руската политика и за преориентация на Запад. След краха на режима на пълномощията крайното русофобско крило на Консервативната партия бе опровергано и отстранено от политическата сцена. Ала русофобството като тенденция се запази и се разшири. Либералната партия в Източна Румелия стана негова изразителка. Сред Либералната партия на Петко Каравелов се появи една група, чието влияние нарастваше и която се отдалечаваше от руската политика и върху тази основа се сближаваше с княза.

От критиката на политиката на руския царизъм се преминаваше към отричане изобщо на тази политика в България.

Формиращата се след Освобождението буржоазна класа все потясно се интегрираше в общата система на капиталистическа Европа. Там бяха икономическите ѝ интереси и връзки. Оттам черпеше идеи и възгледи. Оттам вземаше пример за управление на държавата и за устройство на стопанския живот. Като икономическа сила царска Русия бе изостанала и отсъствуваше от българското стопанство. Като държавна организация бе назадничава. Тя не можеше да предложи на младата българска буржоазна класа нито икономическа помощ, нито идеи, нито пример за разрешение на обществените проблеми. А след като се държеше резервирано и към националния въпрос — за какво да се придържа към нея?

Икономическите интереси на българската буржоазия изцяло се насочваха към Запада. Все по-тясно и по-бързо се свързваше с него идеологически, стопански, политически.

Националното самочувствие постепенно нарастваше, а с него се засилваше и амбицията за еманципация. Признателността за миналото и надеждата за бъдещето бяха един от факторите, които формираха политическата линия на правителства и партии. Но същевременно младата буржоазна класа се чувствуваше все по-способна сама да се грижи за държавата си, сама да командува войската, сама да насочва външната политика. Появи се едно разбиране, че опряно само върху Русия, Съединението може да доведе до един нов Берлински договор, докато, извоювано със собствени сили, не би се приело отвън, че обслужва интересите на една или друга велика държава.

Срещу тази тенденция стоеше масовото народно настроение на признателност и надежда в Русия. В съзнанието на широките народни маси Русия си оставаше освободителката и главната опора на младата държава. Почти всеобщо бе убеждението, че България е малка и слаба, за да може да стори нещо без помощ отвън. Тя всичко дължи на Русия. Цялото ѝ бъдеще е неразривно свързано с нея. Интересите на Русия на Балканите съвпадат със справедливия български национален стремеж. Изключваше се всяка възможност за маневреност на българската политика. Тя трябва напълно да се съобразява с руската, и то не само като израз на признателност и благодарност за миналото, но и като залог за бъдещето.

За да се наложи прозападната ориентация, бе нужно да се подро-

ви това настроение, да се втълпи противоположното убеждение: националното обединение не ще се постигне с помощта на Русия; самата Русия не е заинтересована от българското национално единство. Така „русофобите“ имаха дързостта да се обявят срещу един фетиш — Русия. На него те противопоставиха едно високо национално самочувствие, чийто израз по-сетне стана девизът „България за себе си“. Българите могат да се осланят на самите себе си — това бе като начало. Другото — срещу всякаква външна намеса. Но българският национален проблем бе така преплетен с интересите на великите сили, че „блестящата изолация“ бе немислима. В случая националното самочувствие служеше за прикритие на една външнополитическа преориентация.

Ала Русия никога не е била сама в Европа. Докъм средата на 80-те години нейни съюзници бяха Германия и Австро-Унгария, а главен враг — Англия. През втората половина на 80-те години тя започна да се отдръпва от дотогавашните съюзници. Сближи се с Франция, а покрай нея — постепенно и с Англия. За този процес от немалко значение бяха събитията около Съединението и българската криза, която ги последва.

Русофобите обърнаха поглед към Англия, когато Русия виждаше в нейно лице враг, а бе в съюзнически отношения с Германия и Австро-Унгария. Английската политика имаше траен интерес в Проливите и в Източното Средиземноморие. Траен бе руският интерес в Източните Балкани. Не случайно английското влияние никога не ще се настани трайно в България. Самата русофобска буржоазия ще се чувствува винаги привличана от Германия и Австро-Унгария, дори когато те бяха руски съюзници, а русофилската буржоазия — от Англия, дори когато тя е враг на Русия.

Развитието на събитията през 1885—1886 г. ще създаде не нова база в руско-българските отношения, което обективно вече се налагаше, а ще предизвика разрив, който бе субективно обусловен и осъществен. И в Петербург, и в София ще надделеят сили, които носят историческата отговорност за тази развръзка. Разривът нанесе огромна вреда и на двете страни. Царската политика недооцени в един смисъл и надцени в друг своите възможности в България и се лиши от сигурен съюзник на Балканите. Тя позволи на други сили да я изместят в една страна, освободена с руска кръв и с която имаше общи интереси в региона.

Ала Русия бе велика сила и това, че изгуби в България, не бе фатално за политиката ѝ. България бе само един — колкото и важен да е — пункт от нейните стратегически интереси. Скъсването се оказа с фатални последици за България. За българската политика бе неизгодно да минава в европейските отношения за пионка на Петербург. Другите сили определяха отношението си към нея тъкмо поради съперничество или вражда с Русия. Но още по-малко изгодно и изключително опасно се оказа да играе русофобска роля в европейската

политика. Цялото по-нататъшно развитие по най-недвусмислен и жесток начин трябваше да потвърди това.

Становището на царска Русия имаше непосредствено вътрешнополитическо отражение.

За Съединението се обявиха всички национални сили, включително и тези, които до последния момент се бяха съмнявали в целесъобразността му, и тези, които като управляващи бяха създавали пречки на народното движение поради опасения от международни усложнения. Различията не бяха изчезнали. Подозренията не бяха се стопили. Едни — от позицията на победители, се изкушаваха от възможността да се разправят с политическите си съперници. Други проявяваха и ревнивост, и скептицизъм; доколко ще успее дръзкото начинание? Най-силно това се проявяваше сред крайните русофили около Цанков. Но въпреки задните мисли и скритите сметки надделяваха общият възторг, чувството на принадлежност и съучастие към едно общо национално дело.

Някои източнорумелийски либерали схващаха Съединението като партийна победа над управлявалата до 6 септември в Източна Румелия Народна партия. За да запазят облагите за себе си, те трябваше да обявят политическите си противници за врагове на националното дело и по такъв начин да ги премахнат като съперници.

На 7 септември двамина дейци на цанковистката опозиция — д-р Стоян Данев и д-р Антон Франгя — потеглиха от София за Пловдив. Поръчано им бе да се ориентират на място в събитията, за да се определи отношението към тях. По заповед от Пловдив те бяха арестувани и върнати в София. Тази мярка бе внушена от Д. Ризов. Даже дейци на БТЦРК я оцениха като проява на тесногръдие. Ала фактът си остана: от народното дело се отлъчваше една от основните политически сили на княжеството.

Същия ден в Копривщица бе пратен жандарм от София. По нареждане на д-р Васил Радославов двамата довчерашни директори — Маджаров и Бобчев, трябваше да бъдат интернирани съответно в Разград и Ески Джумая (Търговище). Арестуваните спряха пътьом в Пирдоп, гдето набързо се извърши Маджаровата венчавка. После им бе разрешено да останат в София, но без да напускат града. Така и друга политическа групировка се отлъчваше от Съединението.

Ако това бяха само отделни симптоми, след 10 септември вече разграничението се очерта по-ясно.

От една страна, противниците на правителството от крайния консервативен лагер минаха на негова страна. Хитрият и политичен Начович оправдаваше тази позиция в едно писмо: „Понеже Каравелов относително княза е прегърнал нашата програма, а това е най-важното според мен, аз искрено желая едно тясно сближение на Консервативната партия с днешното правителство за удачното прекарване предстоящата криза". Отношението спрямо княза бе едното съображение. Другото — изострянето на отношенията с Русия и появата на

една антируска тенденция сред управляващата партия. Лично Каравелов продължаваше да следва неотстъпно линията на тясно сътрудничество върху равноправна основа. От гледище на собственото си разбиране за националните интереси той бе готов да пожертвува княза в името на отношенията с Русия.

За въздействието на становището на царското правителство върху българската общественост е показателен примерът с Тодор Икономов. Той бе посрещнал с възторг Съединението. Веднага след 10 септември записа в дневника си: „Пред очите ни се отвори страшна пропаст." Сега вече смяташе, че трябвало да се изчака още годинадве и само при наличието на всички шансове да се пристъпи към действие. Защото — заключава той — „Съединението е добро и полезно, когато се купува с умерена цена". Икономов се съмняваше в качествата на българската войска. Без подкрепата на Русия и без присъствието на руските офицери Съединението ставало „съвършено безнадеждно" във военно отношение, войниците не вярвали в способностите на българските офицери, а българските офицери смятали, че половината войска ще побегне при първа несполука. За щастие неверието на Икономов бе блестящо опровергано и от офицерите, и от войниците на младата българска войска.

Икономов принадлежи към онези политически среди, които още през Възраждането виждаха повече опасностите, отколкото перспективите пред националноосвободителната борба, които се стремяха да постигнат освобождението без риск, без жертви. Към тези среди принадлежаха и дейци като Маджаров и Бобчев. Самият Маджаров доказваше (със задна дата), че не е трябвало да се избързва, понеже Източна Румелия, снабдена с демократични учреждения, се е развивала по своя воля и според собствените си нужди; а Съединението можело да стане без проливане на капка кръв. Когато пише мемоарите си — десетилетия след събитията, той продължава да оплаква Съединението, в което търси източник и на войната със Сърбия, и на последвалите я трагични вътрешни борби. За жалост малцина са мемоаристите, които могат да излязат извън някогашните си съображения и да видят сторените грешки, да признаят претърпените поражения.

Исторически не се оправдаха разбиранията, политиката и тактиката на ония източнорумелийски дейци като Маджаров, които обявиха Съединението за несвоевременно. Актът на 6 септември 1885 г. остана в българската история като едно от най-великите й събития. Но значи ли това изобщо да пренебрегнем съображенията им? Не бяха без основание опасенията от международната обстановка. Имаха право да се боят от намерението на княз Александър да използува една популярна общонационална идея, за да укрепи разклатения си престол. Не биваше да се подценява и позицията на царското правителство. Като нарушителка на Берлинския договор България се оказваше в конфликт с всички велики сили, които заедно с Турция го бяха

подписали. В този конфликт тя не можеше да се осланя на Русия. Следователно съвсем реална бе опасността България да бъде жестоко наказана или пък заставена да направи външнополитически завой, което пък би предизвикало вътрешна криза с неразгадаеми, но във всеки случай тежки последици — вътрешни и външни — за стабилитета на българската държава, за българската национална кауза.

Вярно е, че част от тези песимистични прогнози не се потвърдиха: Съединението се укрепи и вътрешно, и международно. Но една част — се сбъднаха. В разстояние само на една година Батенберг загуби престола си. Русия скъса отношенията си с България, последва дълбока и дълготрайна вътрешна криза, даде се една ориентация на българската външна политика, която се оказа злощастна за националната кауза.

* * *

Със становището на царското правителство е пряко свързано и до голяма степен произтичащо от него становището на Англия към Съединението.

През 70-те години английската имперска политика бе погълната главно от Азия и Африка. На европейския континент главната ѝ цел бе да подкопае Съюза на тримата императори. Тя се обявяваше в защита на териториалната цялост на Турция, доколкото тази цялост бе в изгода на самата Англия. Това не ѝ пречеше сама да се настани на остров Кипър, в Египет, а и да крои грабителски планове спрямо други владения на султана. В същото време защитаваше европейските граници на Османската империя. Съображението бе Русия да не се допусне на Проливите и да заплаши по такъв начин английското господство в Средиземноморието.

България бе естествено предмостие към Проливите. Освободена благодарение на руското оръжие, емоционално и политически свързана с великата славянска страна, тя бе опасна за Англия именно с оглед приближаването на Русия до Проливите. Затова английската политика по традиция бе антибългарска. Това се разкри чрез ролята ѝ на Берлинския конгрес, с линията ѝ при изработване на Органическия устав, с покровителството ѝ над турското и гръцкото малцинство, с отношението ѝ спрямо аграрния и бежанския въпрос, с противопоставянето за реформи в Македония според изискването на чл. 23 от Берлинския договор.

Всъщност антибългарската насоченост на политиката на Англия бе производна от същността ѝ. А това значи, че можеше да не противостои на българските национални интереси, ако те съвпадат с английските. Следователно Англия би била против съединена България под руско влияние, но не би имала нищо против Съединението, стига негова последица да е отдалечаването на България от Русия. Затова, ако през целия период от съществуването на буржоазна България английската политика бе общо в разрез с българските национални

интереси, то в отделни епизоди се наблюдава и временно, частично, нетрайно покритие на английските цели на Балканите с българската национална кауза. Такъв епизод бе и Съединението.

През април 1880 г. министър-председател стана — за втори път — Уилям Гладстон. Същият Гладстон, който след Априлското въстание устрои масовата кампания срещу политиката на Дизраели в подкрепа на турската тирания.

Като министър-председател Гладстон продължи политиката на предшественика си на Балканите — против руското влияние в България, против справедливия стремеж на българския народ. Бързо бяха попарени надеждите, че Гладстон ще застане на страната на Съединението. Критичното отношение към режима на пълномощията, което Лондон възприе, се дължеше пак най-вече на убеждението, че този режим укрепва руското влияние в България. Ласелс смяташе, че възстановяването на конституционното управление е „единственият начин да се предотврати пълното надмощие на Русия".

Конфликтът между Батенберг и руските генерали породи надежда, че в страната се създава реална вътрешна съпротива срещу Русия. Гладстон пръв насърчи княза за борба срещу „чуждото влияние". А кралица Виктория пишеше по това време: „България може да стане най-силната бариера срещу Русия". Промяна по отношение на Съединението не бе настъпила. През пролетта на 1884 г. Гладстон и външният министър Гранвил отказаха да приемат източнорумелийските пратеници Ив. Ст. Гешов и Хр. Христов.

През юни 1885 г. либералното правителство на Гладстон бе заместено от консервативно правителство. Министър-председател стана маркиз Робърт Солзбъри. През 1878 г. като министър на външните работи той бе един от авторите на Берлинския договор. Той бе кръстникът на автономната област — негово предложение бе тя да се нарече Източна Румелия. И сега наблюдаваме един от парадоксите, които историята не толкоз рядко ни предлага. Гладстон, който през 1876 г. вдигна глас срещу зверското потушаване на Априлското въстание, който през 1878 г. се обяви срещу Берлинския конгрес, като министър-председател през 1880—1885 г. не даваше и дума да се продума за съединението на Северна и Южна България. Торите, които през 1878 г. изиграха главна роля за разпокъсване на Санстефанска България, през 1885 г. показаха разположение към българските искания. Причината е една и съща. Тя е свързана с главната цел на английската политика — да се отстрани руското влияние от Балканите.

Обстановката в Европа през лятото на 1885 г. бе сложна и тревожна. Срещу френския реваншизъм Бисмарк търсеше сближение с Англия. Това създаде пукнатина в Съюза на тримата императори. Англо-руските противоречия в Афганистан бяха достигнали ръба на войната. В самото навечерие на събитията в България обаче на 29 август (10 септември) се постигна споразумение за взаимните претенции в Афганистан и в Средна Азия.

Английското правителство своевременно бе уведомено за подготовката на Съединението. През юли — лично от Батенберг. На княза бе дадено да разбере, че при определени условия, свързани преди всичко с позицията на Русия, Англия не ще възразява. Колкото и доверие да изпитваше лично към Батенберг, английското правителство не забравяше русофилското мнозинство в страната и се съмняваше дали сред управляващите среди ще се намерят последователни застъпници на една политика за отдалечаване от Русия. Затова при различните опити да се узнае нещо конкретно за евентуалното английско отношение към Съединението, отговорът бе все условен — ще зависи от отношението на Русия.

Имаше достатъчно доказателства, че царското правителство не покровителствува движението за съединение. В Пловдив Сорокин открито говореше колко несвоевременно е то. Но тези декларации можеха да се тълкуват и като маневра. В Лондон разполагаха с узаказания и за настроенията в самите руски управляващи среди. В началото на 1885 г. австро-унгарският посланик в Петербург съобщи на Калноки мнението си, че царското правителство ще се обяви срещу Съединението, защото колкото по-голяма е България, толкоз по-богата и посилна ще е, а значи и ще разширява самостоятелността си. Щом австро-унгарският посланик бе стигнал до такова заключение, защо до него да не стигне и английският?

Интересът към събитията в България нарастваше. Информация се натрупваше по различни канали.

Английският представител в Пловдив Хенри Джонс — един способен, макар и алкохолизиран дипломат — не само от чиновническо усърдие, но и от сърце и душа се отдаваше на антируски интриги. Близки бяха отношенията му с източнорумелийските либерали. Когато започна движението за съединение и Сорокин се обяви срещу него, Джонс откри изключителен шанс за английската политика. Н. Генадиев разказва следния епизод. Уволненият след демонстрацията от 19 май Ив. Стоянович отворил писалище, пред което увесил следния надпис: „Тук се пишат разни прошения и се продават задгранични руски издания". През юли английското консулство поръчало да му се направят два преписа от един документ, написан на френски език. Документът се оказва доклад до външното министерство, в който Джонс доказвал, че източнорумелийският режим пречи на поминъка на областта, че друг изход няма освен обединението ѝ с княжеството. С основание Генадиев се пита: защо Джонс не е написал доклада си на английски език? Защо го дава за преписване на деец на БТЦРК? Не е ли постъпил така, за да се узнае мнението му и по такъв начин да се насърчат комитетските хора, че ще срещнат съчувствие там, гдето най-малко са се надявали?

Английското посолство в Цариград бе редовно осведомявано за събитията в България и от д-р Уошбърн — директор на американския Робърт колеж. Колежа бяха завършили мнозина млади българи, кои-

то заемаха важни постове в княжеството и в Източна Румелия. Д-р Уошбърн не късаше връзките си с тях — срещаха се, пишеха си и така не секваше влиянието, на което българите били подложени по време на ученето си. Сам той признава, че се стараел да укрепва позициите на княз Александър. Редовно му пишеше д-р К. Стоилов — княжеският секретар. Между другото го осведомяваше и как върви подготовката за Съединението.

През лятото на 1885 г. д-р Уошбърн прекара близо два месеца в Източна Румелия. Придружаваше го преподавателят в Робърт колеж Стефан Панаретов — същият, когото през 1880 г. князът прати в Лондон да проучи какво би било отношението на правителството на Гладстон към Съединението. Обиколиха цялата област. Навсякъде бяха топло посрещнати от възпитаници на колежа, някои от които играеха роля в движението за Съединение. От София специално пристигна д-р К. Стоилов.

В Цариград д-р Уошбърн се завърна около 25 август и веднага сподели впечатленията си с английския посланик Уилям Уайт. Заключението и на двамата бе: ако Съединението се извърши под водачеството на княза и ръководителите на движението, влиянието на Русия ще пострада значително. Д-р Уошбърн предупреди Стоилов, че не бива да се допуска съмнение за руско участие в Съединението, и му внушаваше да се вслушва в съветите на Уайт.

За самата дата на Съединението д-р Уошбърн вероятно не е узнал нещо по-определено. В края на август замина в отпуск консулът Джонс. За негов заместник, чак до 27 септември (8 октомври), остана Джордж Уилмор.

На 5 (17) септември в Пловдив пристигна английският военен аташе в Цариград майор Хенри Тротър. Той се връщаше от шуменските маневри, където бе поканен лично от княза. Странно би било, ако князът не е използувал случая, за да му намекне, че подготовката за Съединението навлиза в решителната си фаза. В Пловдив Тротър се отби по нареждане на Уайт. Така той стана очевидец на Съединението. Дали само с това се изчерпва ролята му през тези дни — още не може да се каже. Във всеки случай интересът на английската дипломация не се проявява само с присъствието на майор Тротър в Пловдив*. Франк Ласелс, консулът в София, по подобие на Джонс също точно по това време бе в отпуск. Заместваше го Робърт Грейвс — до 18 (30) септември. От докладите на Ласелс и Грейвс не личи да знаят нещо за готвената акция. Ала и Грейвс също се озова в Пловдив и оттам замина за Цариград, за да докладва лично на посланика Уайт.

За това странно съвпадение на дипломатически отпуски и визити в Пловдив липсват сигурни данни, за да се направят сигурни изводи. Някои автори доста категорично отхвърлят всякаква връзка, други

* В Пловдив се отбива — също на връщане от маневрите в Шумен, френският военен аташе в Цариград.

направо ги свързват със Съединението. Отсъствието на Джонс и Ласелс не е доказателство за неведението на Лондон по отношение на назряващите събития в Източна Румелия. Акцията бе предвидена за средата на септември, а дотогава дипломатите можеха да се приберат. А не би ли изглеждало подозрително, ако и двамата не си вземат лятната отпуска? Какво видяхме — отсъствуваше Сорокин. А и френският консул бе в отпуска.

Привежда се и друг аргумент: че консулските служители във Варна и Бургас не знаели нищо. Нима, ако правителството в Лондон е разполагало със секретна информация, то ще я разтръби по всички дипломатически постове? Още повече, че независимо от уверенията на княза, а и от други среди не съществуваше сигурност за изхода от събитията. При това положение всяка прибързаност би била вредна. Пък дори и в Батенберг нямаше пълна вяра. Не разиграваше ли той някаква своя игра? А и царската дипломация щеше ли толкоз да се увлече, че на практика да играе английската игра?

В самия ден на Съединението Уилмор изтъкна пред д-р Странски, че нарушаването на един международен договор е сериозен инцидент и че английското правителство едва ли би се отнесло благосклонно към него. Пред представители на новата власт в Бургас консулът Бляк отклони да вземе отношение, като се оправда с липса на инструкции.

На 7 септември, щом научи за събитията в Пловдив, маркиз Солзбъри нареди на посланиците във Виена, Берлин и Рим да проучат дали съответните правителства биха се съгласили на строга колективна постъпка пред българското правителство в полза на Берлинския договор. На Уайт специално бе поръчано да не върши нищо, което би означавало, че Англия одобрява Съединението. Първите реакции в английския печат тълкуваха Съединението като плод на „руска интрига“ или на руско-австрийско споразумение.

И за самата Англия Съединението дойде в неподходящо време. По-късно Солзбъри ще рече пред Гешов: Решението на княза да оглави движението бе правилно, но самите румелийци не постъпиха благоразумно, избързаха, вместо да чакат, докато „узрее крушата“; международната обстановка и без това бе достатъчно напрегната, за да се рискува с допълнителни усложнения.

Официално Англия не се изказваше нито „за“, нито „против“. В нейната позиция се открояваха два елемента: да не се отстъпва от международните споразумения, в конкретния случай от Берлинския договор; да не се прибягва до война или едностранна намеса, а да се намери разрешение чрез колективно действие на заинтересованите сили.

После английските дипломати ще оправдават първоначалната резервираност с липса на сигурност за отношението на Русия, както и с трудността да се съчетае линията за почитане на международните договори с евентуално признание на Съединението. Ние бяхме против Съединението — казваше капитан Джонс пред Маджаров, — когато

Маркиз Робърт Солзбъри

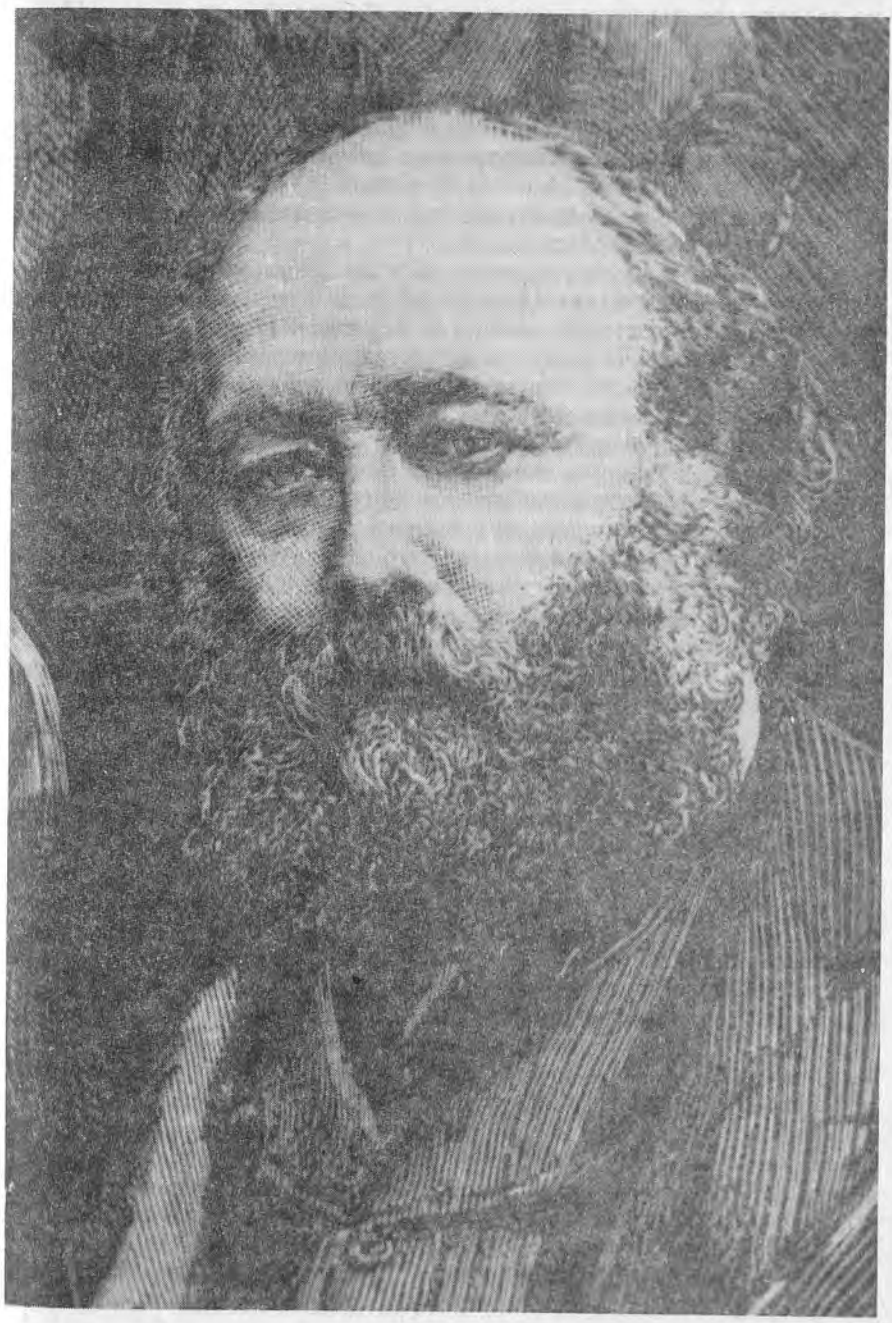

не давахте доказателства, че можете да бъдете самостоятелни. Имаше, естествено, предвид руско-българските отношения. Англия не можела да постъпи другояче — оправдаваше се Ласелс пред Ил. Цанов, — понеже примерът на България би се оказал заразяващ за съседите ѝ. А и как — продължаваше той — можем едновременно да отстояваме принципа на статуквото и да убеждаваме султана да се откаже от правото си в Източна Румелия?

Постепенно идваха косвени и преки доказателства за отрицателната реакция на Петербург.

Във Виена Калноки уверяваше английския посланик, че Съединението е станало без знание и участие на Русия и че тя ще се присъедини към колективна постъпка в защита на Берлинския договор. От Берлин Бисмарк потвърди, че князът е действувал противно на обещанието, което е дал на Гирс. Уилмор предаде от Пловдив заявлението на д-р Странски, че Съединението е насочено против Русия и че се надяват на подкрепата на Англия. А на 10 (22) септември Грейвс съобщи потресаващата новина, че Александър III е наредил на княз Кантакузин и руските офицери незабавно да напуснат България.

В Лондон не допускаха, че гневът на руския самодържавец може да приеме такива крайни и толкова изгодни за Англия форми. Откритата намеса на Англия в полза на княза, а покрай него — и на Съединението, ставаше наложителна. Русия разполагаше с влияние сред най-широки слоеве от народа. Ако успее да подкопае положението на княза, това би означавало да вземат връх крайните русофили. От Цариград Уайт предричаше, че отстраняването на Батенберг ще доведе до „пълна русификация“ на България.

Разочарованието в определени обществени среди изглеждаше благоприятно, за да се изтласка руското влияние. Не само на княза можеше да се опира една прозападна ориентация. Тази ориентация разширяваше обществената си опора вътре в страната. Към Англия се обръщаха консерваторите в княжеството и източнорумелийските либерали. На нейна подкрепа се надяваше и управляващата Либерална партия.

След като Александър III осъди Съединението, отгде можеше да дойде външната поддръжка? Франция бе погълната от конфликта с Германия и съдбата на малка България слабо я засягаше. Германия и Австро-Унгария бяха съюзници на Русия. Оставаше Англия, която независимо от традиционната си неизгодна за България позиция респектираше като могъща държава, която няма териториални претенции за балкански земи и която поради нежеланието си да види Русия на Проливите би благословила всяко действие, отслабващо тази опасност. При това още след възстановяване на българската държава английската дипломация се отдаде на една сръчна игра в България. Тя постепенно разширяваше влиянието си сред българската общественост, защитаваше конституционното управление и поддържаше връзки с Либералната партия по време на режима на пълномощията.

правеше мъгливи обещания за българското национално единство.

В конкретния случай част от политическите сили в България заложиха на Англия против Русия. Англия минаваше за главен съперник на Русия. Тъй като Русия бе против Съединението, съдействие ще се търси у нейния съперник. От гледище на дадената международна обстановка тези съображения изглеждаха оправдани. *(Но историческото развитие ще ги опровергае. Тъкмо през втората половина на 80-те години започна прегрупиране в европейските отношения, един процес, чийто краен резултат ще е свързването на Англия чрез Франция с Русия, докато Германия и Австро-Унгария ще образуват антагонистичния блок. Проанглийската ориентация на българските управляващи среди бе производна от позицията против Русия. Затова при новото прегрупиране същите тези сили ще се намерят в германо-австрийския блок, не в англо-френско-руския.)*

Така се формира английската позиция: за княза, а покрай него — и за Съединението, като предпоставка за изтласкване на руското влияние от България. „Съединението е насочено срещу Русия, не срещу султана, докладваше от Цариград сър Уилиам. Ако Батенберг не успее, Русия ще се настани завинаги в България." Князът и Съединението се приемаха в единство, като две страни на една и съща цел — съединена България начело с Батенберг. Загуби ли князът срещу императора, в България ще се наложи пълно руско влияние. Следователно подкрепата на Съединението произтича от подкрепата на княза, а тя пък — от антируските цели на Англия на Балканите. Същевременно тази подкрепа не само не е безусловна, но е и ограничена — да не се стига до война с Русия. Впрочем новата линия се възприе, когато не само стана ясно, че императорът се обявява срещу Съединението, но и че Русия не ще се налага със сила в България, т. е. че и тя самата няма интерес от такова изостряне на отношенията, което би я въвлякло във война. Затова, когато Бисмарк по свои користни съображения използува Съединението, за да раздухва англо-руските противоречия, Лондон не се поддаде и се предпазваше от крайности. Току-що бе загасен един опасен пожар — в Средна Азия, и нямаше интерес от нов — на Балканите.

Имаме ли основание да гадаем как би реагирала Англия, ако Александър III бе преценил разумно, че независимо от неизгодните обстоятелства трайният му интерес налага да подкрепи Съединението? В такъв случай би се запазила първоначалната линия, възприета от Лондон непосредствено след 6 септември. Биха продължили усилията за колективен протест и общо споразумение в духа на Берлинския договор. Върху тази основа биха се заздравили връзките с Австро-Унгария. Но пак Англия би отбягвала война с Русия. Както заявяваше, че не ще се бие за Съединението, така не би се увлякла да се бие и против Съединението (естествено, с Русия). Решаващ пак щеше да е изходът от Сръбско-българската война. Ако след българската победа във войната Александър III се примири със Съединението,

не давахте доказателства, че можете да бъдете самостоятелни. Имаше, естествено, предвид руско-българските отношения. Англия не можела да постъпи другояче — оправдаваше се Ласелс пред Ил. Цанов, — понеже примерът на България би се оказал заразяващ за съседите ѝ. А и как — продължаваше той — можем едновременно да отстояваме принципа на статуквото и да убеждаваме султана да се откаже от правото си в Източна Румелия?

Постепенно идваха косвени и преки доказателства за отрицателната реакция на Петербург.

Във Виена Калноки уверяваше английския посланик, че Съединението е станало без знание и участие на Русия и че тя ще се присъедини към колективна постъпка в защита на Берлинския договор. От Берлин Бисмарк потвърди, че князът е действувал противно на обещанието, което е дал на Гирс. Уилмор предаде от Пловдив заявлението на д-р Странски, че Съединението е насочено против Русия и че се надяват на подкрепата на Англия. А на 10 (22) септември Грейвс съобщи потресаващата новина, че Александър III е наредил на княз Кантакузин и руските офицери незабавно да напуснат България.

В Лондон не допускаха, че гневът на руския самодържавец може да приеме такива крайни и толкова изгодни за Англия форми. Откритата намеса на Англия в полза на княза, а покрай него — и на Съединението, ставаше наложителна. Русия разполагаше с влияние сред най-широки слоеве от народа. Ако успее да подкопае положението на княза, това би означавало да вземат връх крайните русофили. От Цариград Уайт предричаше, че отстраняването на Батенберг ще доведе до „пълна русификация“ на България.

Разочарованието в определени обществени среди изглеждаше благоприятно, за да се изтласка руското влияние. Не само на княза можеше да се опира една прозападна ориентация. Тази ориентация разширяваше обществената си опора вътре в страната. Към Англия се обръщаха консерваторите в княжеството и източнорумелийските либерали. На нейна подкрепа се надяваше и управляващата Либерална партия.

След като Александър III осъди Съединението, отгде можеше да дойде външната поддръжка? Франция бе погълната от конфликта с Германия и съдбата на малка България слабо я засягаше. Германия и Австро-Унгария бяха съюзници на Русия. Оставаше Англия, която независимо от традиционната си неизгодна за България позиция респектираше като могъща държава, която няма териториални претенции за балкански земи и която поради нежеланието си да види Русия на Проливите би благословила всяко действие, отслабващо тази опасност. При това още след възстановяване на българската държава английската дипломация се отдаде на една сръчна игра в България. Тя постепенно разширяваше влиянието си сред българската общественост, защитаваше конституционното управление и поддържаше връзки с Либералната партия по време на режима на пълномощията,

правеше мъгливи обещания за българското национално единство.

В конкретния случай част от политическите сили в България заложиха на Англия против Русия. Англия минаваше за главен съперник на Русия. Тъй като Русия бе против Съединението, съдействие ще се търси у нейния съперник. От гледище на дадената международна обстановка тези съображения изглеждаха оправдани. *(Но историческото развитие ще ги опровергае. Тъкмо през втората половина на 80-те години започна прегрупиране в европейските отношения, един процес, чийто краен резултат ще е свързването на Англия чрез Франция с Русия, докато Германия и Австро-Унгария ще образуват антагонистичния блок. Проанглийската ориентация на българските управляващи среди бе производна от позицията против Русия. Затова при новото прегрупиране същите тези сили ще се намерят в германо-австрийския блок, не в англо-френско-руския.)*

Така се формира английската позиция: за княза, а покрай него — и за Съединението, като предпоставка за изтласкване на руското влияние от България. „Съединението е насочено срещу Русия, не срещу султана, докладваше от Цариград сър Уилиам. Ако Батенберг не успее, Русия ще се настани завинаги в България." Князът и Съединението се приемаха в единство, като две страни на една и съща цел — съединена България начело с Батенберг. Загуби ли князът срещу императора, в България ще се наложи пълно руско влияние. Следователно подкрепата на Съединението произтича от подкрепата на княза, а тя пък — от антируските цели на Англия на Балканите. Същевременно тази подкрепа не само не е безусловна, но е и ограничена — да не се стига до война с Русия. Впрочем новата линия се възприе, когато не само стана ясно, че императорът се обявява срещу Съединението, но и че Русия не ще се налага със сила в България, т. е. че и тя самата няма интерес от такова изостряне на отношенията, което би я въвлякло във война. Затова, когато Бисмарк по свои користни съображения използува Съединението, за да раздухва англо-руските противоречия, Лондон не се поддаде и се предпазваше от крайности. Току-що бе загасен един опасен пожар — в Средна Азия, и нямаше интерес от нов — на Балканите.

Имаме ли основание да гадаем как би реагирала Англия, ако Александър III бе преценил разумно, че независимо от неизгодните обстоятелства трайният му интерес налага да подкрепи Съединението? В такъв случай би се запазила първоначалната линия, възприета от Лондон непосредствено след 6 септември. Биха продължили усилията за колективен протест и общо споразумение в духа на Берлинския договор. Върху тази основа биха се заздравили връзките с Австро-Унгария. Но пак Англия би отбягвала война с Русия. Както заявяваше, че не ще се бие за Съединението, така не би се увлякла да се бие и против Съединението (естествено, с Русия). Решаващ пак щеше да е изходът от Сръбско-българската война. Ако след българската победа във войната Александър III се примири със Съединението,

защо да не допуснем, че и Солзбъри би постъпил по същия начин?

Вторият мотив в английската позиция бе фактическото признаване на Съединението да се облече в такава форма, че да не изглежда на отказ от Берлинския договор, т. е. да не се нарушава основният принцип на поддържане на статуквото и неизменност на международните споразумения.

Изходът се намери във формулата: персонално (лично) съединение. Това значеше султанът да назначи княз Александър за главен управител и на Източна Румелия. По такъв начин Северна и Южна България се обединяваха под властта на един владетел, но формално Източна Румелия оставаше отделна от княжеството автономна единица в рамките на Османската империя. Следователно касае се само за нов главен управител на областта, не се засягат целостта на империята (статуквото) и правата на султана, не се нарушава Берлинският договор. В края на краищата трябваше да се съхранят отношенията на Англия с Цариград (те са от приоритетно значение), защото, колкото и важно да бе значението на България, Турция владееше Проливите.

Оттук и третият момент: възникналата криза да се разреши вече не от обща конференция на великите сили, в която съображенията на Русия биха натежали, а чрез пряко споразумение между София и Цариград. Солзбъри пръв издигна идеята за колективна постъпка на силите. Бисмарк и Калноки се съгласиха, но напомниха, че трябва да се държи сметка за пряко заинтересованите — Русия и Турция. Но сега пък Солзбъри се отдръпна от собственото си предложение. Предпочитанията му бяха вече към двустранно — между княжеството и Турция — споразумение.

Подкрепата на Съединението изглеждаше като нов курс, като завой в английската политика спрямо България. Всъщност принципна промяна не бе настъпила. От Цариград Уайт изказваше мнение, че за да се противопостави на Русия на Балканите Англия е длъжна да си послужи с България. Сам Солзбъри заяви пред парламента: „Не ние, а обстоятелствата са се изменили. Нашата цел е една и съща: да спрем движението на Русия към Цариград. Както ни изглежда опасна една България, привързана от признателност към Русия, така съединена България с един княз, податлив на влиянието на Европа и верен съюзник на султана, представлява солидна гаранция срещу руското господство.“ А в едно писмо до министър-председателя си кралица Виктория най-ясно разкри последователността и единството в целите на английската политика: Лорд Биконсфилд беше прав, когато мислеше за разумно разделянето на България, понеже и тя, и князът ѝ бяха смятани за проруски настроени; последните години обаче доказаха, че само князът е в състояние да отстрани руското влияние.

Една разделена България бе средство за въздействие върху българската политика. Англия подсказваше, че не би възразила на съеди-

нението между Северна и Южна България, стига това да води до откъсване от Русия. Същевременно насърчение за българските претенции към Македония не се допускаше. Всъщност в скàлата на английските интереси в Югоизтока на първо място стоеше Турция. България заемаше периферно място, в повечето случаи и зад Гърция. В Лондон изключваха каквато и да е нова ампутация на турските владения на Балканския полуостров. Приемаше се, че Съединението между Северна и Южна България не нарушава балканското равновесие. Равновесието би било нарушено обаче, ако България излезе извън границите на Източна Румелия. Гладстон — минал пак в опозиция, изрично напомни, че ще въздействува за признаване на Съединението само ако българските действия не прехвърлят съществуващите на полуострова граници.

Изхождайки от тези принципи, Англия, и когато управляваха торите (до 1880), и когато управляваха вигите (до пролетта на 1885), се обявяваше срещу Съединението. През цялото това време България бе таксувана за непоправимо русофилска.

Същевременно английската политика не късаше с българските политически среди. Поддържаше тесни връзки с тях, намекваше им, че тази линия не е неизменна, че тя произтича от характера на българската политика и може да се измени, щом българската политика стане друга. На самия княз се гледаше като на потенциално антируски настроен. Гладстон предупреждаваше, че Батенберг може да се отърси от руска опека „само с открита народна политика". Либералната партия, която издигаше за своя външнополитическа програма националното обединение в тясно сътрудничество с Русия, представляваше широките народни маси. Английската дипломация търсеше сближение с нея независимо от русофилството ѝ. Една трайна преориентация в българската политика бе възможна само ако се съчетаят интересите на княза с политиката на най-влиятелните обществени среди.

Подкрепата на Съединението през 1885 г. бе предназначена да заздрави позициите на антируската буржоазия и нейната солидарност с княза. Но тази подкрепа бе конюнктурна. Тя бе подчинена на поголямата цел — да се отдалечи Русия от смятаните за жизненоважни зони. Иначе английската политика в този район се разминаваше с българските национални интереси и не си създаде трайна база в България. В такъв смисъл бяха опасенията на Гладстон, че като изтласква руското влияние, Англия разчиства пътя на австрийското.

Английската подкрепа на Съединението имаше предел — да не се стига до война с Русия. Напротив, на Съединението се разчиташе, за да се раздухват руско-австрийските противоречия и се подкопава по такав начин Съюзът на тримата императори. При това на Лондон бе ясно, че международното уреждане на Съединението ще се постигне само при общо съгласие на великите сили. В балканския регион се признаваше предимството на Русия и Австро-Унгария. Следователно не можеше да се пренебрегнат и погазят те без риск от нежелано

изостряне на общоевропейското положение. От първостепенно значение за Англия бе и да не разваля отношенията си с Турция. Всичко това изискваше последователност и настойчивост, но и маневреност и готовност за компромиси.

На 13 (25) септември новото отношение на Лондон стана публично достояние. Солзбъри съобщи на Уайт, че Англия признава де факто * временното правителство в Пловдив. На Ласелс — завърнал се преждевременно от отпуск, нареди да следва Батенберг, гдето и да отиде той, което трябваше да свидетелствува, че се намира под английската закрила. В Пловдив английските дипломати поддържаха борческия дух у новите ръководители. Уверяваха ги, че Цариград не ще се намеси военно, а Русия няма интерес от реставрация на турската власт в Южна България.

В същото време пред Високата порта и в Петербург английското правителство заяви, че не одобрява извършеното нарушение на Берлинския договор, че държи да се запазят „неоспоримите права" на султана и за дипломатически изход.

Така бе изразена политиката на подкрепа на Съединението и на разрешение на кризата по дипломатически път, в съгласие с Берлинския договор и без да се засягат правата на султана.

В този дух английската дипломация се захвана да обработва останалите велики сили. Германия и Австро-Унгария външно се солидаризираха с Русия, но на дело нямаха нищо против да се отслаби влиянието ѝ и не биха подкрепили евентуални нейни въоръжени действия. Самото царско правителство не възнамеряваше да прибягва до тях. Оставаше да се търси изход на масата за преговори. На една европейска конференция Русия можеше да се надява на словесното съчувствие от страна на съюзниците си, а Франция и Италия биха заели неутрална позиция, по-благоприятна за България.

Във всеки случай Англия предпочиташе да се осуети една конференция на великите сили чрез пряко споразумение между София и Цариград. До Уайт Солзбъри телеграфира, че английското правителство подкрепя Съединението под форма на персонална уния без никакви други изменения. На българското правителство бе даден съвет да влезе в пряко споразумение с Високата порта за назначаване на княз Александър за главен управител на Източна Румелия. По такъв начин формално се зачиташе статуквото. Личността на княза се свързваше неразривно със Съединението, а домогванията на царска Русия за отстраняването му се обезсилваха. Да напусне престола — това означаваше не само да се търси нов княз. Ставаше вакантен и постът главен управител на Източна Румелия, на който не бе задължително да бъде князът на България. Високата порта, а чрез нея и други сили отново биха могли да повдигнат въпроса за разделяне на Северна и Южна България.

* Временно, непълно и ограничено признаване. За разлика от де юре, което е пълно и окончателно.

Предложението за „личното съединение" се окачествти от Гирс пред българските депутати във Фреденсборг като „глупост". В Петербург разбираха, че предназначението му е да се затвърдят позициите на княза, а тъкмо срещу това бяха насочени усилията на царската дипломация.

„Личното съединение" бе неизгодно и за България. Преди всичко защото Източна Румелия формално се запазваше, а повдигането — всеки пет години — на въпроса за главния ѝ управител би давало повод за намеса и натиск отвън. Пръв князът прие, че такава е единствената възможност да се съхрани Съединението под приемлива форма и за Турция, и за него лично. Още повече, че се предлагаше от Англия и се подкрепяше от Австро-Унгария и Германия. Сърбия, която все по-открито демонстрираше войнствеността си, не изглеждаше, че ще се утеши от възстановяването на равновесието по такъв начин.

От Копенхаген Ив. Ев. Гешов замина за Лондон и Париж. Не се предвиждаше посещение в Берлин и Виена. Вече бе постигнато съгласие за конференция на представителите на великите сили в Цариград, на която България въобще не бе поканена. Задачата на Гешов бе да разясни българската позиция не само в меродавните среди, но и чрез печата. Основните тези, които развиваше, бяха: Съединението е извършено по мирен начин, България се показва умерена в поведението си и е доказала, че много повече почита Берлинския договор от Високата порта, която седем години не е изпълнила задълженията си за реформи в Македония.

На 26 септември (8 октомври) Гешов пристигна в Лондон. Повече от седмица трябваше да чака, за да го приеме Солзбъри. Той използува времето, за да се срещне с журналисти и им изясни причините за Съединението, да отхвърли неоснователните претенции на Гърция и особено на Сърбия, да разкрие опасността от война.

Минали бяха двайсетина дни, откакто напусна София. Събитията се развиваха стремглаво. От София бе тръгнал с мисия да умилостиви Александър III. Но непримиримостта на императора още повече се затвърди. Вместо очакваната заплаха от Турция все пò нарастваше опасността от страна на Сърбия. От разговорите в Лондон Гешов разбра, че повечето велики сили са за връщане на статуквото. В противен случай България трябвало да даде на Сърбия обезщетение в Западна България (Видинско и др.).

В навечерието на срещата със Солзбъри Гешов получи пратените на 2 (14) октомври указания от Цанов. Съобразно с новия етап, в който се намираше въпросът за международното признание на Съединението, Гешов трябваше да се придържа към следната линия на поведение:

— Да изрази признателност към английското правителство, че е оценило поведението на България, и надежда, че ще използува влиянието си против опитите за възстановяване на статуквото;

— Да изясни, че България няма нищо против, ако великите сили

дадат удовлетворение на някои претенции на съседните държави. При условие обаче, че то не става в етнографските предели на България (включително и в българските земи под турска власт). Видин и Видинско са чисто български. Във връзка със сръбските аспирации да изтъква: за Македония България е готова да жертвува и последния гражданин, и последния сантим; тя няма да наруши мира и спокойствието в Македония, докато не бъде предизвикана.

— Да увери, че българското правителство е готово да преговаря с Високата порта за начина, по който не би се нарушил Берлинският договор. Но на предложенията му Високата порта до този момент не е отговорила.

В тази линия се съчетаваха твърдостта в отстояване на Съединението и защита на народното единство срещу чужди попълзновения с гъвкавост и тактичност, изразяващи се в готовност да се намери миролюбиво разрешение чрез споразумение с Високата порта и в разбирателство със съседите.

На 3 (15) октомври Гешов бе приет от Филип Къри — началника на Източния отдел на Форин офис. Къри не вярваше, че е възможно статуквото „напълно" да се възстанови. Допускаше, че съседите не ще пристъпят към агресивни действия, докато великите сили преговарят помежду си. Съветваше България да се споразумее с Високата порта върху основата на личното съединение. Гешов, изглежда, не бе уведомен, че Батенберг вече се е примирил и с такова разрешение, защото възрази срещу „персоналната уния".

На следния ден Гешов разговаря с маркиз Солзбъри. Пред него наблегна върху трите момента: неудобствата от личното съединение, опасността от сръбско нашествие и нежеланието на Високата порта да отговори на българското предложение за пряко споразумение.

Солзбъри обясни мълчанието на Цариград с преобладаващото според него руско влияние там. Опасяваше се от сръбско нашествие, което щяло да причини голямо зло и на България, и на княза лично. Но в Сърбия влияние имала главно Австро-Унгария. Изобщо решението на въпроса не зависело толкоз от Англия, колкото „от трите северни сили" (Германия, Австро-Унгария и Русия). Имало вероятност другите да спечелят, а не България. След тези песимистични констатации и прогнози съветите му бяха: да се прояви най-голяма отстъпчивост, да се приеме „най-малкото", което се даде; а това „най-малко" да се използува като стъпка към по-нататъшни придобивки.

Изобщо в заявлението на Солзбъри преобладаваха несигурността и опасенията от нашествие било от турска, било от сръбска страна. Очевидно той не хранеше особено доверие в способността на България да надделее в такъв случай. Пролича, че като подкрепя България, английското правителство гледа да не се злепостави в Цариград и Виена и същевременно да не изостри прекалено отношенията си с Петербург. Препоръките му бяха: предпазливост, отстъпчивост и умереност. Не стана ясно какво точно да се разбира под това „най-

малко", с което България можела да се задоволи. По-категоричен в това отношение бе Рандолф Чърчил, министърът за Индия. Според него българските войски трябвало да се изтеглят от Източна Румелия. Едва след това отново да се настоява за съединение, като великите сили решат под каква форма да стане то. И той недвусмислено напомни, че колкото и да желае Съединението, Англия няма да се бие за него.

Мрачната перспектива поради общото недоброжелателство от страна на повечето велики сили и враждебността на съседите, неверието в защитната способност на България се споделяха и от водача на опозиционната Либерална партия Уилям Гладстон. „Едно злощастие ще бъде, ако пак се потвърди разделението" — писа той на Гешов.

Сръбските претенции, обосновани по дипломатически път, а и чрез печата, добиваха съчувствие в определени среди. На 7 и 8 октомври Гешов разговаря с постоянния подсекретар на външните работи Пансефот по този въпрос и изложи подробни аргументи срещу сръбските обвинения. Той успя да убеди Уилям Гладстон да излезе в печата с публична защита на Съединението и срещу необоснованите претенции на Сърбия и Гърция. В. „Таймс" помести писмено оплакване от сръбския пълномощен министър Чедомил Миятович срещу заявлението на Гладстон. От Лондон Гешов съобщи в София, че въпреки симпатиите англичаните „нямат много време да се занимават с нашите работи" и че правителството вече е решило: „...да ни подкрепя, доколкото е възможно, но не и да се бие за нас". С ограничен международен опит, някои български дейци прекалено залагаха на английската карта, без да могат да прозрат, че даже и след Съединението българският въпрос не стана първостепенен за политиката на Албион.

Отношението на Австро-Унгария към Съединението се определяше от няколко обстоятелства: съюзнически отношения с Русия и стремеж да измести руското влияние в България; благосклонно отношение към Батенберг и покровителство над Сърбия. Затова тя действуваше и в подкрепа на руската политика (главно чрез външни декларации), и в съгласие с английската (главно прикрито), и като поддържаше княз Александър, и като насърчаваше сръбските претенции спрямо България.

По това време Хабсбургската империя бе наложила своето икономическо и политическо господство над сръбското кралство. Крал Милан се смяташе за най-сигурно оръдие на политиката ѝ на Балканите. Непосредствената ѝ цел бе да отклонява великосръбския хегемонизъм от южнославянските земи в пределите на империята и да го насочва към Турция, по-специално към Македония. Македония като „Южна Сърбия" — тази версия и произтичащата от нея агресивна политика имаха за родители великосръбския хегемонизъм и коварството на Хабсбургската монархия.

По Съюза на тримата императори от 1873 г. Австро-Унгария и

царска Русия бяха си взаимно признали сферите на интереси на Балканите: източната част — за Русия, западната — за Австро-Унгария. Пак по споразумение между трите императори съединението на Северна и Южна България се приемаше по принцип. Срещу това Австро-Унгария получаваше право да анексира Босна и Херцеговина. Независимо от споразумението противоречията между двете империи се задълбочаваха и един от пунктовете, където се сблъскваха особено силно интересите им, бе България.

Във Виена симпатизираха на княз Александър, когато той почна открито да се противопоставя на руската политика. Поощряваха антируските му настроения, подмятаха, че не ще се обявят срещу Съединението, стига да покаже повече самостоятелност спрямо Русия. Държаха да се запази на трона, защото в противен случай руското влияние би се утвърдило напълно. Затова по главния за Русия въпрос по време на Съединението — княза — Виена не можеше да застане на нейна страна. По него тя бе по-близка до Англия. Официално бяха дадени уверения в Лондон, че Австро-Унгария е против свалянето на Батенберг. Същевременно се безпокоеше от такова засилване на България, което би я поставило в по-благоприятно положение спрямо Сърбия при разпределението на турското наследство. На тази основа пък бе близостта ѝ с царската политика. Виена бе главният адвокат на тезата, че за да се запази балканското равновесие, Сърбия трябва да получи компенсация за сметка на западните български краища. Най-добре бе това да стане със съгласието на България, заставена под чужд натиск да отстъпи. Но не се изключваше и война на Сърбия.

Във Виена знаеха, че докато Батенберг е на престола, Александър III нито ще насърчава, нито ще покрепя българския стремеж към съединение. През лятото на 1885 год. князът на няколко пъти посети Виена — на отиване и на връщане от Лондон и във връзка с маневрите, за които бе поканен лично от императора Франц Йосиф II. За подготовката в България сигурно нищо не ще е подшушнал, понеже добрс знаеше, че Австро-Унгария би била против дори само защото самолюбието и положението на протежето ѝ в Белград ще се засегнат. Не само Гирс, но и Калноки Батенберг трябваше да уверява, че никаква заплаха не грози в този момент мира и спокойствието на Балканите.

Поради всички тези обстоятелства Съединението бе посрещнато във Виена като несвоевременно и нежелателно събитие. То биде официално окачествено като нарушение на Берлинския договор. България бе предупредена против каквото и да е разширяване на освободителната борба в пределите на Македония. На Високата порта се даваха съвети да не реагира със сила, за да не дава повод на Русия за намеса. Поддържаха се сръбските искания за компенсация като условие за признаване на Съединението. Идеалният за виенския кабинет изход от създаденото положение бе да се спре евентуалното разширяване на българското освободително движение в Македония, да се признае

в крайна сметка Съединението, като по такъв начин се укрепи в България положението на Батенберг — гаранция срещу руското всемогъщество, да се даде териториалната компенсация на Сърбия в Западна България, с което да се закрепи положението на крал Милан.

В рамките на своята дипломатическа дейност за пропаганда на Съединението и за изясняване на политиката си българското правителство изпрати във Виена дипломатическия агент в Букурещ Григор Начович. (При Александър III бе изпратена депутация начело с русофила митрополит Климент, за Лондон замина английският възпитаник Ив. Ев. Гешов. Естествено бе за Виена да се определи един от най-убедените застъпници на сближението с Австро-Унгария.) Пред него Калноки заяви, че колкото и желателно да е удовлетворението на българския стремеж, той не може да стори нищо, понеже силата, срещу която Берлинският договор е създаден (т. е. Русия), иска неговото почитане. Така излизаше, че Австро-Унгария е срещу Съединението само за да угоди на Русия.

И Германия определяше позицията си както от наличието на Съюза на трите императори, който я задължаваше да не се съпротивлява на Русия, така и от желанието си да не се засилва прекомерно руското влияние. Бисмарк се стараеше да действува в съгласие с Австро-Унгария, чийто интерес се признаваше за преобладаващ (в Пловдив даже нямаше германски консул — австро-унгарският представляваше и Германската империя), да не разклати Съюза на трите императори, което изискваше да се подкрепя Русия; да се използува случаят, за да се раздухват англо-руските противоречия и да отслабва руското влияние в България.

И за германското правителство Съединението се оказа ненавременно. Посланикът в Цариград заяви пред българския дипломатически представител: „Германия чака сто години обединението си, а българите не могат да чакат и десет". В София се изпрати предупреждение срещу разширяването на движението към Македония.

В отговор на телеграмата на Солзбъри Бисмарк се обяви в защита на Берлинския договор и статуквото, за колективно действие на силите. Той осъди постъпката на Батенберг — това, за да угоди на Русия. Същевременно изказа съчувствие към английската подкрепа за Батенберг. Солидаризира се и с австро-унгарската политика, без да се съгласи обаче със сръбските териториални претенции.

Д-р Странски покани френския консул в Пловдив да присъствува на тържественото посрещане на Батенберг в града. Консулът отказа. Оправда се с ненормалното положение, в което се намира областта.

В цялата история на новото време отношенията между Франция и България може да се характеризират като „несподелена любов". На огромните симпатии в българското общество към Франция — към нейната култура, към нейната роля в Европейския континент, към нейните демократични институции и традиции — се е отвръщало било с безразличие, било с подозрение и враждебност, произтичащи от

едностранната ангажираност на Франция с някои съседни държави.

В този случай Франция прояви интерес към Съглашението през призмата преди всичко на отношенията си с Германия. Срещу Германия тя разчиташе на Англия и Русия, които по българската криза заеха противоположни позиции. В края на октомври в Париж пристигна Ив. Ев. Гешов. Френският външен министър дьо Фрейсини, след като изрази платонически симпатии, изтъкна, че главната грижа на Франция е запазването на мира. Той се изказа против всякакво нарушаване на статуквото. България трябвало да се подчини на решенията на великите сили, което означаваше да приеме и възстановяването на Източна Румелия, като се внесат изменения в Органическия ѝ устав.

Италианското правителство на Депретис се чувствуваше обвързано с Тройния съюз (сключения през 1882 г. договор с Австро-Унгария и Германия). И то се обяви в защита на статуквото, като същевременно гледаше да се избегне военно стълкновение.

Всички балкански държави имаха нерешени национални проблеми, а тяхното решение бе свързано било със съдбата на Османската империя (Гърция, Сърбия, Черна гора), било със съдбата на Австро-Унгария (Румъния, Сърбия). Южна България се намираше далеч от техните законни и основателни зони на интереси. Българският ѝ характер бе доказан и не се оспорваше вече от никого. Съединението би трябвало да се оценява като победа над общ враг, като тържество на справедливия стремеж за национално единство в обща държава, което в крайна сметка утвърждаваше принцип, скъп и за другите държави. Но вместо да се приеме така, Съединението предизвика яростна съпротива сред управляващите среди на Сърбия и Гърция. Понеже не можеха да обвинят България, че е заграбила чужди земи, че е поробила сърби или гърци, те противопоставиха на Съединението двусмисления принцип за равновесието. Не етнически, не национални права, а политическият принцип на равновесието обосноваваше тази съпротива.

Със Съединението България ставаше най-голямата чисто балканска държава. Тя имаше законно право и над най-обширни територии на Османската империя, населени с българско население. От положението, което си бе извоювала, тя можеше по-ефикасно да се меси в полза на това население, а и да подготвя деня за неговото освобождение и обединение с отечеството. Сърбия и Гърция заедно със справедливите си стремежи по отношение на „турското наследство" бяха включили в програмите си и претенции към чисто български земи. *(Равновесието — това ще е лозунгът им чак до края на Първата световна война, зад който ще се блокират на антибългарска основа не заради някаква българска агресивност, а поради справедливостта на българските претенции. В името на „равновесието" сами ще се разширяват и ще изменят не политическото, а етническото равновесие на полуострова в ущърб на българското национално единство чак докато*

сами не създадат много по-големи държави от България. Тогава от партизани на „равновесието" ще станат защитници на „статуквото".)

Най-малката и най-отдалечената от България балканска държава Черна гора зае благосклонно към Съединението отношение.

Разумна бе позицията на Румъния. След Освободителната война към румънската държава бе присъединена Северна Добруджа. Най-шовинистичните среди на румънската буржоазия започнаха да кроят планове за завладяване и на Южна Добруджа. Съединението бе провъзгласено по време, когато българо-румънските отношения се намираха в криза. На 22 август румънските части бяха завладели Арабтабия и изворите, които снабдяваха с вода Силистра.

При тези условия изненадваща бе благосклонността на Румъния спрямо Съединението. От Букурещ Гр. Начович съобщи, че населението и журналистиката изразявали открито съчувствие. Официално правителството заяви, че ще пази неутралитета. Бе отклонено предложението на крал Милан за съвместни действия срещу България. Войнственият крал предлагаше на Румъния да завземе Силистра и цялата българска територия на североизток от линията Русе — Варна.

Коя беше причината за румънската сдържаност, която се оказа толкоз полезна?

Румънските управляващи среди преценяха, че ако Съединението пропадне, Батенберг ще се раздели с престола и в България ще се укрепи окончателно руското влияние. Румъния, затисната от две империи — Австро-Унгарската, която поддържаше Сърбия, и Руската, която се обявяваше против българския княз, — реши, че няма интерес да надделее в българската криза нито едната, нито другата. Нужно бе княз Александър да остане на престола и засилен от Съединението, да е в състояние да отстои на натиска и от Русия, и от Сърбия.

Гръцките управляващи среди видяха в Съединението удар срещу лелеяната мечта на панелинизма. България бе обвинена, че е нарушила Берлинския договор. В името на принципа за равновесието се издигна искането за териториална компенсация. Понеже компенсацията бе невъзможна за сметка на княжеството (Гърция не граничеше с него), претенции се предявяваха към Османската империя, включително и за български земи в империята. Правителството обяви мобилизация и почна да трупа войски на границата с Турция. Започнаха преговори за съвместни действия със Сърбия.

Реакцията на гръцките управляващи среди бе израз на мегаломанистична и шовинистична политика. Ала в крайна сметка поведението им се оказа заплашително повече за Турция, която се принуди да отделя сили и срещу евентуално гръцко нападение. Това бе едно от съображенията за относителна умереност на Високата порта към събитията в България.

Веднага след Съединението и в София, и в Пловдив, и в Лондон, и във Виена, и в Москва, и в Берлин, и в Атина, и в Белград —

навсякъде очакваха незабавна турска интервенция. Всеобщото патриотично въодушевление в България разкриваше готовността на народа да защити целостта на съединеното отечество и да не допусне ново турско нашествие в родната земя. Войската се съсредоточаваше към границата с империята. Хилядите доброволци се отправяха също нататък, уверени, че ще се сражават с вековния враг и потисник.

Високата порта следеше развитието на положението в Източна Румелия, но не взе никакви особени мерки, за да предотврати една нежелателна развръзка. Има сериозни основания да се вярва, че и ген. фон Дригалски в навечерието на въстанието бе сигнализирал както за безредиците, така и за мерките на властта. Ала пак не последва някакво по-решително действие.

Веднага щом в Цариград узнаха за събитията в Пловдив — това стана късно вечерта на 6 септември, — великият везир Мехмед Саид телеграфира на главния управител. Преди всичко негодуваше, че от Пловдив не е получил никакво известие. И нареждаше да се вземат бързи мерки за запазване на реда и спокойствието, както и да се съобщи каква помощ да бъде пратена от Цариград. По това време Гаврил Кръстевич се намираше не в конака в Пловдив, а в попската къща в Голямо Конаре, охраняван от момците на Чардафон. Дали Високата порта бе толкоз зле информирана за това, което се бе случило недалеч от Цариград? Впрочем телеграфните линии между автономната област и столицата на империята бяха прекъснати. Бе спряно и движението по железопътната линия. Или пък, макар и да бе всичко ясно, искаше да демонстрира, че не признава станалото и че единствената за нея власт си остава свареното правителство?

Междувременно всички велики сили чрез дипломатическите си представители в Цариград осъдиха Съединението.

Мехмед Саид, военният министър Осман паша (същият, който безуспешно се бе мъчил да измени при Плевен изхода от Освободителната война), поддържан и от военнния инструктор фон дер Голц паша (германец на турска служба), настояваха за военна намеса. Съображението им бе най-вече, че намесата е както въпрос на престиж за империята, така и за да се осуети един опасен прецедент, от който при удобен случай биха се възползували и други претенденти за „турското наследство".

Тяхното виждане на първо време надделя. На 9(21) септември Високата порта уведоми великите сили, че като се опира на правата, дадени ѝ от Берлинския договор, ще прибегне и до употреба на въоръжена сила, за да възстанови реда в непокорната провинция.

Впрочем тази войнственост бе чисто показана. Турция не бе в състояние веднага да пристъпи към въоръжена намеса. На самата граница и в непосредствена близост с Източна Румелия се намираха едва 10—12 хиляди войници. А и в управляващите среди липсваше единомислие. Сам султанът гледаше да избегне войната. Той, както отбелязва С. Радев, изчакваше натиска на великите сили, за да оправ-

дае с него пасивността си. И повечето министри бяха за максимално благоразумие.

В края на краищата с твърдия си курс Саид паша само докара падането си от власт. На 13(25) септември за велик везир бе назначен англофилът Мехмед Кямил паша. Против военната намеса действуваха различни съображения. От една страна, султанската власт в Източна Румелия бе до голяма степен формална и да се воюва за възстановяването ѝ бе неизгодно. Друг бе въпросът, ако на войната можеше да се разчита, за да се възвърне турското господство в Южна България. Но такъв изглед въобще нямаше. Положението в Източна Румелия бе санкционирано от великите сили, а те не допускаха и мисъл за нещо повече от възстановяване на статуквото.

Едно нашествие в Източна Румелия не би останало без последици. Без съмнение Австро-Унгария нямаше да пропусне случая, за да анексира Босна и Херцеговина. Гърция, която дрънкаше оръжия, би се изкушила, за да завладее част от териториите, за които претендираше. Сърбия, която издигаше искане за разширение към Западна България, би побързала да осъществи плановете си и спрямо славянските земи в Турция. Поробеното население неминуемо би се вдигнало на борба. При всеизвестната военна слабост на Турция тя не бе в състояние да се справи едновременно с България, Сърбия и Гърция, с въстания в Македония и Албания, с агресия на Австро-Унгария.

Всички велики сили предупредиха Цариград да не прибягва до оръжие. Особено важно бе поведението на царска Русия. На първо време в Цариград мислеха, че зад Съединението стои Русия, което охлаждаше войнствеността. И след като оповести становището си против Съединението, царското правителство пак предупреди Високата порта, че влизането на един турски войник в Източна Румелия ще има катастрофални последици. Посланикът Нелидов напомни на султана, че Русия е за статуквото, но против употребата на военна сила и за разрешение на кризата от заинтересованите велики сили.

Пък и държането на българското правителство направо обезоръжаваше. То обяви, че зачита правата на султана. Увери великите сили, че не ще допусне революционни сътресения в Македония. С отношението си към турското малцинство лишаваше Високата порта от формален повод за въоръжена намеса. Временното правителство нареди на гражданските и военните власти да избягват всякакви гранични инциденти. И не на последно място — от българска страна се проявяваше не само тактичност и умереност, но и готовност да се отстоява с оръжие постигнатото съединение.

При това положение Високата порта възприе едно примирително поведение. Тя не прибягна до правото, което Берлинският договор ѝ даваше, а прехвърли върху великите сили отговорността за възстановяване на статуквото. Колкото и формална да бе властта на султана в Източна Румелия, от нея не се отстъпваше. Да се възвърне тя — това бе дълг на силите, подписали договора. Цариград се съобразяваше със

съветите им, уверяваше ги, че не възнамерява — поне временно — да воюва с България. Същевременно се прехвърляха войски в европейската територия, които в началото на октомври наброяваха вече 150 хиляди души, а само в районите, граничещи с бившата Източна Румелия — 35 хиляди. В Македония и Албания се вземаха мерки срещу евентуални въстания. Съветите на Лондон за пряко разбирателство и споразумение с България се отминаваха с мълчание.

Турция извърши и един истински агресивен акт. Тя се възползува от затрудненото положение на княжеството, за да овладее Кърджалийско и т. нар. „непокорни села" в Тъмръш. В този район живееха близо 80 хиляди души. Българските власти не бяха в състояние да се съпротивляват, още повече, че оттук бяха изтеглени всички военни части.

С основание българското правителство виждаше главната заплаха в Турция. Срещу тази заплаха се вземаха най-вече и военните мерки — за защита на Съединението срещу възможна агресия, и дипломатическите — за признаването му по мирен път, чрез непосредствено споразумение с Високата порта. Опасността от Сърбия не се подценяваше, но тя нарастваше постепенно. Пък и една война със Сърбия не би била съвсем неравностойна. Докато войната с Турция мъчно би останала изолирана. От затруднението на България биха се възползували другите балкански държави.

На 13(15) септември Ил. Цанов връчи на представителите на великите сили в София апела на Народното събрание да ходатайствуват сред султана за признаване на Съединението. Той сподели опасенията си, че турските войски всеки момент може да нахлуят в Южна България, и напомни дълга на великите сили да предотвратят въоръжения конфликт. Едновременно Цанов уведоми и Високата порта за апела на Народното събрание.

Германският и френският агент съветваха правителството да избягва инциденти, с които Цариград би оправдал агресията си. Цанов твърдеше, че от българска страна не ще пукне пушка. Лично Батенберг, когато проверяваше боеготовността по границата, забрани да се стреля по турските постове и нареди строги мерки срещу преминаване на чети на турска територия.

Бяха предприети стъпки — в духа на препоръките от Лондон, за пряко споразумение с Турция. В Цариград бяха пратени д-р Стоян Чомаков и Иван Хаджипетров. Двамата бяха арестувани. После — без съмнение под чуждо внушение — освободени. Даже великият везир ги прие. Ала никакъв резултат не последва. Батенберг не се отчая. На 24 септември (6 октомври) уведоми великия везир, че воден от желанието да се уреди пряко и без отлагане „неестественото положение на България спрямо сюзеренната власт", е натоварил д-р К. Стоилов и К. Хаджикалчов да връчат негови лични писма до султана и великия везир. Те пък не бяха даже допуснати в империята. Високата порта не бе готова за пряко споразумение. Тя продължаваше да раз-

Конна дружина към границата с Османската империя.

чита на повече изгода от общото решение на великите сили.

Няколко фактора се съчетаха, за да се стигне до Цариградската конференция: благоразумието на България, опасенията на Високата порта от война, интересът на великите сили да не се разраства конфликтът.

На 12 (24) септември руският посланик в Лондон предложи посланиците в Цариград да се заемат с разрешение на кризата, възникнала след Съединението. Предложението тутакси се прие от Бисмарк и Калноки. То бе съзвучно и с идеята на Солзбъри от 7 септември. А и самата Висока порта бе заявила, че преди да прибегне до оръжие, ще изчака силите да направят необходимото за възстановяване на статуквото.

Естествено бе държавите, с чието решение се създаде от Южна България една автономна провинция в рамките на Османската империя, да решат какво да се прави, след като това тяхно решение бе отхвърлено от българския народ. Нямаше никаква надежда, че българите ще послушат съветите сами да се откажат от Съединението. Да не се реагира срещу нарушението на един международен договор — това означаваше да се поощрят други нарушения. Изходът трябваше да се търси между новото положение на Балканите и предписанията на договора.

Руското предложение постъпи, когато правителството на Солзбъри преминаваше към подкрепа на Съединението. От Лондон се подхвърли идеята за разрешение на кризата чрез персонална (лична) уния. По такъв начин за истинско съединение не може да се говори. Берлин-

ският договор формално не се нарушаваше и същевременно се отстъпваше пред свършения факт. На Уайт бе наредено да съдействува за обединението на двете области под властта на княз Александър.

Постепенно това предложение се възприе и от останалите сили. Царското правителство първоначално бе категорично против. Покъсно — вече след войната — и то ще отстъпи, но ще му придаде друга форма: не княз Александър конкретно, а българският княз изобщо е главен управител. Така отново се сблъскаха двете тези: английската — за неделимост на Съединението от личността на Батенберг, и руската, тъкмо противоположна — съединена България независимо от личността на княз Александър.

На първо време князът и българската общественост отхвърлиха унията. В нея се видя обезценяване на акта от 6 септември. Целта му не бе да прикачи нова титла на княза. По-важни бяха практическите съображения, свързани с възможността за външна намеса всеки пет години. После князът се примири с унията. Разбира се, в нейния английски вариант.

Никому не мина и през ума, че на една международна конференция за съдбата на българския народ трябва да се изслушат и негови представители.

На 22 септември (4 октомври) посланиците на великите сили в Цариград се събраха на предварително заседание. Целта бе да се изработи общо становище в отговор на молбата на Високата порта за намеса. В приетата декларация, връчена на Високата порта, както и в София, Белград и Атина, се вземаше най-благоприятно отношение към Турция: признаваха се суверенните права на султана, хвалеше се благоразумието му да не прибягва до военна сила, изразяваше се благосклонност към молбата му за възстановяване на реда „в една от провинциите на неговата империя". Тонът по отношение на България бе суров. Съединението се осъждаше. Българското правителство се призова да не съсредоточава войски по границите на Източна Румелия, а населението в областта се предупреждаваше срещу „необмислени увлечения" и че не бива да разчита на никаква външна подкрепа. Съединението се приемаше за несъществуващо. Сериозни заплахи се отправяха срещу опити за въстание в Македония. Същевременно се предупреждаваха и другите съседни на империята балкански страни — Сърбия и Гърция — да не прибягват до употреба на сила.

Декларацията се изказваше за възстановяване на статуквото по мирен начин. Около нея се обединиха всички сили, макар да се тълкуваше различно. Единодушието бе доста обезпокоително за България. Англия се бе задължила да не подкрепя насилствени мерки срещу България, но не и да воюва заради нея.

С нота от 5(17) октомври българското правителство обяви, че приема по принцип разпорежданията, които декларацията съдържа и го засягат. Два дни по-късно в нова нота се изрази конкретно отношение към отделните пунктове в нея. България се задължаваше да не

допусне вълнения в „съседните на страната области, където сега са разположени български военни сили“ (имаше се предвид бившата Източна Румелия), както и сред македонските българи. Даваха се уверения, че е преустановено въоръжаването, тъй като мобилизираните части били достатъчни, за да поддържа вътрешният ред. След тези задължения и уверения се заявяваше, че мирът и стабилността ще се утвърдят само чрез съединението на двете братски страни — княжеството и Източна Румелия.

Нелидов постави едно предварително условие, за да започне конференцията: българските войски да се изтеглят от Източна Румелия. Германия и Австро-Унгария го подкрепиха. Солзбъри обяви, че Англия няма да участвува в конференцията. В края на краищата се постигна споразумение да се пристъпи към разговори без предварителни условия.

На 24 октомври (5 ноември) в двореца Топхане се проведе първото заседание на конференцията на държавите, подписали Берлинския договор. То се председателствуваше от Саид паша — външния министър на Турция.

Преди близо осем години пред вратите на Цариград победоносната руска армия бе наложила на Турция Санстефанския мирен договор. Свободата и единството на българския народ бяха извоювани. Под натиска на Англия, обявила се в закрила на Османската империя, се свика Берлинският конгрес, който разпокъса българския народ. Сега, подир победоносната народна революция в Южна България, зачеркнала една от най-несправедливите клаузи на Берлинския договор, в Цариград се свика нова международна конференция. Починът бе взет от царското правителство, което се явяваше в ролята на закрилник на Турция. Този път Англия се обяви в подкрепа на съединена България.

На второто заседание на конференцията — 26 октомври (7 ноември) — Нелидов, чийто подпис стоеше под Санстефанския мирен договор, произнесе истинска пледоария в защита на целостта на Османската империя. Той се изказа за запазване на Берлинския договор, за зачитане на правата на султана и за възстановяване на статуквото.

Крайната позиция на руския посланик го постави в изолация на самата конференция и колкото и странно да е — улесни Англия. В навечерието на конференцията Уайт получи инструкция от Солзбъри, в която се очертаваше линията му на поведение: изтеглянето на българските войски от Източна Румелия може да стане, ако самото население иска това; възстановяването на статуквото по мирен път е невъзможно, а Англия не ще съветва Високата порта да действува с насилие; да се внушава на Високата порта, че най-подходящият начин е да влезе в непосредствена спогодба с населението в Източна Румелия.

В съответствие с инструкцията тактиката на Уайт бе да не се стига до общо съгласие за колективна европейска постъпка против Съединението, да се протака с цел да се печели време, докато Висока-

та порта не се убеди във внушаваната от Лондон идея за пряко споразумение с България, с което конференцията би се лишила от смисъл. Той настояваше да се направи анкета за положението в Източна Румелия и желанието на населението като предварително условие за каквото и да е решение на силите. По време на Берлинския конгрес английското консервативно правителство не се сещаше да попита какво иска населението на Южна България, не предлагаше анкета за желанията му. Сега една анкета би ползувала позицията на Англия и тя бе готова да си послужи с нея.

Германският посланик фон Радовиц застана на страната на Нелидов. Той подчертаваше, че европейският мир не може да се подрива от „бунтовници". Австро-унгарският посланик барон Каличе ее изказваше за запазване на Берлинския договор и на статуквото. Българите според него трябвало да се заставят да уважават волята на Европа.

Френският посланик маркиз дьо Ноай получи от Париж указание да не проявява инициатива, а да се нагажда към мнозинството, като се противопостави хем на териториалното уголемяване на отделна балканска държава, хем на отстраняването на Батенберг.

На граф Луиджи Корти — италианския посланик — бе наредено от Рим да действува в пълно съгласие с германския посланик, но без да пренебрегва справедливите стремежи на населението в Източна Румелия.

И двете сили — Франция и Италия — нямаха пряк интерес на Балканите. Но гледаха да не се показват прекалено безразлични, което би накърнило репутацията им на велики сили. Техните представители на конференцията действуваха преди всичко с оглед интересите им в общоевропейската политика. Франция при изостреното отношения с Германия търсеше опора в Англия. Италия пък бе съюзница на Германия. В края на краищата и едното, и другото решение биха възприели, стига да не води до европейски усложнения.

От изказванията се очерта общност само в едно отношение: всички се обявяваха за Берлинския договор, за статуквото. Саид паша предлагаше следното разрешение: да се прояви снизхождение към княз Александър, ако се оттегли от Източна Румелия; да се назначи нов главен управител според изискванията на Берлинския договор, до назначаването му управлението на областта да се повери на извънреден комисар. Нарочен делегат трябваше да бъде проводен в Пловдив с покана до княза да изтегли войската си и до населението и властите — да се подчинят; след това да се изпрати смесена комисия за анкета.

Всички посланици приеха предложението. Само Уайт настоя анкетната комисия да предшествува решението на конференцията.

Изобщо в края на октомври международното положение се очертаваше крайно неблагоприятно за Съединението. Само Румъния и Черна гора (чиято подкрепа можеше да има само морално значение) заеха благоприятна за българската кауза позиция. Високата порта не

отстъпи от искането за пълно възстановяване на статуквото, макар да разчиташе не толкова на въоръжената си сила, колкото на външно съдействие. Гърция и особено Сърбия се канеха с оръжие да действуват срещу Съединението. Сръбските претенции за компенсация за сметка на България се поощряваха и поддържаха от Австро-Унгария.

Великите сили се противопоставиха на турското нашествие като средство за възстановяване на статуквото. Ала в същото време всички се обявиха за почитане на Берлинския договор. Изключително единодушие бе показано срещу всякакво прехвърляне на революционното движение в Македония, за запазване в нея непокътната чуждата тирания. Само Англия търсеше средство за фактическо признаване на Съединението, без да се влиза във формално противоречие с договора. Ала и тя бе длъжна да се съобразява с поведението на другите сили и не криеше, че няма да се бие за България. Нейните представители съветваха българското правителство да проявява умереност, да се задоволи с най-малкото.

На Цариградската конференция бе съгласувана обща позиция на великите сили и Високата порта при резервираното отношение на Англия за възстановяване на властта на султана в Южна България.

Съединението се намираше пред смъртна опасност. За неговата защита и за международното му признание българският народ можеше да разчита главно на решимостта и сплотеността си, на умението на своите ръководители правилно да водят политиката на страната, да използуват противоречията между силите, да проявяват гъвкавост, тактичност, склонност за компромиси, без да отстъпват от главното — запазването на Съединението. Единодушно бе изразена волята и готовността на народа да не допусне разделянето с цената на каквито и да са жертви, да защити съединена България до последна капка кръв. Събитията, които връхлетяха върху страната в началото на ноември, щяха да докажат, че това не са били само слова.

С оръжие в защита на Съединението

Санстефанският мирен договор стресна Милан Обренович и управляващата сръбска буржоазия. Новата славянска държава им изглеждаше опасен съперник и пречка за великосръбската хегемония на Балканите. Русия бе опора на самостоятелността на България, а след Берлинския конгрес — и на надеждите за национално обединение. В Белград надделяха антибългарски и антируски настроения. *(Както се казва — нищо ново под слънцето. По повод и без повод някои съвременни чужди историци проявяват една ненавист към Санстефанския договор, която никак не е оригинална. Тя върви по наследство от великосръбската крал Миланова политика преди повече от век.)* Крал Милан не разполагаше с широка вътрешна опора. Отвън го дебнеше и чакаше своя реванш конкурентната династия на Караджорджевичите. Нужен му бе голям успех, с който да заздрави династията си. Милан се обърна към Австро-Унгария и срещу Русия. Поддръжката на Виена трябваше да плати с отказ от всякакви претенции за южнославянските земи под властта на Хабсбургите. А Австро-Унгария от своя страна се задължи да помага за териториалното разширение на Сърбия на юг, към Македония.

Естествено, не ставаше дума за удовлетворяване на чисто лични амбиции на един немного далновиден монарх. Тези амбиции се покриваха с експанзионистичните стремежи на сръбската буржоазия, която отдавна се домогваше да постави под своя власт ако не целия български народ, то поне значителна част от него.

По време на Освободителната война границите на сръбската държава се придвижиха на изток за сметка на българските земи. Сръбските части, настанили се в Радомирско, Брезнишко и Кюстендилско, бяха прогонени от българското население и руските войски. След Берлинския конгрес не бе изоставена претенцията за западните български краища — от Видин до Кюстендил. Шовинистичната пропаганда твърдеше, че цялата територия до река Искър е населена със сърби. Константин Иречек разгадаваше замисъла ѝ: не само да се завладее Западна България, но и да се прекъсне по такъв начин териториалната връзка между българската държава и Македония под турска власт. А Македония бе точка втора във великосръбската агресивна програма. Пропагандата, науката и журналистиката бяха впрегнати, за да докажат, че Македония е сръбска област — исторически и етнически. *(Тук са корените на съвременните югославски теории по македонския въпрос.*

Впрочем точно по това време е изработен резервният вариант — „македонизмът", който според авторите му трябва да се приложи в случай, че пряката сърбизация не сполучи. Същественото не е дали населението на Македония ще се разглежда като „сръбско" или „македонско". Същественото е да не е българско.)

Вътрешното негодуване от режима и политиката на крал Милан предизвика през есента на 1883 г. въстание в Източна Сърбия („Тимочка буна"). Властта го потуши с най-голяма жестокост. Водачът на въстанието Никола Пашич и около 40 негови сподвижници намериха убежище в България. Тук бяха посрещнати радушно.* Пашич поддържаше близки връзки и с партията на Др. Цанков, и с партията на Ка́равелов. Той се срещаше с Ил. Куртев — представител на БТЦРК в княжеството, а си пишеха със Захари Стоянов. Много тесни бяха взаимоотношенията му с македонските комитети. С тях обсъждаше общи акции, включително и едновременно въстание срещу крал Милан в Сърбия и срещу турското владичество в Македония. Ризов и Петков му отстъпваха част от оръжието, предназначено за въоръжаване на чети за Македония. Пашич признаваше необходимостта от съединението на княжеството с Източна Румелия. Но спрямо Македония споделяше великосръбските претенции. (Тъкмо под негово ръководство след трийсетина години тези претенции ще се осъществят.)

Милан се дразнеше от гостоприемството, оказано на Пашич и на останалите емигранти. Той настояваше да се ограничи дейността им, да се изгонят от княжеството.

Към напрежението в сръбско-българските отношения се прибави и един граничен инцидент.

Съгласно Берлинския договор една европейска комисия очерта границите между Сърбия и България. В района на видинското село Брегово границата минаваше по талвега на река Тимок. Сръбските погранични части не пожелаха да отстъпят от една малка територия, всичко на всичко 250 декара, която поради изменение на талвега на реката влизаше в пределите на България. Няколко комисии подготвяха проекти за споразумение, но Белград все ги отхвърляше. Накрая — през май 1884 г. — българските части изтласкаха сръбските. В отговор сръбското правителство скъса дипломатическите отношения с България. Неговите интереси се представляваха в София от гръцкия дипломатически агент Рангабе.

Княжеството полагаше усилия да нормализира отношенията със Сърбия, но срещаше упорит отказ. Батенберг апелираше лично към Милан. Без да щади особено достойнството си, му пишеше (20 ноември 1884): „Аз те обичам и уважавам от все сърце и ако от този опит за спогодба пожъна още един неуспех в моя и без това вече пълен с горчивина живот, то в замяна на това ще отнеса нещо хубаво, а

* В първите дни на януари 1884 г. К. Иречек среща в София Пашич и записва в дневника си: „Симпатично лице с руса брада, тих, приятен човек, казват, българин от Зайчар".

именно твоето приятелство към мен, което е толкова голямо, колкото моето към теб..." И от това сантименталничене резултат не последва.

Такива бяха отношенията между двете съседни страни, когато на 6 септември се провъзгласи Съединението.

В Белград тази вест отекна като погребален звън над великосръбските хегемонистични планове. Правителството, опозиция, печат — всички единодушно се заеха да втълпяват в съзнанието на сръбския народ, че е нарушено равновесието на Балканите, че е заплашено самото съществуване на Сърбия, че не Хабсбургската империя, не Турция, а България е главният враг на сръбството, защото тя, превръщайки се в много по-голяма държава, израства като стена срещу мечтаната хегемония на Балканите, че единственото спасение е Сърбия да получи своя дял, и то за сметка на западните краища на българската държава и на българските земи под турска власт.

Какъв по-удобен момент от този, за да се смаже България, за да се спре възходът ѝ? Когато Турция се чувствува непосредствено засегната, когато против България е Русия — нейната покровителка, когато Австро-Унгария е безусловно на сръбска страна, когато Гърция и Румъния също биха проявили основателна ревнивост? България няма приятели отвън и не ще е в състояние да се сражава на няколко фронта.

В началото на септември крал Милан се намираше в австрийското курортно селище Глайхенберг. Узнал за събитията в Пловдив, той веднага замина за Виена. Пред Франц Йосиф II и Калноки не скри, че се връща в Белград, за да нападне България. Императорът и външният министър го посъветваха да не бърза, да не взема решение, преди да стане ясно кой е вдъхновителят на Съединението. Те нямаха нищо против княз Александър — враг на руското влияние. В същото време разчитаха на Милан като главна тяхна опора в Сърбия. При това положение биха предпочели да се запази Съединението, за да не падне Батенберг, а Милан да получи съответната компенсация, за да закрепи трона си. Те му внушаваха да мобилизира и да поиска от великите сили тази компенсация в името на равновесието между България и Сърбия. В края на краищата му обещаха поддръжката си и ако се стигне до война. На австрийската банка Лендербанк бе поръчано да отпусне голям заем на краля за нуждите на войната.

В Белград Милан сподели с френския пълномощен министър, че е за възстановяване на статуквото, а ако не се възстанови — за териториална компенсация, съответна на увеличението на България.

На 9(21) септември кралят подписа указ за мобилизация. Министър-председателят Гарашанин, който бе и министър на външните работи, информира българското правителство, че Сърбия била длъжна да защити своите интереси при новото териториално разпределение на Балканите. Същия ден кулският околийски началник телеграфира в София, че по границата са съсредоточени четири батальона сръбска войска.

Подготовката за агресивни действия срещу България включваше пропагандни, дипломатически и военни мерки.

Вътре в Сърбия и в чужбина пропагандата развиваше тезата за сръбска народностна принадлежност на населението на цяла Западна България и особена във Видинско, Трънско, Брезнишко и Радомирско, че това население въпреки терора на българските власти съчувствувало на Сърбия и желаело да се присъедини към нея. В пограничните селища шетаха сръбски емисари, които подмамваха кметовете да подписват петиции за присъединяване към Сърбия. В противен случай щяла да избухне война — заплашваха те. На населението се обещаваха всевъзможни облаги, включително, че в Сърбия нямало да плаща данъци.

Българите не се оставиха да бъдат подлъгани и изкушени. В чужбина не повярваха на писанията на „учените", впрегнали се в услуга на експанзионистичната политика на крал Милан. Но пропагандата не се преустановяваше, а ставаше все по-настъпателна. Прибавяха се нови елементи в нея: България предизвиквала гранични инциденти, сръбски емигранти от българска територия организирали чети за нападение срещу Сърбия и т. н. Този метод в историята е многократно прилаган: една агресивна политика да търси оправдание, като приписва агресивни намерения на набелязаната жертва.

В дипломатическата подготовка главно значение се отдаваше на привличането на Гърция и Румъния. Румънското правителство не се съгласи да участвува в антибългарска коалиция. С повече радушие се посрещна сръбската инициатива в Атина. Но Гърция нямаше обща граница с България. Една съвместна сръбско-гръцка военна акция би означавала Гърция да воюва с Турция. Поради това гръцкото правителство изчакваше намесата на великите сили за възстановяване на статуквото или за съответна териториална компенсация на останалите балкански държави. Все в името на „равновесието", разбира се. (За този принцип нямаше и да се сетят нито през 1913, нито през 1919 година.)

Сърбия трябваше сама да се стяга за война. Започна усилено съсредоточаване на войските в близост до източната граница. Към 17(19) октомври една 60-хилядна добре въоръжена и добре обучена войска бе разположена по цялото протежение на границата от устието на Тимок на Дунав до Осоговската планина. Крал Милан пристигна в Ниш, за да поеме командуването ѝ. Знаеше се, че българската войска е струпана на границата с Турция. Пък и никой не вярваше, че ще окаже особена съпротива, понеже бе без всякакъв боен опит, понеже липсваше опитен команден състав, особено след изтеглянето на руските офицери.

Великите сили се отнасяха отрицателно или резервирано към крайните претенции и военната подготовка на Сърбия. Те предпочитаха кризата да се уреди от тях самите, по дипломатически път. За да се отклони войната, бяха склонни да се даде териториална компенса-

ция на Сърбия в ущърб на България. Главното за тях бе да не се стигне до намеса на Турция. Един сръбско-български въоръжен конфликт би имал по-ограничено въздействие върху европейските отношения и дори според някои от силите би могъл да е полезен, за да се сломи българската упоритост. Защото всички — от Англия до Русия — не допущаха друг изход от евентуална война освен победа на Сърбия.

За Високата порта едно сръбско нападение върху България можеше да усложни още повече кризата и да доведе до гръцки и сръбски нападения срещу европейските владения на империята.

И за царското правителство не бе желателна една война на Балканите. Но ако все пак войната избухне, неминуемата сръбска победа би ускорила свалянето на Батенберг. Ето защо, като полагаше усилия за дипломатически изход чрез решение на великите сили, царското правителство не изключваше войната като крайно средство.

Австро-Унгария съветваше Милан да не разпалва война. Но одобряваше териториалните му претенции и обещаваше подкрепа, ако все пак се стигне до война.

Принцип за балканската политика на Бисмарк бе да се съобразява с Австро-Унгария. Сам нямаше нищо против едно българо-сръбско проливане на кръв, без да се засяга целостта на Османската империя.

И за Англия главното бе да се избегне война, в която би била увлечена Турция. Но и от една сръбско-българска война се предвиждаха неблагоприятни за английската политика последици: утвърждаване на Австро-Унгария в Белград и на Русия в София. Затова предупреждаваше крал Милан да не тръгва по пътя на войната и съветваше София да даде известна компенсация на Сърбия.

Поради становището на великите сили крал Милан реши да отлажи временно плановете си. Официално бе заявено, че Сърбия ще изчака решението на Цариградската конференция и не ще наруши мира, докато не види резултата от нея.

В София с тревога следяха нарастващата сръбска враждебност. От граничните райони донасяха за концентрация на войски и за умишлено предизвикани гранични инциденти. Във Фреденсборг Александър III лично обърна внимание на българската депутация, загрижена по това време главно за реакцията на Високата порта, върху опасността откъм Сърбия. На тази опасност сочеше и управляващият руското посолство в Цариград пред Генович, българския дипломатически представител. От Лондон Ив. Ев. Гешов докладва, че английският печат обсъжда предстоящото сръбско нашествие. Във Форин офис не криеха колко са обезпокоени от тази перспектива. Даже сръбският пълномощен министър в Лондон Миятович сподели с Гешов тревогата си от намеренията на крал Милан и надежда, че в последния момент ще се случи нещо, което да го отклони. Сам Гешов смяташе, че Милан се е ангажирал прекалено много с претенциите си, за да е в състояние да отстъпи.

Предупрежденията на великите сили до София бяха придружени със съвети да се отбягва всеки повод, който Милан би използувал, за да тури плановете си в изпълнение, да се прояви максимална отстъпчивост пред исканията му. И в Лондон, и във Виена смятаха, че тази отстъпчивост трябва да включва известна териториална компенсация, доброволно дадена от България като крайно средство срещу войната.

Българското правителство бе предоставило въпроса изцяло в ръцете на великите сили. Апелираше към тяхното посредничество. Показваше примирителност. Но от принципа си не отстъпваше: ако сръбските претенции засягат чужди земи, ако са извън етнографските предели на българския народ, България не би могла да им се противопостави. В случая се имаха предвид исторически обоснованите претенции на Сърбия спрямо Австро-Унгария и Турция. Смисълът бе: щом крал Милан се чувствува толкоз силен, нека воюва с двете империи. Що се отнася до претенции към български земи както в територията на княжеството, така и под турска власт, за никакъв компромис не може да става и дума. Следователно българското правителство не възразяваше по принцип на сръбското искане за териториална компенсация, стига да не е за сметка на България. Същевременно заявяваше, че ще воюва за свободата и целостта на народа си, че ще се съпротивлява докрай и срещу турско, и срещу сръбско нашествие.

Вслушвайки се в съветите отвън, българските власти проявяваха изключително старание да не дават на Белград никакъв повод за обвинение. Западната българска граница бе фактически оголена. Към нея започнаха да се прехвърлят войски едва когато стана ясно, че Турция се въздържа от военната намеса, а за война се готви Сърбия. Постепенно, без да се оголва южният фронт, на границата със Сърбия се струпваха войски (в края на октомври ще достигнат 30 хиляди) и се взеха мерки за организиране на отбраната ѝ. Командуването нареди на командирите дори при нападение да се задоволяват само с отбиването му, без да минават на сръбска земя.

В края на септември сръбското правителство се оплака на великите сили, че на българска територия се образували шайки за нападение над Сърбия. Имаха се предвид сръбските емигранти в княжеството. Българските власти се обвиняваха, че покровителствуват тяхната борба срещу крал Милан. Даже в Лондон повярваха, та наредиха на Ласелс да изрази официално негодувание.

На септември Никола Пашич се обърна с възторжено писмо до Захари Стоянов: „Драги брате, това, което извършихте за спасението на българския народ, е славно и историческо... От името на сръбския народ Ви честитя и желаем делото да помогне на нашия край.“ Пашич твърдеше, че в Сърбия вече било избухнало въстание, и молеше за няколко хиляди пушки и патрони. По указание на правителството както БТРЦК, така и македонските комитети се въздържаха от действия, които биха затруднили международното признание на Съединението. Българското правителство независимо от връзките и симпатии-

те си към емигрантите не можеше да се обвързва с тях и по такъв начин само да увеличава неприятностите си. Обвиненията от Белград бяха безпочвени. Но те постигнаха друга цел. Именно за да се даде ново доказателство за пълна лоялност към Сърбия, а и по съвет на Лондон сръбските емигранти начело с Пашич бяха заставени да напуснат България. Тази мярка не задоволи крал Милан, но за сметка на това засегна за цял живот Пашич, комуто предстоеше дълга и решаваща роля в развитието на Сърбия, а и на Югославия.

Пак по съвет от Лондон българското правителство и князът взеха почин за пряко споразумение със Сърбия. На 30 септември (12 октомври) Батенберг написа лично писмо до крал Милан, което трябваше да му се връчи от К. Стоилов. След уверенията, че Съединението е провъзгласено от самото население, че го е приел само за да предотврати анархията, князът предлагаше на Милан „искрено и сърдечно споразумение" за сферите на влияние „в които да се ограничат нашите действия и претенции". По такъв начин щяло да се улесни и разрешаването на Източния въпрос. Това бе една изключително важна стъпка. На агресивността на Милан се противопоставяше двустранно споразумение от глобален характер. Изхождаше се от убеждението, че е предстоящо решаването на Източния въпрос, и с оглед на тази перспектива, и за да се избегнат взаимните противоречия по турското наследство, се предлагаше предварително споразумение за разбирателство и единодействие.

Крал Милан отказа да приеме Стоилов. Князът не се отчая. Той извести Милан, че изпраща в Ниш Д. Греков с лично писмо. Отговорът бе същият: кралят не можел и него да приеме. Чуждият печат разгласи, че България предлага обща акция срещу Турция, докато Сърбия стояла върху базата на договорите.

Никакви илюзии за мирно уреждане повече не можеха да се хранят. В края на октомври и князът, и министрите бяха убедени, че войната е неизбежна.

Нападенията по границите ставаха все по-чести и по-предизвикателни. Сръбски войници нахлуваха в българска територия, стреляха по българските части. Една рота български доброволци, заела позиция в района на село Власина (край Трън), оказа отпор на такъв пристъп. Завърза се престелка. Така бе най-сетне намерен от крал Милан и поводът за войната.

На 2(14) ноември в София се получи чрез Рангабе телеграма от Гарашанин: „На 1 ноември командирът на Първа дивизия и пограничните власти съобщиха, че днес в 7,30 часа български войски са нападнали сръбската територия. Това немотивирано нападение се смята за обявяване на война. Сърбия, приемайки последиците от това нападение, се смята в положение на война с България от събота, 2 ноември, 6 часа сутринта."

Тази нота ще остане в историята като пример на цинична фалшификация. Едно разбойническо, с нищо непредизвикано нападение

представяше пред света страната агресор като нападната от жертвата на своята агресия.

Към какво се домогваха нашествениците? След една лека победа България да бъде принудена да отстъпи на Сърбия трите гранични окръга, да премести столицата си от София в Търново и по такъв начин да се прекъсне териториалната връзка на княжеството с Македония, да плати контрибуции. Конференцията на представителите на великите сили в Цариград нямаше да има друг изход, освен да потвърди сръбските завоевания. Що се отнася до съдбата на Южна България — тя трябваше да се реши от великите сили. Постигнал своята цел, крал Милан не би имал вече нищо против съединението ѝ с княжеството.

Още сутринта на 2 ноември в София плъзна мълвата, че сърбите са нахлули. Официално потвърждение нямаше. Князът, Каравелов и началник-щабът на войската капитан Рачо Петров се намираха в Пловдив. Към 10,30 часа външният министър Ил. Цанов повика гръцкия дипломатически агент и го попита не е ли получил някакво известие. Дипломатът сви рамене. Едва на обед Рангабе предаде телеграмата от Гарашанин.

От Пловдив князът отправи следната заповед до войската: „Офицери, унтерофицери и солдати! Сръбският крал ни обяви война... Вместо да ни помагат, нашите братя сърби искат да разрушат нашето отечество. Войници! Покажете вашата храброст; защитете вашите майки и огнища; смажете врага, който подло и дебнешком напада върху ни, не се отчайвайте, докато не го унищожите."

А в манифест към българския народ се изтъкваше, че сръбското правителство без всякакво основание, само в името на егоистичната си цел да осуети едно „свято дело", е обявило война на България.Изразяваше се недоумението, че „нашите еднокръвни и едноверни братя" са започнали братоубийствена война. Цялата отговорност за нея и за последствията ѝ се хвърляха върху Сърбия. Князът оповестяваше, че е заповядал на войската да защити „земята, честта и свободата на българския народ", и отправяше призив към „всеки българин", способен да носи оръжие, „под знамената да се бие за своята страна и свобода".

В официалните български документи, издържани в един емоционален, но и премерен тон, се подчертаваше преди всичко агресивният характер на сръбското нападение. То не е мотивирано от каквото и да е предизвикателство от българска страна, а само от егоистичните цели на сръбските управляващи среди. Апелираше се към мъжеството на българските воини, към патриотизма на целия народ, за да се отблъсне нашествието, да се защити отечеството. Никаква друга цел освен тази не се поставяше.

Големият проблем бе: как България да се справи с агресията от запад с неголемите сили, с които разполагаше? Особено важно бе да не се допуснат военни действия на два фронта. Трябваше да се напра-

ви всичко възможно Турция да не се възползува от ангажираността на българските войски на западната граница, за да нахлуе в Южна България.

Сръбското нападение не бе неочаквано. Българското правителство имаше достатъчно основания да се бои от него. То се стараеше да го осуети, като се осланяше на намесата на великите сили, като даваше доказателства за приятелство към Сърбия, като предлагаше пряко споразумение между двете страни. Заедно с всичко това се предприемаха и контрамерки. През октомври започна прехвърлянето на военни части от южната на западната граница. Ала въпреки декларациите на Високата порта, че възлага разрешението на великите сили, българското правителство продължаваше да гледа на Турция — и не без основание — като на главна заплаха. Едно нейно въоръжено нападение би било по-мъчно за отблъскване поради неравенството в силите. То би предизвикало пряката намеса на големите европейски държави, която само би усложнила още повече българския въпрос. Ето защо главните сили на българската войска продължаваха да се държат на границата с империята. Едва след сръбското нападение започна ускорено придвижване на войската от южната към западната граница дотам, че южната граница сега почти се оголи. За сдържането на империята се разчиташе вече не на въоръжения отпор на войската, а на умението на дипломацията. В това отношение князът и правителството проявиха находчивост и предвидливост. Те обясниха изтеглянето от Южна България като изпълнение на изискването на Цариградската конференция, а съпротивата срещу сръбската агресия представиха като защита на целостта на Османската империя и като съобразяване с предписанията на Берлинския договор.

Все от Пловдив Батенберг извести с телеграма султана, че „в съответствие със задълженията ми да защитавам границите на империята от всякакво чуждо нашествие" е заповядал на войската да отблъсне неприятеля. И молеше да бъде осведомен дали в тази защита на „целостта на империята" може да разчита на съдействие от турските войски. От телеграмата излизаше, че България не само не се опасява от турско нашествие, но че като част от империята се осланя на военната ѝ помощ във войната срещу Сърбия. Разбира се, към такава помощ никой и не мислеше да прибягва.

Тази аргументация се разви и пред дипломатическите представители в София. С нота от 4 ноември Ил. Цанов напомняше, че великите сили са се обявили срещу Съединението, понеже представлявало посегателство върху суверенните права на султана и върху целостта на империята. Но България според него не е нарушила Берлинския договор, не е засегнала целостта на империята по простата причина, че и княжеството, и Източна Румелия били неразделна част от нея. В същото време сръбското нашествие поради васалното положение на княжеството е юридическо и фактическо нарушение на договора и засяга целостта на Османската империя. И той подчерта, че един

принцип, който е поддържан от силите и Високата порта по отношение на България, сега е забравен, когато друга държава го потъпква.

По-голямата част от войската в Южна България се прехвърли на запад. За неочаквано кратък срок се извърши знаменитият маршманьовър на българската войска към най-застрашеното направление на неприятелското нашествие. Сам княз Александър замина за фронта като главнокомандуващ. Но Южна България не бе захвърлена на произвола на съдбата. В нея и на границата остана около 25-хилядна войска. А и самото население бе готово да защитава Съединението срещу евентуално турско нашествие.

В българските официални документи се отбягваше понятието „Съединена България". Войската, която се намираше в Южна България, е там не за да присъединява областта към княжеството, а да осигури реда и спокойствието след революционните сътресения. Великите сили и Турция се упрекваха, че те, които са обвинявали България за нарушаване на статуквото, мълчат след сръбското нашествие. И ако тонът в началото е предпазлив, внимателен, след военните победи ще стане енергичен, твърд.

Българското правителство не очакваше военна помощ от Турция. Целта му бе да неутрализира Високата порта, да я лиши от мотиви, с които би оправдала съучастието си към сръбското нашествие. Отговор от Цариград на княжеския апел не последва. Великият везир фактически оправда сръбското нашествие. По такъв начин отговорността за войната се прехвърляше върху България. Успокоително бе уверението му, че Високата порта ще вземе отношение едва след като посланическата конференция приключи. Това значеше, че Турция не ще прибегне до военна намеса, която би направила положението на България изключително трудно. С повишена сигурност, че южната граница пряко не е заплашена, усилията можеха да се съсредоточат върху западната.

Благоприятно обстоятелство бе, че Румъния запази неутрално поведение по време на военните действия.

Целият български народ се вдигна на борба срещу вероломното нашествие. Този взрив на патриотизъм и жертвоготовност разкриваше високи политически и национални добродетели. Ала в една война решаващият фактор е войската. Сериозни и основателни бяха опасенията дали младата и неопитна българска армия ще се справи със сръбската.

Като организира отпора срещу неприятеля, правителството не си поставяше за цел да нанесе съкрушителна победа, а да се предизвика намесата на великите сили — те да спрат нашественика и да наложат бързото приключване на войната. На 2 ноември, когато уведомяваше дипломатите за сръбската агресия, Ил. Цанов изтъкваше, че България не я е предизвикала с нищо. „На Европа — заключи той — се пада да отсъди кой е инициаторът за войната и на чия страна е правото." А в нотата от 4(16) ноември се заявяваше, че българското правителство

разчита на великите сили да вземат решение, тъй като последната дума трябвало да принадлежи на Европа.

Никой в чужбина не вярваше, че България ще отстои на нашествието. След неминуемата сръбска победа трябваше окончателно да се реши възникналият със Съединението проблем. Калноки пожела на Сърбия пълен успех. Германия прояви безразличие към изхода от войната. Русия се намери пак в раздвоението, характерно за политиката ѝ. Сръбската победа би направила и от вътрешна гледна точка невъзможно оставането на Батенберг на престола и в такъв смисъл бе желателна. Но в същото време трябваше да се мисли за руското влияние в България. Общественото мнение в самата Русия проявяваше съчувствие към героичната българска защита. Единствена Англия зае позиция в подкрепа на България. Но тази подкрепа, колкото и ценна да бе в морален смисъл, си остана чисто словесна, без да окаже влияние върху военните действия. Тя би имала практическо значение след очакваното поражение на България — за да се облекчи участта ѝ.

Франция и Италия порицаха агресията, без да сторят нищо, за да я спрат.

Изобщо великите сили бяха готови за победата на Сърбия и повече ги занимаваше проблемът как да нагодят политиката си към този нов момент в сложното положение на Балканите.

Така България бе оставена сама да се справи с нашествениците. Нейната единствена сила бе смелостта на българските войници и патриотичното единство на народа.

Сръбската армия имаше повече от полувековно съществуване. В структурно положение се състоеше от полкове, дивизии и армии. Командуваше се от добре школувани и с боен опит генерали и полковници. Срещу нея бе изправена младата българска войска, командувана от капитани и майори. Най-голямата структурна единица в нея бе полкът. Докато Сърбия получи заем от австрийска банка, българската държава със собствените си финансови средства бе длъжна да носи военните разходи.

Съгласно конституцията начело на българската войска застана княз Александър като главнокомандуващ. По професия той бе военен. Служеше като поручик в германската армия, когато бе избран за български княз. Бе участвувал в Освободителната война, но както личи от дневника му*, се движеше главно в щабовете, в компанията на млади аристократи, а прякото му участие във военните действия се изчерпваше с ролята му на свидетел на някои сражения. Така че разполагаше с ограничен команден и особено боен опит.

Военният министър, 29-годишният капитан Константин Никифоров, бе заел този пост само преди месец и половина. Възпитаник на Михайловската артилерийска академия в Петербург, той бе команду-

* Съхранява се в Централния държавен исторически архив, откъси от дневника публикува Д. Памуков в сп. „Отечество“ през 1985 г.

вал артилерийски поделения и имаше шанса да е помощник на такъв опитен военен като княз Кантакузин.

Началник-щаб на войската бе капитан Рачо Петров — едва 24-годишен, но показал забележителни командни, главно щабни качества. Към Главното командуване се числяха и ротмистър Христо Хесапчиев — помощник на началник-щаба, кап. М. Савов — адютант по строевата част, кап. Георги Мечконев и пор. Христо Луков — адютанти по домакинската част, кап. Николай Антикаров — офицер за поръчки, д-р Г. Вълкович — главен лекар, кап. Ж. Велчев — главен военен инженер, и кап. Олимпий Панов — началник на артилерията.

В хода на военните действия изпъкнаха със своите командни и бойни качества майорите Д. Николаев, Д. Филов, Аврам Гуджев, Петко Стоянов, ротмистър Анастас Бендерев, командуващият-артилерията капитан О. Панов, капитаните Атанас Узунов, Стефан Тошев, Андрей Блъсков, М. Савов, Христо Попов, Коста Паница, Марин Маринов, поручик Панайот Дворянов, подпоручиците Георги Ангелов и Ангел Тодоров. Някои от тях бяха участвували в националноосвободителното движение до 1877 г., други бяха се сражавали в сръбско-турската война (1876) или пък в редовете на Българското опълчение по време на Освободителната война. Всички бяха възпитаници на руски военни училища или пък на Софийското военно училище, в което преподаваха предимно руски офицери.

Изобщо офицерският състав на младата българска войска — на възраст, кажи-речи, младежи, притежаваше една добра учебна подготовка в духа на руската военна школа и известен боен опит. Почти

всички произлизаха от трудовите народни маси и бяха близки по начин на живот, по мисли и чувства с войниците.

Българската войска бе изградена в продължение едва на шест години самостоятелен държавен живот при крайно ограничени финансови възможности. Един набор обхващаше 28 хиляди души. От тях само 8500 можеха да се приемат в казармата. Останалите минаваха направо към опълчението. Така че в навечерието на Съединението княжеството разполагаше с около 40 хиляди нормално обучени войници. В Южна България те бяха още по-малко — около 16 хиляди. Не достигаше офицерският състав, особено след изтеглянето на руските офицери (близо половината командни длъжности бяха незаети), както и подофицерският. След мобилизацията — т. е. някъде към края на септември — към редовната войска се прибавиха запасни чинове, опълченци и доброволци — общо 66 159 души. В Южна България бяха мобилизирани 42 хиляди.*

Войниците — това бяха съвсем млади хора, преминали през задължителната военна служба след Освобождението; обучавани от руски офицери в духа на руското военно изкуство или от младите български офицери — руски възпитаници. Военната терминология бе руска, даже командите са издаваха на руски. Бяха добре обучени за бой. Военната подготовка се водеше с перспектива за война с Турция в името на свободата на поробените братя и това определяше високата съзнателност и патриотичния дух. Добре обучена, стегната, въодушевена от чувствата, че ѝ предстои благородна, патриотична мисия, младата българска войска представляваше една сериозна военна сила. В същото време налице бяха и недостатъци, които биха се отразили върху боеспособността ѝ. Липсваше ѝ какъвто и да е боен опит. Не достигаха опитни командири. Не бе достатъчно и на нужното равнище въоръжена и снабдена.

Към редовната войска в хода на военните действия се присъединиха доброволци — броят им се изчислява между осем и десет хиляди, — изпълнени с готовност да се сражават до смърт за свободата на отечеството**. Но повечето бяха слабо обучени и въоръжени с остаряло оръжие.

В самото начало на войната срещу 60-хилядната нашественическа войска се изправи едва 32-хилядна българска армия. Съотношението в артилерията бе почти същото — 2,3:1 в полза на сръбската армия. По време на военните действия числото на войските се увеличаваше и от двете страни. Към защитниците на родината се присъединяваха части от войските, които по-рано бяха съсредоточени в Южна България.

Към края на октомври действуващата армия бе разделена на два корпуса — източен, разположен на границата в Тракия, с командуващ

* Георги Вълков.

** Вж. Йордан Венедиков — История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 година, София, 1985.

майор Данаил Николаев, и западен с командир майор Аврам Гуджев — на границата със Сърбия. Колкото по̀ нарастваше заплахата от запад, толкова повече източният корпус намаляваше за сметка на засилване на западния корпус.

Западният корпус отговаряше за границата на юг от Стара планина. За началник-щаб бе назначен капитан Стефан Паприков, а за началник на артилерията — капитан Олимпий Панов. Корпусът бе разделен на няколко подотряда: комощицки, смилоски, царибродски, долноневлянски, трънски, изво̀рски, кюстендилски, дупнишки, командувани от капитаните Зафиров, Бахчеванов, Попов, Букурещлиев, Генев, Филипов. Един отряд, състоящ се от две доброволчески чети и командуван от капитан Шивачев, трябваше да отбранява Драгоманското дефиле.

Българското командуване бе изготвило план за военни действия с Турция. По отношение на евентуални военни действия със Сърбия бе възприето да се води активна отбрана — докато дойдат допълнителни войски от Южна България, а след това с вече пораснали сили да се премине в контранастъпление. За крайната северозападна част на фронта сѐ предвиждаше продължителна отбрана. Тук действуваше един отряд, командуван от кап. Атанас Узунов.

Този план можеше да разчита на успех само ако от сръбската военна акция не се възползува Турция, за да нападне и тя България. Това условие бе осигурено благодарение на политиците и дипломатите, а и на решимостта на населението на Южна България да не допусне турско нашествие.

На 2 ноември крал Милан се намираше в Пирот. Настроението в щаба му бе приповдигнато. Срещу София се отправи Нишавската армия, състояща се от четири дивизии (Моравска, Дунавска, Шумадийска, Дринска) и конната бригада — общо 42 хиляди души. Други 21 хиляди (Тимошката армия, съставена главно от Тимошката дивизия) настъпиха в посока на Видин. Не само числеността превъзходство бе предимството на нашественика. Войската му бе и по-добре въоръжена, и много по-опитна. В последните десет години Сърбия бе водила две войни с Турция и натрупаният боен опит бе друго нейно преимущество. За подготовката на войната сръбското командуване разполагаше с близо два месеца. През това време то си изработи и план за военните действия. Бе мобилизирана войската и съсредоточена на границата с България. Благодарение на заема от Лендербанк се подобри въоръжението и екипировката ѝ. Грижа за другите си граници Сърбия нямаше. Не се очакваше неприятелска акция от никоя съседна държава — нито от Турция, нито от Хабсбургската монархия. Напротив: поради почти всеобщото порицание от официална Европа към българското поведение Милан се надяваше на съчувствието и подкрепата на великите сили.

Настъплението към София бе в две направления. Едното — през Трън, Брезник и Владая. Другото — през Пирот и Сливница за София. Тъкмо то бе главното направление, което сръбското командуване избра. След завладяването на София трябваше да се предложи мир на поваленатa България.

Нахлул в българската земя, нашественикът се натъкна веднага на неподозирана съпротива. Малобройната българска войска се отбраняваше с невиждано себеотрицание.

През целия първи ден на войната се водиха ожесточени неравни боеве. Сръбските войски навлязоха само на 4—5 километра навътре в българската територия.

На 3 ноември боевете се подновиха с нарастващо ожесточение. Все по-чести и по-упорити бяха сръбските атаки. Все така несломима бе българската защита. Изключително ожесточен бе боят за Трън. Трънският отряд се командуваше от капитан Никола Генев. Командири на роти в него бяха капитан Никола Иванов и капитан Стефан Тошев. И за трите това ще е бойно кръщение в по-нататъшната им богата командирска биография.*

Едва на 4 ноември нашествениците отбелязаха по-големи успехи. Брезник и Трън, Цариброд и Драгоман бяха завзети. Озоваха се пред Сливнишките височини. Но планът за светкавично нападение бе провален от героичната съпротива на българите. Загуби се ценно време, през което се придвижваха към западната граница войските от Южна България.

Тези първи три дни на военните действия бяха дни на отчаяна и

* И трите ще бъдат генерали и прославени командири на българската войска през Балканската и Първата световна война.

мъжествена българска съпротива срещу превъзхождащия противник.

Патриотично въодушевление заля цяла България. От всички краища на страната се стичаха доброволци. „Всичко способно да носи оръжие тичаше да застане под знамето на борбата за Съединението и целостта на отечеството“ — свидетелствува Димитър Благоев. Жителите на Южна България апелираха към княза да изтегли цялата войска, която се намираше на границата с Турция. Те уверяваха, че сами ще се бранят, ако чужди войски дръзнат да нахлуят. И когато князът и правителството твърдяха пред Високата порта и чуждите дипломати, че изпълняват искането на Цариградската конференция, те добре знаеха, че не изоставят областта на произвола на съдбата, а на едно патриотично население, готово да защитава свободата си до последната капка кръв.

Сред доброволците бяха отряди, съставени от българи от Македония, оглавявани от опитни войводи като дядо Ильо Марков, капитан Коста Паница, водачът на Кресненското въстание Димитър Попгеоргиев, Спиро Костов. Те отиваха на бойното поле, за да защитят целостта и независимостта на българската държава, на общото и единствено българско отечество. Старите хайдушки войводи и участници в априлската епопея Панайот Хитов и дядо Желью, Атанас Узунов и Симо Соколов застанаха начело на доброволчески отряди. Образува се специален ученически батальон. Българските студенти в чужбина, без да са получили мобилизационни заповеди, хващаха първите влакове и параходи, за да се притекат на помощ на отечеството. В изследванията се сочи цифрата 64 за броя на студентите доброво-

ци. В този списък са имената на някои от първите български социалисти Никола Габровски и Димитър Бакърджиев. В софийската катедрала „Свети Крал"* митрополит Климент държеше пламенна реч: „Бог е на страната на българския народ, защото неговото дело е право".

В тези съдбоносни дни нямаше русофили и русофоби, нямаше либерали и консерватори. Имаше само българи. Народното сцепление се превръщаше в един от важните фактори за победата.

Княз Александър пристигна от Пловдив в София на 3 ноември. Следобед се проведе коронен съвет, на който присъствуваха министрите и старшите военни. Единственото възможно решение бе да се задържат нашествениците пред Сливница до пристигането на подкрепленията от Южна България. На другия ден князът замина за бойното поле. В Сливница бе същия ден следобед — точно по времето, когато съпротивителната сила на героичните защитници на границата отслабваше.

На 5 ноември изглеждаше, че българските войски са на изчерпване на силите си. Грохотът от боевете отекваше в София.

Още в началото на военните действия се появиха различия — къде да се даде решителното сражение. Повечето офицери начело с началник-щаба капитан Рачо Петров, кап. Бендерев и майор Панов отдаваха първостепенна стратегическа роля на височините западно от Сливница и настояваха там да се спре нашественикът. На 5 ноември спорът пак пламна. Отстъплението и първите битки при Сливница сякаш даваха основание на командира на Западния корпус Гуджев и началник-щаба на корпуса кап. Паприков, които смятаха, че войската не ще издържи повече. Те предложиха да се отстъпи от Сливница, даже да се остави и София, а следващата отбранителна линия да се изгради по Ихтиманските височини и там да се изчака източният отряд — идващата от турската граница войска. С емоционална и неустойчива психика, князът лесно изпадна в паника и бързо прие това мнение. С открита телеграма до министър-председателя предлагаше отстъпление от Сливница, понеже войниците били гладни, офицерите — изтощени, а боеприпасите им — на привършване. Нареждаше хазната да се прати в провинцията, а дворцовата архива — на съхранение в германското или австро-унгарското консулство.

Правителството стоеше здраво на поста си. То бе длъжно да предвиди всяка евентуалност и да вземе съответните мерки. Набелязваха се такива мерки и в случай, че войската не издържи при Сливница. Но решимостта за отпор докрай не бе напуснала министрите.

В същото време не издържаха страхливите, слабонервните, паникьорите, тези, които са готови да вкусят от плодовете на победата, но без да полагат усилия и без да понасят жертви, които пред всяка по-голяма пречка са готови да вдигнат ръка, да се отрекат от онова, в което са вярвали и към което са се стремили. На сцената се явиха

* Сега „Света Неделя".

Българските войски минават през Драгоманското дефиле.

в ролята на спасители и тези, които при величавите събития се бяха спотаили, но в първите затруднения видяха възможност да уредят личните си амбиции. Войниците проливаха кръвта си край Сливница и удивляваха света с храбростта си. А в софийските кафенета Др. Цанков, М. Балабанов и още неколцина техни приятели предлагаха да се призове чужда помощ, докато не било станало съвсем късно. Срещу тази помощ князът бе длъжен веднага да абдикира, а във властта да се настанят те, правоверните. Колкото и странно да е, двата антипода — князът и опозиционерите — се оказаха близки в неверието си.

На едно драматично заседание в ранните зори на 6 ноември правителството обсъди положението и предложението на княза. При-

съствуваха и председателят на Народното събрание Ст. Стамболов и началник-щабът на войската Р. Петров. Младият капитан (който ще пропилее способностите си на блестящ офицер в една безславна политическа кариера) пламенно и аргументирано доказа, че българската войска е в състояние да отстои на противниковия напор. Решението бе единодушно: никакво отстъпление. В 6,35 часа сутринта на 6 ноември бе пратена следната телеграма до Батенберг: „Министерският съвет, който като взе предвид, че народът е напълно въодушевен и решен да положи всичко в жертва за запазване честта и свободата си, че в няколко дни в София ще се стече опълчение от всички окръзи на държавата, то реши, щото войските при Сливница да не отстъпват никак." Лично Стамболов бе пратен в Сливница, за да разясни на княза съображенията на правителството и да повдигне самоувереността му.

За Сливница заминаха допълнителни подкрепления — дупнишката опълченска дружина, хасковската дружина, една батарея. Тук пристигнаха и части от отстъпващите откъм Брезник и Трън войски. Вече идваха и предните части от войските от Южна България под командуването на майор Д. Николаев.

Сливнишката позиция бе разделена на три участъка начело с капитаните М. Савов и А. Блъсков и ротмистър А. Бендерев. В ожесточения бой на 6 ноември не се сбъднаха най-мрачните предсказания. Българската войска задържа позицията въпреки превъзходството на атакуващите сръбски части.

Настъпи утрото на 7 ноември. Дали някой съзнаваше, че от този ден ще зависи изходът от войната изобщо?

Цяла нощ князът не мигна. Въпреки успеха през деня той не вярваше, че и на следващия щастието ще е на страната на българския войник. От София му носеха тревожни новини. Сърбите, напредващи откъм югозападна страна, са стигнали едва ли не Владая. Кояндер не спира да подстрекава срещу княза. Хората на Цанков проповядват, че само Александър III ще спаси България. Но на каква цена? Естествено, като се изпъди князът. Дипломатите не допускаха, че ще се задържи сливнишката позиция. Тяхното мнение бе да се предаде София без бой. Даже Ласелс — единствената опора на Батенберг сред софийското дипломатическо тяло, даже и той не хранеше никаква надежда.

В ранни зори на 7 ноември, преди още сражението да се е подновило, Батенберг повика майор Гуджев. Съобщи му, че отива в София, и му повери командуването на войската. Потегли веднага. Придружи го Стамболов — този, на когото правителството бе възложило да съобщи решението му за неотстъпване от Сливнишката позиция.

Този нещастен ход на княза е предизвикал обвинения и оправдания както в мемоаристиката, така и в историографията. Едни говорят направо за бягство. Князът, уплашен, че катастрофата при Сливница е неизбежна, побързал да спаси живота си или поне да избегне унище-

Щабът на българската войска край Сливница.

нието да стане пленник на крал Милан. Други посмекчават вината му. Главната опасност според тях вече била за столицата. Князът бил длъжен да вземе мерки за отбраната ѝ. (Но той сам по-рано бе предлагал да се отстъпи София и да се организира отбраната на Ихтиманските височини!) За да се върне в София, князът се решил и поради съвпадението на двете съобщения: че сръбските войски са пред София и че хората на Цанков готвят детронацията му. Някои пък съвсем го оневиняват. Поради неизвестността за изхода от сраженията князът бил длъжен да организира преди всичко отбраната на столицата.

Малодушен Батенберг не беше. Ала емоционалността му го лишаваше често от възможност за обективна оценка и спокойно решение. Очевидно не е побягнал панически от бойното поле. Без съмнение е търсил средство как да излезе от наложената му война, и то така, че да спаси престола си. Особено доверие във войниците си не е изпитвал. Още по-малко — в офицерите. В края на краищата пак ще се докаже колко малко е познавал народа, когото играта на историческия случай бе накарала да управлява. По-рано го смяташе незрял за демократичен режим и чрез диктатура възнамеряваше да го възпитава в държавнически дух. Тежко поражение трябваше да понесе в този авантюристичен напън да създава в България режим и управление по подобие на отдавна отречени образци. Той не вярваше и в способността на народа си да осъществи Съединението. Със Съединението се ангажира явно едва когато бе провъзгласено. Сега отново не можеше да допусне, че неопитните селяни, недоучилите ученици, македонските

бежанци могат да покажат бойни качества срещу по-силния и по-опитния противник. Само три дни престоя на бойното поле и в тях видя не издръжливостта, храбростта и себеотрицанието на българския войник, а жертвите, изтощението, недоимъка...

С него за София се отправи и Стамболов. Председателят на Народното събрание виждаше вече политическото си бъдеще само рамо до рамо с Батенберг. Неговите близки приятели З. Стоянов и Д. Петков бяха излезли на предната линия на борбата срещу царското правителство. Те издигаха Батенберг до символ на националната независимост. Постепенно се отдръпваха от Каравелов, чиято дипломатичност преценяваха като отстъпчивост, а разсъдливостта му — за малодушие.

И двамата — князът и Стамболов, трябваше да чуят от устата на Каравелов най-горчиви упреци, че са изоставили войската в най-критичен момент, че с пристигането си в София само увеличават паниката сред населението. Князът пое обратния път за Сливница. Но бе пропуснал изключителния шанс: да свърже името си с боя на 7 ноември, който се оказа решаващ за изхода от войната.

Утрото на 7(19) ноември бе мразовито. Влагата пронизваше бойците. Но настроението им беше повишено. Предния ден бяха издържали на вражия пристъп. А през нощта пристигнаха и подкрепления от юг. Неочаквано и за сръбското, и за българското командуване, извървели в студ и дъжд, по калните пътища по 45 километра на ден — те, неотпочинали, се хвърлиха в атака.

Един отряд, командуван от капитан Зафиров, разби сръбските части при Комощица. При Гургулят устремно нападаха войниците на капитан Попов. Капитан Паница начело на своя отряд от запасняци и доброволци от Македония се хвърляше с ожесточение срещу противника. Най-ожесточен бе боят при Сливница. Целия ден продължи той и завърши с победа за българското оръжие. Сръбското настъпление бе окончателно спряно.

Вечерта П. Каравелов телеграфира до всички административни служби в страната: „Вчера и днес след продължителна и ужасна битка при Сливница българската войска победи съвършено неприятелската войска".

Задачата сега бе да се прогони нашественикът от родната земя и на сръбска територия да бъде окончателно разгромен.

За командир на западния корпус, на мястото на Гуджев, бе назначен пристигналият от южната граница майор Николаев.

Премина се в контранастъпление. Сръбските войски оказваха отчаяна съпротива, но духът им бе вече сломен. На 8 ноември бе освободен Брезник, на 10 ноември — Драгоман. Българските победи се редяха една след друга.

В Цариброд крал Милан свика Висшия военен съвет. Министър-председателят Гарашанин настояваше да се спре отстъплението и не се допусне война на сръбска територия. Военните заявяваха, че само

бързото сключване на мир ще избегне погрома. Отчаян, Милан писа на жена си: „Положението става все по-лошо. Военният съвет реши да се отстъпи на границата... Смазан съм. Пехотата ни не струва нищо." Сам кралят замина за Пирот, а оттам в Ниш, отдето преди десетина дни се бе отправил — горд и самоуверен, за непредизвиканото нашествие в България.

На 11(23) ноември бе освободен Цариброд. Тук пристигнаха князът и щабът на Западния корпус. Издаде се заповед за преминаване на границата и настъплението да продължи върху територията на врага. На 14(26) ноември българската войска навлезе в Сърбия.

На северозапад срещу 22-хилядната Тимошка армия, командувана от генерал Лешанин, се сражаваха едва 15 хиляди български войници, повечето запасняци и доброволци. Видин бе обкръжен, но защитниците му начело с капитан Атанас Узунов и не мислеха да се предават. Главното командуване не бе в състояние да им прати подкрепления, едно — понеже липсваха, друго — понеже знаеше, че съдбата и на Видин ще се реши от изхода на сражението при Сливница. Героичната отбрана на Видин провали плановете на Лешанин.

Българските победи и особено сражението при Сливница изумиха света. Политиците, дипломатите, журналистите се готвеха да приветствуват сръбската победа, която им изглеждаше неминуема. И ненадейно — героичният отпор при Сливница, а след това и неудържимото настъпление на българската войска!

Извън царското правителство, което не можеше да се отърве от комплекса „Батенберг", цялата руска общественост осъди сръбската

агресия и може би единствена в Европа вярваше в боеспособността на българите. Победата при Сливница предизвика истински възторг сред всички обществени среди. Сам Александър III в специална заповед даде висока оценка на българските офицери и на руските офицери, служили в българската войска.

Авторитетът на младата българска държава, на юначния български народ се издигна високо навсякъде. С военните си победи, пишеше Фридрих Енгелс, българите „спечелиха уважението и възхищението на изумена Европа".

Пълният разгром на сръбската армия бе неизбежен и скорошен. Отчаян, крал Милан призоваваше: „Трябва да се избърза с дипломатическата акция, за да се спре неприятелското навлизане".

Когато кралят по най-вероломен начин нападна България, която с нищо не бе го предизвикала, която му предлагаше приятелство и съюз, когато сръбските войски нахлуха в българска територия с цел да овладеят София и да заграбят изконни български земи, тогава никой не се притече в помощ на жертвата на агресията, никой не призова агресора да прекрати разбойническата си война, никой не го заплаши, че не вслуша ли се в миролюбивите съвети, ще срещне пред себе си не само българската войска.

А още след първата българска победа европейската дипломация отведнъж се разшава. Започна да проповядва миролюбие и разбирателство и пое ролята на помирител между двете съседни страни. Особено активна бе Австро-Унгария, поддържана по традиция от Бисмарк. Войната, която крал Милан така неразумно, така коварно бе предприел, се обръщаше срещу него самия. Поражението му обаче би нанесло непоправим удар върху австро-унгарското влияние в Белград. Това Виена не можеше да допусне.

Високата порта се зае лично да посредничи, за да се прекратят военните действия. Тя бе подтикната от посланиците на Австро-Унгария, Германия и Русия. Сама използува повода, за да напомни за сюзеренната си роля. Та нали Батенберг бе заявил на великия везир, че се подчинява на решението на Цариградската конференция и бе призовавал за помощта на сюзерена си? Но това беше преди Сливница. Тогава бе получил отговор, който изразяваше пълно безразличие. На 9(21) ноември великият везир пак се обърна с писмо към Батенберг. Злопаметно се отбелязваше в него, че поводът за сръбското нашествие било Съединението. Твърдеше се, че Сърбия не ще се съгласи да изтегли войските си от българска територия, докато не се възстанови старото положение в Източна Румелия. Дори след Сливница в Цариград не допускаха, че от българска земя нашественикът ще бъде прогонен не със съгласието му и че войната ще продължи на сръбска територия. От такава фалшива позиция изхождаше великият везир, за да изрази готовност да предложи примирие на Сърбия. В същото време за Пловдив щял да замине специален комисар на Високата порта, за да поеме управлението на областта и така да отстрани

всякакъв повод за недоволство от страна на Белград.

Но на 6 ноември самочувствието на Батенберг бе едно, а подир Сливница — съвсем друго. На писмото на великия везир той отговори от положението си на безспорен победител. Преди всичко отхвърли всякакъв опит със Съединението да се оправдава сръбското нашествие. Той се върна на тезата, че Сърбия е нарушила не само териториалната неприкосновеност на княжеството, но и на Османската империя, а Високата порта — тук Батенберг минаваше в атака, нищо не е сторила, за да попречи за това. Князът не приемаше правото на великия везир да посредничи; той самият ще предложи и ще приеме мир, когато България е напълно опразнена от врага, а българската войска се намира на неприятелска земя. Не се съгласяваше с възстановяване на предишното положение като условие за примирие, нито с изпращане на султански комисар в Пловдив.

Изобщо за Батенберг помощта на Високата порта вече не бе нужна. Той сам щеше да решава кога да сключва мир, и то когато войската му е на сръбска територия, без каквито и да са предварителни условия. Пак не се предявяваха никакви претенции за чужди земи. Присъствието на българската войска на сръбска територия не бе предпоставка за териториални завоевания, а трябваше да демонстрира пълната българска победа и по такъв начин великите сили да бъдат заставени да признаят Съединението.

На 10(22) ноември се обади и Ласелс. Под най-строга тайна той внуши на княза да поиска посредничество на Франц Йосиф II за примирие с Милан. Това отговаряше най-добре на интересите на Англия: Батенберг — укрепен на престола, руското влияние отстранено, но и без да пострада прекалено престижът на Милан, понеже падането му би означавало австрийското влияние в Белград да се замени с руско.

След предложението на Цариград, след внушението на Ласелс дойде редът и на царското правителство. И то бе подтикнато от Виена все от грижа за съдбата на Милан. Петербург предложи колективна постъпка на силите. На 12(24) ноември техните представители в Белград подканиха сръбското правителство „в името на човечността“ да се спре братоубийствената война. В началото на войната, когато сръбската войска нахлу в България, никой от тях не се сети нито за човечността, нито, че войната е братоубийствена.

Да приключи конфликтът възможно най-бърже — това за Милан означаваше да избегне позорния пълен разгром и не се допусне българската войска да пресече границата. Погледът му бе изцяло обърнат към Виена. Той се заканваше, че ще абдикира. Заканите станаха достояние на печата. Тази комедия имаше за едничко предназначение да накара Виена по-енергично да се намеси преди поражението. Правителството в Белград се включи в играта. То заяви, че абдикацията би представлявала катастрофа за Сърбия и позор за династията. Двама министри заминаха за Ниш, за да увещават краля да остане на престола.

В отговор на дипломатическата постъпка от 12(24) ноември в българската главна квартира бе изпратен майор Цинцар—Маркович с предложение за примирие. Кралят не се признаваше за победен. Само са показваше смирен пред съвета на великите сили.

Майор Николаев отклони всякакви разговори, като се позова на отсъствието на княза. В ръководните среди бе възприето становището, че за примирие може да се говори едва когато нашественикът е прогонен от българска земя. Колкото по-бляскава бъде победата, толкова по-примирителни ще са великите сили спрямо Съединението. Към същото поведение се придържаше в София и Ил. Цанов. И той смяташе, че е рано за преговори, че настъплението трябва да продължи, а отговорът на предложенията за примирие да се бави. Поради отсъствието на Батенберг от София външният министър се въздържа от отговор пред представителите на великите сили, които на 13 ноември му връчиха нота с идентично — както нотата в Белград — съдържание.

Посредничеството на Високата порта не успя. Безплодна остана колективната нота в София и Белград. Друга възможност вече нямаше освен пряко и решително Австро-Унгария да защити своето протеже. На пълномощния министър в Белград граф Кевенхюлер-Меч бе наредено лично да отиде при Батенберг и го застави да приеме примирието. (За втори път зловещата фигура на монаха от Малтийския орден граф Кевенхюлер се явява в българската история. Като дипломатически агент в София през 1881 г. той бе един от душеприказчиците на княза, разпалваше ненавистта му към конституцията, поощряваше самодържавните му амбиции. Той бе един от вдъхновителите на преврата от 27 април 1881 г. и на режима на пълномощията.)

На 15(27) ноември нова блестяща победа извоюва българската войска. В ръцете ѝ падна Пирот. Пътят към Ниш бе открит.

На следния ден дипломатът монах в униформата на австро-унгарски капитан пресече сръбските бойни линии. Съпровождаха го само българи — двама щабни офицери и взвод кавалеристи от княжеския ескадрон. На Батенберг той връчи следния ултиматум: „Негово Величество господарят телеграфически ми заповяда да се явя в Главната квартира на Ваше Височество и да заявя на Ваше Височество, че Сърбия като склони под натиска на великите сили да спре неприятелските действия, да направи същото Ваше Височество още днес. А това Ваше Височество може да направи много по-лесно, тъй като Вие се намирате на сръбска земя, запазихте блестящо честта на оръжието си. Ваше Височество устояхте като герой и българският народ се показа чрез своето юначество като народ, достоен за свободата си. Ако Ваше Височество не изпълни това пожелание, аз съм упълномощен да заявя, че Негово Величество Императорът, който като владетел на три милиона сърби е принуден да бди за интересите на сръбското кралство, още днес ще даде заповед на своите войски да преминат

р. Сава, с което войските на Ваше Височество ще видят срещу себе си не вече сръбската, а императорско-австрийска войска."

Комплиментите към княза и похвалите за българското юначество не можаха да прикрият бруталността и цинизма на ултиматума на една велика сила към една малка държава, защитаваща своята самостоятелност и единство. Подобен ултиматум не се отправи срещу крал Милан, когато вероломно нахлу в България. *(През 1913 г. България ще е също в изключително тежко положение — на територията ѝ са нахлули и четирите съседни държави. Никаква сила в света не се реши да ги спре.)* Заплахата, че българската войска ще воюва с австрийската, не бе единствената. Вече от свое име Кевенхюлер предсказа, че Русия щяла в отговор на австро-унгарската интервенция да окупира княжеството, което пък ще струва трона на Батенберг. Тази перспектива бе още по-опасна за княза.

От София правителството настояваше да се постави предварително условие за прекратяване на военните действия, а именно: пълно опразване на българската територия от сръбска войска. Във Видинско още вилнееха нашествениците на Лешанин.

Но Батенберг не изчака даже мнението на министрите си. До него се намираше пак Стамболов и само с негово съгласие той се покори на ултиматума, без да издига каквото и да е предварително условие. До Каравелов телеграфира: „Предвид колективната нота на представителите на великите сили и на декларацията на графа Кевенхюлера и като взех в съображение, че с победоносното навлизане в Пирот нашата военна чест е спасена, съгласих се да заповядам да се спрат военните действия и после да се открият преговори за условията на примирието."

В този дух бе изготвен и отговорът на нотата на трите велики сили. В телеграмата до великия везир прекратяването на военните действия се свързваше и с предложението на Високата порта.

Така, заставен под силата на брутален натиск,
князът се постара да представи решението си
като проява на съобразяване
с препоръките на всички
велики сили
и на Високата порта.

Признанието

Славната победа на младата българска войска срещу сръбската агресия създаде съвсем нова обстановка, при която трябваше окончателно да се реши въпросът за Съединението. Великите сили продължаваха да държат на статуквото и на Берлинския договор, но всеобщо бе съзнанието, че връщането назад е вече невъзможно. Те търсеха такова разрешение, което, съобразено с новите условия, не би в същото време означавало, че отстъпват от принципите си, и от което всяка би извлякла по-голяма изгода за себе си.

От особено значение бе поведението на царското правителство. То, което се обяви срещу Съединението между другото защото не искаше да се укрепва авторитетът на Батенберг, видя, че в резултат на войната положението на българския княз става много по-здраво. Това не отслаби, а напротив — засили враждебността към него. Най-реакционният печат в Петербург призоваваше за разправа с Батенберг, даже за окупация на България.

Правителството на Каравелов бе изключително загрижено. След победата във войната то повярва, че е създадена обстановка за помиряване. На 10(22) декември Батенберг издаде специална заповед до войската, в която изказваше най-гореща благодарност към Александър III и към руските офицери за отличната подготовка на българската войска. Но от Петербург не последва никакъв знак на милост. Същевременно отношението към Съединението се промени чувствително. Официално се заявяваше, че Съединението съществува и трябва да се намери подходяща форма, за да бъде узаконено.

Австро-Унгария подкрепи Сърбия във войната, надявайки се на победата ѝ, за да се заздрави положението на Милан. В края на войната тя се намеси пряко, за да спаси злополучния си съюзник от пълен погром. Същевременно не бе заинтересована и от отстраняването на Батенберг. Тя вярваше, че Англия от антируски подбуди ще продължи да поддържа българския княз.

От своя страна Англия очакваше, че след победата на България във войната царското правителство ще се нагоди към новата ситуация. Батенберг — на престола, руското влияние — отстранено. Какво по-добро можеше да се желае? Трябваше да постъпва занапред така, че да не накърни собствените си позиции в Белград и Цариград, а и да не изостря прекомерно отношенията си с Петербург. В известен смисъл тя бе постигнала целта си — да разстрои Съюза на тримата

императори и да подрови руското влияние в България. На 12 февруари 1886 г. на власт в Лондон отново дойде либерално правителство начело с Гладстон. То се задържа само няколко месеца, но те съвпаднаха с окончателното уреждане на Съединението. Правителството на Гладстон бе по-примирително спрямо Русия и гледаше да не се влошава обстановката в Европа, което би отклонило вниманието му от колониалната имперска политика в Африка и Азия.

При това положение главните сили, които пряко бяха замесени в българското Съединение, имаха общ интерес по-бързо да приключи този епизод, като се признае фактически то, без да се засегне Сърбия и без да излезе, че България е надделяла.

Високата порта не се отчайваше да напомня за своите юридически права над България. След като се прекратиха военните действия, великият везир съобщи, че е назначил специален делегат, който да води преговорите за мир със Сърбия. На 28 ноември (10 декември) Батенберг отблъсна с достойнство този опит. „Тъй като — писа той — условията, които възнамеряваме да поставим на Сърбия, не нарушават членовете 2 и 36 на Берлинския договор*, назначаването на специални делегати на Високата порта отпада от само себе си. Още повече — продължаваше князът, — че Сърбия лично на мен обяви война, в която Високата порта не взе никакво активно или пасивно участие.“ Като отклоняваше опитите на Цариград да посяга на фактическата българска независимост, Батенберг гледаше и да не го настройва срещу себе си, даже да го ангажира в защита на българската кауза. Той продължи да поддържа версията, че сръбската агресия била насочена срещу целостта на Османската империя.

Спирането на военните действия бе наложено на България, без да се подпише примирие. Крал Милан и правителството му се окопитиха. Те се надяваха, че ще съберат допълнителни сили, за да подновят военните действия или поне да си възвърнат някои загубени позиции. Затова с примирието никак не бързаха. През нощта на 16 ноември, когато Батенберг отстъпи пред ултиматума на Кевенхюлер и заповяда на войските да прекратят военните действия, Лешанин устрои нападение и бомбардировка над Видин. Сръбските набези бяха отбити от смелите воини на капитан Узунов. Българското правителство заплаши, че ще продължи настъплението срещу Ниш. Сръбското правителство обеща, че не ще предприема военни действия. Но и след това продължиха нападения върху български части в различни участъци.

На 20 ноември (2 декември) в Пирот пристигна началникът на Генералния щаб полковник Милованович с пълномощия от крал Милан да води преговори за примирие. В българската Главна квартира го чакаха князът, Каравелов, Стамболов и министърът на правосъдието д-р Васил Радославов. Представителят на страната, претърпяла

* Които фиксират границите съответно на Сърбия и България.

поражение във войната, сметна за редно да предявява условия. А те бяха: примирието да трае до 1(13) януари 1886 г., двете армии да останат на заеманите на 16 ноември позиции. За мирен договор въобще не ставаше дума. Българското правителство настоя веднага след подписване на примирието да се назначат делегати за преговори за мирен договор, сръбската войска да опразни напълно и незабавно българската територия, а българските войски да останат на заеманите позиции. След като се консултира с правителството си, Милованович обяви тези условия за неприемливи. Тогава капитан Рачо Петров заяви: „Ако до 48 часа не се приемат предложенията ни, българското правителство ще се отнесе до великите сили, чиято намеса ни накара да прекратим военните действия".

Така пропадна възможността за пряко споразумение между двете страни. Отговорността пак падаше върху сръбските управляващи среди, които протакаха сключването на примирието, за да осигурят поблагоприятна позиция. А и да се подготвят за нова агресивна акция. Великите сили отново бяха поканени да се намесят и под формата на посредничество да утвърждават влиянието си в едната и в другата държава.

„Не е ли настъпил моментът — писа князът от Пирот до Ил. Цанов — да се обърнем към великите сили и им разкажем как Австрия и Европа са ни спрели точно по време на една щастлива военна операция, че не ние сме започнали войната, че страната ни бе опустошена от врага и въпреки това сме се съгласили с желанието на Европа? Но очакваме в замяна на нашата умереност Европа да вземе под внимание, че Сърбия ни дължи компенсация било в пари, било в територия, че сме готови за мир и без компенсация от Сърбия, но да се вземе под внимание искането на Източна Румелия и да ни се предаде под каквато и да е форма."

С основание българското правителство подозираше, че крал Милан протака, за да възстанови разбитите си сили и подготви реванша. Наложено й да прекрати военните действия в интерес само на Сърбия — с пълно право България настояваше да се сключи бързо примирие и мирен договор. И след вероломството на крал Милан не се изпитваше никаква омраза към Сърбия, никакво желание да се използува победата, за да бъде ограбена и обезсилена съседната държава. Не се предявяваха нито териториални, нито финансови искания към победената страна. На победителката й стигаше светът да признае справедливостта на голямото национално дело — Съединението. С такава цел само се говореше за компенсация в телеграмата на княза до Цанов.

Становището към сръбските предложения и условията, които се поставиха от българска страна, бяха крайно умерени и справедливи. С нищо не се засягаха интересите и достойнството на победения противник. България се стремеше към бързо и трайно установяване на мирни отношения. Победена Сърбия, извършила агресия, нямаше ос-

нование да претендира двете войски да се разглеждат равностойно и да иска взаимно опразване на териториите. Ил. Цанов напомняше, че ако не бе ултиматумът на Кевенхюлер, и Видинският край щеше да бъде очистен от нашествениците. Към представителите на великите сили той се обърна с апел да заставят Сърбия да приеме българското контрапредложение.

Решително на страната на крал Милан стоеше Австро-Унгария. Барон Бигелебен — нейният представител в София, заплашваше Цанов, че ако България поднови военните действия, ще трябва да се сражава и с австрийски войски. Той настояваше в Южна България да се възстанови положението до 6 септември, пък дори и само временно, докато великите сили не се произнесат. „Това не може да се очаква от нас — отвърна Цанов. — Както не можем да влияем върху населението да се съпротивлява, така не сме длъжни да използуваме авторитета ни за възстановяване на status quo ante*."

Междувременно и Ласелс предаде мнението на Солзбъри, че би било полезно въпросът за примирието да се предостави на един „приятелски арбитраж". Макар Ласелс да наблегна, че това не е официално предложение, а само уведомление за становището на Лондон, в София не можеха да го пренебрегнат. То изхождаше от единствената велика сила, която, макар и платонично, все пак поддържаше българската кауза.

Правителството заяви, че се вслушва в съветите на великите сили и се подчинява на искането на Австро-Унгария. Изразяваше се убеждение, че Белград ще бъде заставен да приеме българските условия, които създават предпоставка „за един действително достоен и траен мир между двете държави".

Една международна комисия, състояща се от военните аташета на великите сили във Виена и от представители на Австро-Унгария и Високата порта, бе натоварена да подготви условията за примирие и да определи демаркационната линия. На 3(15) декември Ил. Цанов изрази очакванията на българското правителство, че великите сили по справедливост ще преценят дали победителят трябва да приеме сръбските условия, или победеният — българските. В международната комисия трябваше да участвуват и български, и сръбски делегати.

Великите сили и особено Австро-Унгария имаха за първа грижа да не се злепостави още повече крал Милан. Примирието не биваше да изглежда като капитулация на Сърбия. Бе отхвърлено искането на София за предварително изпразване на Видинско от агресора, като същевременно българската войска остане в Пирот. На международната комисия бяха връчени указания, от които бе длъжна да изхожда: да не се допускат никакви териториални промени между България и Сърбия; България да се разглежда като нарушителка на Берлинския договор. Прие се само участието на български и сръбски делегати.

* Дипломатическо понятие, означаващо състояние преди събитието, което го е променило, т. е. предишното положение.

На 6(18) декември международната комисия пристъпи към работа. Бе решено: войските — първо сръбската, а след това и българската, да се изтеглят всяка на своя територия, за демаркационна линия да служи границата, веднага след подписване на примирието да се назначат делегати за мирни преговори. Българското правителство заяви, че не може да се подчини на тези решения. Германският делегат каза на Батенберг направо, че комисията има „повелителна задача", че е дошла в Пирот не за да преговоря с българското правителство, а да заповяда от името на Европа. Без сигурна външна опора, князът пак сведе глава пред тази откровена бруталност с надеждата, че ще съумее да опази главното.

На 9(21) декември в Пирот капитан Олимпий Панов от името на България и подполковник Топалович от името на Сърбия подписаха споразумението за примирие. То бе приподписано и от членовете на международната комисия. Веднага трябваше да се назначат делегати за сключване на мира. Заетите от двете войски територии се изпразваха, като за изтеглянето на сръбските войски се даваше краен срок 13 декември, а на българските — 15 декември. Само по такъв начин в текста на примирието се признаваше „военното преимущество, завоювано от българските армии". За демаркационна линия се признаваше границата. Предвиждаше се размяна на пленниците.

Великите сили, поели ролята на посредници, изхождаха от себичните си интереси и безцеремонно се разпореждаха и се налагаха. Присвоили си чрез силата правото да диктуват над света, те не се ръководеха от чувство за справедливост и законни основания, щом ставаше дума за малки държави. За тях противоречията и разприте между малките държави представляваха нещо дребно, незначително, на което и внимание не биха обърнали, ако не се разбъркваха собствените им сметки.

Всичко това не амнистира ръководните класи в балканските страни. В дадения случай крал Милан и управляващата в Белград шовинистична група нападнаха един съседен, родствен народ, който се бореше за националното си единство. А при провала на тази авантюра призоваха за външна помощ, като по такъв начин даваха оправдание за по-трайното чуждо присъствие и външна намеса в балканските взаимоотношения.

След подписването на примирието княз Александър се прибра в София. На 14 (26) декември победоносната българска войска бе посрещната триумфално в столицата. Най-големият успех в борбата за утвърждаване на Съединението бе извоюван благодарение на храбростта и себеотрицанието на доблестните защитници на отечеството. Седемстотин от тях загинаха в боевете, хиляди се върнаха в домовете си ранени и осакатени. Но не броят на жертвите, а постигнатото измерва величието на подвига. Авторитетът на млада България порасна неимоверно. Българският народ доказа, че е достоен за свободата си, че е единен в своя стремеж към свобода и единство и че в този

си стремеж е способен на чудеса.

Още много препятствия трябваше да се превъзмогнат, за да се утвърди победата. Предстоеше да се сключи мирният договор със Сърбия. А най-важното — да се закрепи и да се признае от всички Съединението.

Заседанията на Цариградската конференция не се преустановиха и след като Сръбско-българската война започна. Решението за възстановяване на status quo ante в Източна Румелия бе взето. Оставаше да се реши: как да се застави България да го приеме?

След сръбското нашествие по-голямата част от войските в Южна България бе изтеглена. Това принудено от нуждите на войната изтегляне се представи пред външния свят като изпълнение на решението на Цариградската конференция. Но положението в областта с нищо не се промени. Тя си оставаше неразделна част от българската държава. След временното правителство бе премахнато и комисарството. Цяла Южна България премина под непосредствено управление на властите на княжеството. Българското население бе готово само да се защитава, ако към сръбския нашественик се присъедини и Турция. В Цариград бяха наясно по това и не се яви изкушението да се използува затрудненото положение на България. А и великите сили, особено Русия и Англия, всяка по свои съображения не желаеха военна интервенция от страна на Високата порта.

Самата Висока порта вече не се съмняваше, че ще ѝ се удаде, особено след блестящата българска победа, да си възвърне положението в Южна България. Но трябваше достойно да се излезе от ситуацията. Тя настоя преговорите за мир със Сърбия да се водят от нейно име като сюзеренна власт. По-важното бе обаче как ще се уреди положението на Южна България. След като Съединението не можеше да се осуети, признанието му трябваше да се облече във форма, от която да не излезе съвсем явно, че правата на султана са засегнати, Берлинският договор — потъпкан, а статуквото — нарушено. А чрез известна териториална компенсация да се представи и като изгодно за империята. Претенциите се свеждаха до Кърджалийско и т. нар. „непокорни села“ в Средните Родопи, които впрочем вече бяха окупирани от турски части.

На 7 (19) ноември, когато се водеше решаващата битка при Сливница, в Цариградската конференция посланиците на Австро-Унгария, Германия и Русия внесоха предложение Високата порта да изпрати в Пловдив извънреден комисар, който да поеме управлението на областта съгласно Органическия устав и да се образува една комисия, която да проучи нуждите на населението с оглед подобряване на администрацията. Уайт се обяви против и тъй като се искаше единодушие на великите сили, предложението не се прие.

На 12 (24) ноември турският външен министър Саид паша предложи за Пловдив да замине специален пратеник, който да покани княза да изтегли войските си от областта, а населението да призове

от името на султана и на великите сили да се подчини на законния ред. Пак се предвиждаше извънреден комисар да управлява до назначаване на главен управител, а специална комисия да се произнесе по подобренията в администрацията, които се окажат потребни.

На 13 ноември се състоя последното заседание на Цариградската конференция. Посланиците на Австро-Унгария, Германия, Русия и Италия одобриха предложението на Саид паша. Посланикът на Франция — също, но при условие, че получи съгласие от правителството си. Уайт отново се противопостави. До общо решение пак не се стигна. Солзбъри нареди на Уайт да напомни на Високата порта идеята за преки преговори с княз Александър, като подчертае, че само в такъв случай тя може да се уповава на английската подкрепа при други случаи.

Въпреки опозицията на Уайт Високата порта реши да изпрати двама делегати в Пловдив. Тя разчиташе на съгласието на трите сили, пряко заангажирани на Балканите, а искаше и да си спести обвинения по-сетне, че въпреки подкрепата им не е положила всички усилия, за да спаси султанската власт в Южна България. Мисията в Пловдив ставаше от името на самото турско правителство със съгласието на Австро-Унгария, Германия и Русия. Двамата пратеници — Лебиб ефенди и Габдан ефенди, потеглиха на 18 (30) ноември за Пловдив.

На следния ден великият везир Кямил паша извести Батенберг, че Високата порта е решила да поиска примирие със Сърбия, а в съответствие с решенията на Цариградската конференция — да изпрати в Пловдив императорски комисар, който да поеме управлението на областта и по такъв начин, като се запази Берлинският договор, да се отнеме на Сърбия всякакъв повод за вълнение.

От Сливница още Батенберг бе отговорил на исканията на Цариград. „При сегашните обстоятелства — писа той на великия везир — изпращането на императорски комисар в Пловдив би могло да наруши мира и спокойствието сред населението.“ И настоя да се отложи поне до сключването на мира: Колкото и да бе пораснало самочувствието му след военната победа, Батенберг не можеше с лека ръка да отхвърли решение и предложение, които се поддържаха от велики сили. Затова, без да оспорва претенциите на Високата порта, настояваше само за отлагането им.

В този дух бе и нотата на Цанов до дипломатическите представители на великите сили 11 (23) ноември: „Източна Румелия се радва на ред и спокойствие; изпращането на императорски комисар ще пре дизвика безредица. Затова да се отложи за след сключването на мира.“

Непосредствено след посланието на Кямил паша от 19 ноември Цанов връчи нова нота на дипломатическите представители пак с искане да се отложи изпращането на императорски комисар, до подписването на мирния договор. А в телеграмата на княза (21 ноември/3 декември), без да се оспорва решението на великите сили, се изразява-

ше съмнение в изборните средства. И той настояваше императорски комисар да не заминава до сключването на мира.

В защитата на българските национални интереси управляващите среди показваха политическа мъдрост и дипломатически такт. Последователната позиция отгоре са съчетаваше с масова съпротива сред масите. Безкомпромисно се изразяваше волята им да не допуснат по никакъв начин ново разединение. Правителството полагаше огромни усилия, за да канализира тяхната енергия и да не се допуснат инциденти, които можеха само да улеснят враговете на Съединението.

Чуждите дипломати в Пловдив, които не признаваха Съединението, приемаха за единствен представител на законната власт окръжния управител Петър Димитров, който заемаше същия пост и до 6 септември. Него Каравелов извести за пристигащите пратеници от Цариград и му нареди да ги посрещне добре и им изясни положението в областта.

На 19 ноември при П. Димитров се явиха дипломатическите представители на Австро-Унгария, Германия и Русия, за да му предадат официално решението на Цариградската конференция. Двамата пратеници на Високата порта били натоварени — според тях — да съобщят това решение, като разпръснат специална прокламация. Освен това те щели да подготвят условията за пристигането на императорски комисар, който, подпомогнат от европейска комисия, ще поеме управлението и ще въведе потребните изменения в Органическия устав.

Димитров ги изслуша внимателно, но накрая заяви, че въпреки желанието си не би могъл да приеме пратениците като официални лица без изрично нареждане на правителството си. На тях ще се гледа като на обикновени гости. Веднага щом отпрати консулите, Димитров съгласува с Каравелов телеграфически тактиката си: да убеди двамата пратеници да се завърнат в Цариград, без да разпространяват прокламацията, като се позовава на военното положение, на отсъствието на мъжете, които са още на бойното поле, на възможни безредици.

Задачата бе да се действува спокойно, трезво, легално, без да се засяга самолюбието на Високата порта и великите сили, но и без да се отстъпва от главното: българският народ не приема решението на Цариградската конференция и не ще отстъпи от Съединението.

На 20 ноември (2 декември) пратениците на Високата порта пристигнаха в Пловдив. На гарата се мяркаха само неколцина турци. Никакъв представител на властта не ги посрещна.

В прокламацията, която Лебиб и Габдан носеха със себе си, авторите на Съединението се обявяваха за „зломисленици", а самото съединение — за бунт, който е потъпкал подписания от великите сили Берлински договор и е смутил реда и спокойствието в областта. Населението се приканваше да се подчини на императорския комисар и да приеме връщането на предишното положение.

С този безсмислен документ в ръка — плод на илюзорно очаква-

не, двамата се срещнаха на следния ден с префекта. Димитров обяви, че няма качеството да приема съобщение от международен характер. Не може да разреши да се разпространяват каквито и да са прокламации. Накрая подчерта, че Южна България е съединена с княжеството и никакъв чужд комисар няма да бъде приет.

Започна една тънка дипломатическа игра, в която се прояви дарбата на Петър Димитров — пленника на Чардафон в Голямо Конаре по време на Съединението. Същевременно цяла Южна България бе обхваната от ново масово движение срещу реставраторските планове и в защита на Съединението.

От София Петко Каравелов телеграфически нареди на всички общини в Южна България да излязат със заявления в следния смисъл: когато нашите синове, братя и бащи се намират пред неприятеля за защита на целостта на империята, на нашите огнища и на народността, нам е невъзможно да се делим от общото отечество; искаме да не се отцепваме от империята, а съединение с нашите братя, които се намират под сюзеренитета на Негово Императорско Величество султана и от които изкуствено бяхме разделени.

Едно събрание на по-видните граждани в Пловдив единодушно реши по никакъв начин да не се приема възстановяването на Източна Румелия. Бе избрана шестчленна депутация, на която бе възложено да посети консулите и да ги запознае с волята на народа.

На следния ден — 22 ноември, депутацията обиколи консулствата. Навсякъде изтъкваше възможните опасни последици от напрежението в областта и готовността на населението да не отстъпи от Съединението. С незначителни нюанси консулите се придържаха към една и съща линия: пратениците на Високата порта са дошли с миролюбива мисия, не бива да се обиждат те, защото това ще е обида и за султана, и за великите сили; да се изкаже народното желание, без да се организира противодействие.

На ново общоградско събрание се докладваха съветите на консулите. Общото становище бе да се устроят в цялата област демонстрации за Съединението, да се поканят всички околии да изпратят депутации, които да изразят пред консулите всеобщата воля.

Но и без апела на събранието Пловдив вече се пълнеше с представители от всички краища на Южна България. Те носеха със себе си единодушния протест на населението против присъствието на неканените гости и волята му да защити с кръвта си Съединението. Някои бяха толкоз развълнувани и крайни, че настояваха насила да се изгонят двамата пратеници. Петър Димитров трябваше да положи огромни усилия, за да ги сдържи в пътя, указан от правителството, на мирни заявления и манифестации.

Пред очите на представителите на великите сили и на пратениците на Високата порта се извършваше един истински народен референдум за Съединението. Всякакъв опит за възкресяване на Източна Румелия трябваше да надделее над тази воля. Към нея се прибавяше и

българската въоръжена сила в областта. Веднага след като се прекратиха военните действия, започна отново прехвърляне на военни части, този път от западния фронт към Южна България. Да се наложи решението на Цариградската конференция по мирен начин, чрез дипломатически и административен начин, бе невъзможно. Да се употреби въоръжена сила — това значеше война срещу един единен народ, съединен ведно със своята войска. Даже на малцинствата не можеше да се разчита. Те останаха спокойни, не подкрепиха плановете за реставрация.

Народното единодушие и тактическата линия на властите предвещаваха пълен провал на мисията на пратениците на Високата порта. А това означаваше провал на решенията на Цариградската конференция.

И Гибдан, и Лебиб се убедиха, че няма нито законна власт, нито представители на населението, с които да преговарят, че няма кой да приеме императорския комисар, че всякакъв опит за раставрация ще предизвика нови усложнения и кръвопролития. Те помолиха окръжния управител да изготви едно изложение за причините, поради които не било възможно връщане на старото положение, с което да оправдаят в Цариград неуспеха си.

И за чуждите дипломати в Пловдив стана ясно, че решението на Цариградската конференция е неприложимо. Игелстром обеща на П. Димитров съдействие, за да приключи по-бързо злополучната мисия на двамата пратеници на Високата порта.

На 24 ноември (6 декември) Габдан и Лебиб обсъдиха с дипломатическите представители на Австро-Унгария, Италия и Русия създаденото положение. Бе подписан протокол, в който се констатираше, че никой от първенците не приема да посредничи сред населението за възстановяване на статуквото, а депутации от важните центрове са заявили, че никога няма да се съгласят да се върне старото положение и да подкрепят мисията на делегатите; поради това всеки опит да се разпространи прокламацията би могъл не само да предизвика „дълбока тревога", но и да провали тази мисия. Фактически с този документ както пратениците на Високата порта, така и представителите на великите сили в Пловдив се отричаха от решението на Цариградската конференция.

Габдан ефенди бе назначен от султана за императорски комисар по вакъфите* в София (на мястото на дотогавашния Нихад паша), а Лебиб се върна в Цариград. „Тяхната мисия се осуети" — заключаваше със задоволство П. Димитров и телеграфира на останалите окръзи, че не е нужно да идват повече депутации в Пловдив. Целта се постигна. Никакъв извънреден султански комисар нямаше да се настани в Пловдивския конак. Цариградската конференция се провали. Окончателното уреждане на въпросите, свързани със Съединението,

* Поради васалното положение на княжеството такава бе титлата на турския дипломатически представител в София.

трябваше да се търси по-нататък в преките преговори между българското правителство и Високата порта.

Въпреки победата във войната, въпреки провала на решението на Цариградската конференция положението на България бе сложно в началото на 1886 г., когато предстоеше да се сключи мирният договор със Сърбия и да се уреди окончателно международно признание на Съединението. Независимо от промяната по отношение на Съединението руската политика си остана все така пропита от враждебност към княза и недоверие към правителството. Другите велики сили се държаха крайно внимателно към Сърбия и след поражението ѝ във войната се стараеха да не допуснат по-нататъшното ѝ омаломощаване. Даже Англия, постигнала до голяма степен целта си в България, гледаше да не разстрои позициите си в Белград и Цариград. Това насърчаваше крайните шовинисти в Белград да призовават за нова война с България.

Колкото повече отслабваше заплахата отвън, се засилваше вътрешната борба. Крайната русофилска опозиция ожесточено нападаше княза и правителството. В самия управляващ лагер нарастваше разединението между Каравелов и онези дейци в партията, които настояваха за преориентация във външната политика.

Българското правителство предпочиташе мирните преговори със Сърбия да се водят в София. Но Германия предложи Букурещ, другите сили я подкрепиха и правителството трябваше да отстъпи.

Високата порта настояваше тя да води преговорите със Сърбия. Българското правителство пак отстъпи. Прие се за първи делегат назначеният от султана Абдулах Меджид паша, а за втори делегат — управителят на БНБ Ив. Ев. Гешов. Целта бе, като се демонстрира, че България зачита сюзеренитета на султана, да не се усложняват отношенията с империята във и без това сложната международна обстановка. Даже Цанов в писмо до великия везир се престори на „поласкан" от решението на Високата порта да приеме за втори делегат Гешов.

Необичайно почва протокол № 1 на преговорите за мир в Букурещ: „Негово императорско величество султанът, в качеството си на сюзерен на Българското княжество, Негово Величество сръбският крал и Негово височество българският княз назначиха следните делегати..." И се изреждат имената на Меджид, Гешов и сръбския делегат Чедомил Миятович, пълномощния министър в Лондон. Меджид просто присъствуваше на заседанията като олицетворение на Османската империя и на нейния сюзеренитет над княжество България. Вторият делегат Гешов бе фактически първи и единствен и той се държеше както подобава на пълномощник на „господаря на победоносната страна". Отношението към Турция по време на мирните преговори бе нов израз на мъдростта и умереността на българската политика. Нямаше място за излишно самочувствие, щом то не е в интерес на националното дело. Трябваше да се щади самолюбието

Преговорите за мир в Букурещ.

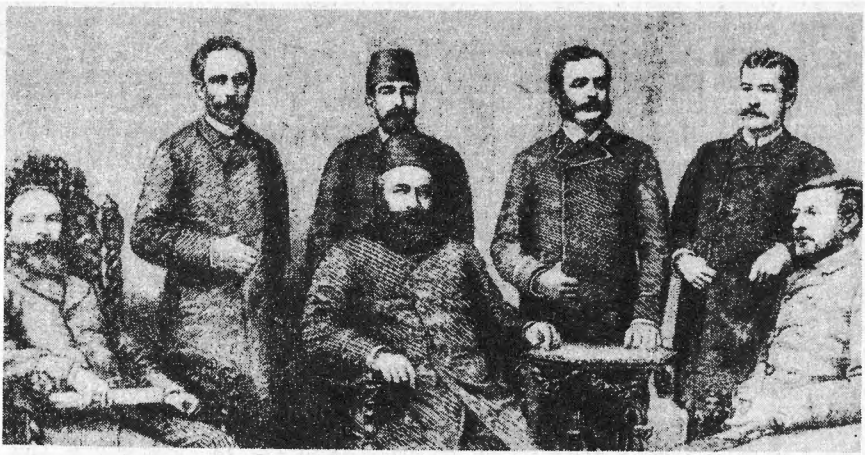

на султана, тъй като от него зависеше не изходът на преговорите със Сърбия, но още по-важните преговори със самата империя за съдбата на Съединението.

Миятович предложи насаме българо-сръбско споразумение за подялба на Македония. Гешов студено му отвърна: „Засега Македония е вън от областта на практическата политика". Само преди четири месеца крал Милан користно и коварно бе експлоатирал една постъпка на княз Батенберг за обща линия спрямо „турското наследство". Каква бе целта на изкусния дипломат, за да подхвърли точно в този момент идеята за подялба на Македония, идея, която ще е така скъпа на сръбските шовинисти чак докато не им се предостави случаят да се разпореждат със съдбата на македонските българи? Да противопостави България на Турция? Да злепостави българското правителство пред великите сили, че не се съобразява със становището за споразумение само върху базата на Берлинския договор?

Преките българо-сръбски преговори се водеха под фактическата диктовка на великите сили. Дипломатическите представители на Германия, Австро-Унгария и Русия в София, Белград и Цариград уведомиха участниците в конференцията, че границите между България и Сърбия, предвидени от Берлинския договор, трябва да останат такива, каквито са били до войната. Следователно никаква териториална промяна в ущърб на Сърбия нямаше да се одобри от великите сили. Бе отхвърлено и българското искане за 25 милиона франка обезщетение. Даже Англия даде съвет до българското правителство да отстъпи и в това отношение поради „отчаяното финансово положение" на Сърбия. Срещу този отказ силите обещаваха да приемат, че със Съединението България е удовлетворена за направените от нея жертви през войната, т. е. официално да признаят Съединението като факт. Впрочем такава бе истинската цел на исканото обезщетение. Накрая представителите в София на Германия, Италия и Австро-Унгария — и към тях се присъедини сега и Ласелс — дадоха съвет да се приеме

сръбският текст на договора за мир. Българското правителство склони. То обаче съумя — без Миятович да се досети — да направи така, че подписването да стане на 19 февруари (3 март) — деня на осмата годишнина от договора в Сан Стефано.

Букурещкият мирен договор съдържаше само един-единствен член: „Помежду Кралство Сърбия и Княжество България се възстановява мир от деня на подписването на настоящия договор".

Така се прекрати една от най-кратките войни в новата история на европейския континент и се подписа най-краткият мирен договор. Букурещкият мирен договор е един от малкото подобни документи, който не налага никакво наказание на държавата агресор — тя не понася нито финансови, нито териториални загуби. В същото време държавата победителка с нищо не се компенсираше за това, че вероломно и несправедливо е била нападната и че с цената на огромни материални и скъпи човешки жертви е извоювала победата.

Натискът на великите сили изигра своята роля. Ала не без значение бе и курсът на българското правителство. Въпреки съветите, указанията и заплахите отвън бе извършено Съединението. Въпреки решенията на посланическата конференция в Цариград българските управляващи среди, подкрепяни от масово патриотично движение, отстояха Съединението. И в Букурещ те можеха да отстоят, ако бяха предявили искания за сериозна компенсация. Но проявиха мъдра умереност и предвидливост. Удовлетворението им идеше, че е извършено велико, историческо и справедливо дело. Че това дело е признато. Имаха достатъчно благоразумие да осъзнаят, че не бива да се възползуват от сръбското поражение и заради авантюрата на крал Милан и управляващата буржоазия да налагат контрибуции, които биха утежнили положението на сръбския народ, или пък да късат части от сръбската държавна територия. Със Сърбия България и занапред трябваше да живее в съседство. И след непредизвиканото от българския народ изпитание не биваше да се сеят семена на утрешни нови раздори. Достатъчно тежка вина поеха великосръбските шовинисти и династията на Обреновичите, като разпалиха първата война между българи и сърби в ново време, война, която ще остави тежки последици в отношенията между двата братски народа, за да се създават нови поводи за взаимно недоверие и бъдещи вражди.

От същия дух на умереност и предвидливост се ръководеше България и в преговорите с Турция.

След победата във войната, след провала на мисията на делегатите на Високата порта в Пловдив великите сили най-после се отказаха да възстановяват предишното положение в Южна България. Трябваше да се постигне споразумение, което да съобрази фактическото положение с предписанията на Берлинския договор.

Съгласно предпочитанията на Лондон се пристъпи към преки преговори между София и Цариград. Изглеждаше, че се налага идеал-

ният за Англия изход — съединена България, измъкнала се от руската опека и установила съюз с Турция. На 3 (15 януари) 1886 г. княз Александър помоли с писмо султан Абдул Хамид да му повери управлението и на Източна Румелия. Условията за това бяха представени от турския комисар в София Габдан ефенди. Те предвиждаха:

а)Батенберг да носи титлата княз на България и наместник на султана в Източна Румелия;

б)Българската войска да стане неразделна част от войската на Турция. Това намира израз в обявяването на султана за върховен командуващ на българската войска; една почетна гвардия от българската войска е постоянно в Цариград на служба на султана, а една българска дивизия — на служба във вътрешността на империята. Българската войска участвува в защитата на европейските граници на империята, а турската войска в защитата — ако е потребно, на границата на Източна Румелия и княжеството;

в)България плаща на Високата порта годишно 200 хиляди лири за Източна Румелия;

г)Мюсюлманските села в Кърджалийско и т. нар. „непокорни села" в Средните Родопи се присъединяват към Турция.

Габдан напомни, че султанът би желал да му се отстъпи и Бургас.

По настояване на Уайт и Ласелс за Цариград замина Ил. Цанов. Там той бе подложен на силен натиск от английските дипломати за пряко споразумение без външна намеса (имаха предвид Русия). На 20 януари Цанов и великият везир Кямил паша подписаха споразумение, което включваше следните точки:

— главното управление на Източна Румелия се поверява на княз Александър; след изтичането на всеки петгодишен период (предвидения от Берлинския договор мандат на главния управител) се подновява от султана;

— мюсюлманските села в Кърджалийско и „непокорните села" минават под администрацията на турското правителство;

— турска войска участвува в защита на Княжеството и Източна Румелия при външно нападение, а българската — в случай на чуждо нападение над империята.

Споразумението се посрещна с негодувание в България, и то главно поради втората и третата му клауза. Царското правителство настоя да не се сочи името на Батенберг като главен управител. То бе и против третата клауза, предвиждаща взаимна военна помощ между княжеството и Турция.

След като се внесоха измененията, окончателният текст на българо-турската спогодба се подписа на 24 март (5 април) 1886 г. в двореца Топхане в Цариград. Оттук тя носи името Топханенски акт. Клаузата за взаимна военна помощ отпадна. Прие се и формулата, че не лично княз Александър, а българският княз изобщо е главен управи-

тел на Източна Румелия. И двете промени бяха изгодни за България. Изгодата трябваше да се плати с известни жертви. Съгласието на Турция се откупи с отстъпване на 103 селища в Кърджалийска околия (33 хиляди жители) и 20 села в Смолянско (15 хиляди жители), които отново се връщаха под османско владичество

(Ще бъдат окончателно освободени
в хода на българските
победи
по време
на Балканската война.)

Заключение

След като бе изложен ходът на събитията, увенчан със Съединението от 6 септември 1885 година, и неговата защита и международно признание; след като в хода на това изложение се изказаха съображения и се направиха тълкувания и опити да се анализират действията на различните фактори и да се характеризират тяхната роля и място в историческия процес, дойде ред и за общото заключение, което ще има характер и на обобщение, и на допълнение към досега реченото. Неизбежно е да се повтарят тук някои познати съждения и оценки, но вече в един друг контекст те ще имат по-различен смисъл и звучене.

И тъй само три месеца след Сан Стефано големите държави потърсиха разрешение на противоречията си в Берлинския договор — един документ на европейската дипломация, който няма равен на себе си по своята историческа необоснованост и антихуманна същност. Просветена и либерална Европа, каквато се представяше тя в речите на политиците, в писанията на журналистите, в творбите на писатели и учени, намери за свой интерес да се закрепва един исторически анахронизъм, какъвто представляваше Османската империя, да се съхранява невиждан и нечуван режим на национално безправие и социален гнет, на пълна безпросветност и ретроградност.

В по-нататъшната борба на българския народ за пълно национално освобождение и за народно единство в границите на една държава „Санстефанска България" ще остане общият идеал и върховната цел. И пак ще кажа — не „Велика България" (никой и никога не си е турял за цел да превръща България в център нито на всички балкански християни, нито на всички южни славяни), а България, събрала под едно знаме, под един покрив българските земи на полуострова — такава бе исторически оправданата и справедлива основа на народния стремеж към свобода и единство, който в Сан Стефано бе получил и външно признание.

В името на този стремеж българският народ напрегна мишци, разгърна творчески сили, разкри цялото си дарование. За изключително кратък срок, за някакви си само пет-шест години, той извоюва две забележителни исторически победи.

България бе устроена като либерална и демократична държава. В нейното устройство и управление се вградиха не само народностните традиции, но и опитът на европейското демократично развитие по

това време. Амбицията бе да се възприемат и прилагат най-добри образци, които обществената практика бе създала, да се ускоряват обществените и културните процеси, да се наваксва загубеното, за да се достигнат напредналите народи.

Има една представа, според която изграждането и утвърждаването на модерната държавна система, свързана с господството на буржоазната класа, задължително трябва да мине през военна и политическа диктатура. Англия познава Кромуел, Франция — Бонапарт. Не е ли тогаз Стамболов закономерност на общественото развитие изобщо?

България, поела пътя на капитализма по време, когато в Европа бе укрепнал буржоазният строй, не бе длъжна да повтаря онова, което вече бе изживян етап на капиталистическото развитие изобщо. Не бе задължително развитието ѝ да се нагажда към принципите на Англия от края на XVII в. и на Франция от края на XVIII век. И тъкмо това разбираха и вършеха най-напредничавите сили ва българското общество. Опитът на първия български княз да замести демократичните институции с едно олигархическо управление, заимствувано от немските княжества с полуфеодална управленска структура, бе провален благодарение и преди всичко на отпора на българския народ. Възстановяването на законното конституционно устройство през 1883—1884 г. представляваше огромна победа на младата българска демокрация. И тъкмо тази победа бе доказателство колко дълбоко вкоренена бе демокрацията в българското следосвобожденско общество.

Втората голяма победа бе Съединението от 1885 година.

Източна Румелия — това изкуствено творение на авторите на Берлинския договор, пречеше за нормалното и прогресивно развитие на българския народ. Оттук произтичаше историческата неизбежност и необходимостта от премахването ѝ. Масовата народна борба ликвидира този антибългарски замисъл първо във формата му (като Източна Румелия доби български национален облик), а после — и по същество, като източнорумелийската власт бе съборена, а Южна България стана неразделна част от княжество България.

Тези две исторически победи доказаха пред цял свят националните, моралните и политическите качества на българския народ, наложиха го като достоен член на европейското семейство. Те представляваха изключително важна предпоставка и подтик за по-нататъшното му национално развитие. От особено важно значение бе Съединението. То бе свързано и с превъзмогването на много повече пречки преди всичко от външнополитическо естество.

Съединението представляваше прецедент за нарушение на международен договор, от който можеха да се възползуват и други, и така поддържаното с толкоз усилия европейско статукво да се разклати застрашително.

Съединена България се превръщаше в много по-важен фактор

на Балканите, а това означаваше преграда срещу хегемонистичните домогвания. Тя ставаше много по-мощна опора и закрила за освободителната борба на македонските българи. *(Друг е въпросът, че след Съединението вниманието на българската общественост за дълго се съсредоточи във вътрешните проблеми на държавата, а съдбата на македонските българи премина на по-заден план. Близо десетилетие изтече, през което държавните институции се стабилизираха вътрешно и външно, и тогава чак се появи организираната освободителна борба в Македония. Тази борба бе немислима без материалната и моралната подкрепа на българската държава. Цялото по-нататъшно развитие щеше да потвърди тази естествена обусловеност. Когато — в други исторически условия, българската държава, претърпяла тежки национални катастрофи, турена в международна изолация и изживяваща дълбока вътрешна, социална и политическа криза, се десолидаризира постепенно от македонската освободителна борба, започнаха да се проповядват и да се налагат други идеи и форми за разрешаване на македонския въпрос.)*При тези изгледи изборът на сигурен и силен съюзник, усетът за компромиси, които биха улеснили и ускорили крайната цел — това бе мерило за идейно и политическо равнище на революционната организация. При това става дума за борба в името на една общонационална цел, за съюзник в лицето на български конституционни власти и политически сили.

Начело на народната борба за съединение застана Българският таен централен революционен комитет, чийто вдъхновител, идеолог и организатор бе Захари Стоянов. БТЦРК бе наследник на революционнодемократичната традиция, завещана от Апостола на свободата Васил Левски. Но не само бяха следвани вярно заветите на националреволюционерите. Тези завети конкретно се прилагаха в новите обществено-икономически условия, развиваха се и в идейно, и в политическо, и в тактическо отношение. Промяната в тактиката на БТЦРК през лятото на 1885 г. свидетелствуваше за политическа зрелост и за чувство на реализъм у ръководителите на движението, а не за нагаждане към чужди интереси. На всички бе ясно колко сериозно и с какви последици е свързано предприетото начинание.

В някогашната литература имаше две тези, които хем си противоречаха, хем пък и си приличаха по това, че и двете подценяваха значението на Съединението, внасяха съмнение както в целесъобразността му, така и в неговата значимост.

Едни твърдяха, че се е избързало със Съединението. Нужно било да се изчака, докато се появят благоприятни предпоставки за по-безболезнения му успех. В случая се изхожда от един, да го наречем така, оптимистичен фатализъм, който се проявява с убедеността, че едно справедливо народно дело не може — рано или късно — да не възтържествува. За жалост историята е пълна по-скоро с тържествуваща неправда, отколкото с победила справедливост. (Участта на българите, останали извън пределите на българската държава, не е

ли едно красноречиво доказателство в това отношение?)

Без да излизаме от нашия, европейския континент, можем да посочим не един и не два примера на съвременни държави, създадени в по-голяма или в по-малка степен изкуствено, в противоречие с националния принцип. Разделени поради едни или други исторически обстоятелства народи с течение на времето развиват самостоятелно национално съзнание. Австрийската република, населена с германци, укрепи, особено след Втората световна война, своята държавна самостоятелност и национална обособеност. Белгия бе образувана през 1830 г. върху територии, населени с французи (валони) и холанди (фламандци), които до ден днешен заедно с изблиците на национален сепаратизъм и на защита на народностната самобитност имат чувство и на общност, на принадлежност към една обща нация — белгийската. А швейцарската нация, съставена от французи, немци, италианци, ретормани? Краткотрайната история на Република Кипър, една държава, създадена по политически съображения на разнородни външни интереси и противоречия, е история на трагични сблъсъци между гръцкото мнозинство и турското малцинство. Но заедно с чувството за принадлежност към гръцката нация сред кипърските гърци се забелязва и отдалечаване от нея, чиито последици все още са мъчно предвидими. Исторически възникналото разделение върху икономическа и културна основа поради дълготрайно съществуване на части от един и същ народ в различни държави, верските различия вътре у един и същ народ — всичко това понякога, при определени условия, води до формиране на различно национално съзнание у различните части на този народ. Да не отиваме много далеч. Достатъчни са примерите с хървати и черногорци в Югославия. А напоследък там се прокарва тезата за отделна нация, наречена „муслиманска“, на помохамеданченото някога население в Босна, което преди се смяташе за сръбско или хърватско, но с мюсюлманско вероизповедание.

Къде е гаранцията, че ако би се проточило във времето съществуването на Източна Румелия, обстоятелствата на международния живот не биха наложили и българското национално развитие в две самостоятелни държави? Колкото сега да ни се струва парадоксален, подобен вариант на развитие не е за изключване. Ако все пак не го допускаме в никакъв случай, тогава естествено е, че актът от 6 септември 1885 г. не е от такова огромно историческо значение, а отрицателните му последици — каквито без съмнение има, добиват по-голяма тежест с оглед бъдещето на българската нация и националната ни държава. Трудно е да си представим обаче обстановка, която в сравнение с лятото на 1885 г. би била толкоз благоприятна за Съединението, че да елиминира всички възможни отрицателни последици от него. Нарушението на статуквото би породило при всеки случай международна криза поради съпротивата на управляващите класи в съседните държави и поради противоречията между великите сили.

Другата теза развива един от свидетелите и хронистите на епохата, познатият народовед Димитър Маринов. А и не само той. Според нея за Съединението нямало нужда ни да се проповядва, ни да се организира. Народът бил за него винаги готов. Оставало да се прецени само в кое време да се извърши и какви пречки ще се срещнат.

В този ход на разсъждение има и нещо вярно, и нещо пак произтичащо от споменатия оптимистичен фатализъм.

Да си представим, че актът на 6 септември бе завършил с погром. Изследователите днес щяха да привеждат куп доводи — реални и основателни, за да обясняват причините за погрома и да доказват, че при съществуващите обстоятелства другояче не е могло и да бъде. Щяха да твърдят, че подготовката е била недостатъчна, че и времето за нея е било прекалено кратко, че дейността на революционните комитети не е проникнала дълбоко у масите, че е било погрешно разделянето на борбата за съединение от подготовката за въстание в Македония, че е извършена измяна спрямо революционния и демократичен принцип, върху който почива БТЦРК, като ръководителите му се съюзяват с Батенберг и източнорумелийските либерали, че като привличат командирите на войската в Източна Румелия, те, ръководителите, се преориентират от народно въстание към военен бунт („пронунциаменто"). Щяха да изясняват международната обстановка като крайно неблагоприятна за успеха на Съединението: Турция — естествено, против; освободителката Русия — враждебна на Батенберг и загрижена да не се нарушава европейското спокойствие; балканските държави — ревниви, при това отношенията със Сърбия прекъснати, а с Румъния — инциденти заради дребни гранични спорове...И след като се изредят всички тези неблагоприятни международни условия, след като се разкрият недостатъчната вътрешна подготовка и погрешната в политическо отношение ориентация, изводът на изследователите можеше да бъде един — 6 септември 1885 г. е една авантюра.

Но въпреки неблагоприятните външни обстоятелства, въпреки някои вътрешни също неблагоприятни обстоятелства Съединението сполучи. Значи редом с тях са действували и други, външни и вътрешни, обстоятелства, които са влияли благоприятно за успеха на Съединението и които са надделели. И пак стигаме до извода за сложността и противоречивостта на историческия процес, в хода на който действуват най-разнообразни и често противоречиви фактори, от които едни улесняват даден изход, други — направо пречат, но в края на краищата взема връх онова, което се оказва решаващо, което успява да се наложи над всички пречки поради неговата историческа обусловеност и неизбежност или поради наличие на своеобразна конюнктура.

Понякога за силата и значимостта на едно революционно движение съдим от числото и силата на въстаналите маси, от продължителността и острота на сблъсъка между въстаниците и противостоящите им вражески сили. Но от съпротивата на свалената от власт класа

и партия зависи преди всичко колко масови и кървави ще са стълкновенията между революционните и контрареволюционните сили. Деветосептемврийското въстание през 1944 г. победи сравнително лесно и бързо, понеже управляващата монархофашистка буржоазия бе напълно компрометирана, понеже партията бе обединила под знамето на Отечествения фронт последователните демократични и антифашистки сили на народа, включително и част от буржоазията, и понеже се извърши, когато Съветската армия, която навлизаше в България, оказа решаваща помощ за революцията. Завземането на политическата власт от болшевиките в Русия в края на октомври 1917 г. също не бе продължителен процес. Организираната след това контрареволюция на свалените от власт експлоататорски класи, пряко подпомогнати от империалистическите държави, предизвика дългата и опустошителна гражданска война.

Като историческа необходимост Съединението бе узряло и презряло. Впрочем самото разединение между Северна и Южна България, дело на късогледата и егоистична европейска дипломация, бе в противоречие с всяка историческа обусловеност. Съединението нямаше вътрешен противник. Едни мислеха, че трябва да се действува незабавно, други — да се поизчака. Но и едните, и другите бяха единодушни, че по-рано или по-късно трябва да се тури кръст на Източна Румелия, че без това е невъзможен нормалният напредък на България. Всъщност и тези, които пледираха за изчакване, се позоваваха само на възможните външни пречки.

През нощта на 5 срещу 6 септември властта в Пловдив падна без всякакъв отпор при първия удар от страна на недотам многобройни въстанически чети от града и околностите и на войската. Ако бе оказана съпротива, щяха да се притекат на помощ допълнителни чети от други райони, щяха да се водят кървави битки.

Но съпротива нямаше. Актът на 6 септември 1885 г. си остана една краткотрайна, почти безкръвна народна революция. Вътрешни врагове революцията не срещна. Ако зависеше само от българския народ, разединението изобщо не би било допуснато или пък — след като бе наложено, то щеше по-рано да се премахне. Противодействието дойде отвън. И ако за самото катурване на източнорумелийската власт се оказаха достатъчни часове, Съединението като историческо явление бе процес, на който хронологията включва подготовката от началото на 1885 г., победоносния удар в ранните зори на 6 септември, зашеметяващата победа на младата българска войска над агресията от запад, плодотворните усилия на международното му признание, ознаменувани с Букурещкия мирен договор от 19 февруари (3 март) и Топханенския акт от 24 март (5 април) 1886 година.

Доста колебание се проявява по това, как да се характеризира Съединението: преврат? Бунт? Революция?

Понятието „революция“ сме резервирали главно за ония радикални социални преврати, които заменят една обществена формация

с друга, или за националноосвободителни движения, които с революционни средства премахват чуждото национално господство. Съединението не променяше обществения строй в българските земи, но без съмнение разчистваше пътя за по-бързо развитие на капитализма в България. Ала то бе революционен акт преди всичко, защото свалянето на източнорумелийската власт с революционни средства представляваше продължение на националноосвободителната българска революция, по-нататъшното реализиране на главната цел на тази революция: пълното ликвидиране на всички форми на турско владичество, национална държава, която обхваща всички българи на полуострова.

Активното участие на войската в Съединението не противоречеше на неговия народен и демократичен характер. Това участие улесни Съединението и до голяма степен предопредели неговия бърз и почти безкръвен успех. Войската бе българска по състав и дух. Тя се командуваше от български офицери. Тя служеше на народната кауза. Нейното привличане от дейците на БТЦРК не означаваше отстъпление от принципа за всенародна борба, а всеобхватно приложение тъкмо на този принцип. Войската не бе използувана в интерес на една или друга част от обществото, на една партия или на група лица, а се обедини с въстаналия народ в името на обща, национална цел. Ще приведа пак пример с Деветосептемврийското въстание като най-радикален обществено-икономически превърт в новата ни история. Подготвено от революционната — организаторска, агитационно-пропагандистка и политическа — дейност на Българската комунистическа партия, върхна точка на въоръжената антифашистка борба, за неговия сравнително бърз и лесен успех от огромно значение бе привличането или неутрализирането на войската в самото навечерие на въстанието.

Колкото и да е исторически нужно, колкото и да е обществено узряло, едно историческо събитие не се извършва чисто автоматично. Абсолютно благоприятни за успеха обстоятелства никога няма да се създадат. В общия комплекс от предпоставки, които характеризират дадената обстановка, може да надделяват тези, които улесняват победата. И пак пълна сигурност не съществува. И при най-благоприятно стечение на вътрешните предпоставки една революционна акция може да пропадне, понеже международната обстановка се е оказала неблагоприятна за нея. Към всички обективни предпоставки трябва да е налице и субективният фактор — готовността и боеспособността на революционната организация начело с личности, дарени с дръзновение и прозрение, способни да преценят кои обстоятелства надделяват и като използуват най-рационално благоприятните, да съумеят да ограничат въздействието на неблагоприятните. Личности, годни да вземат смели и обосновани решения, да се нагърбят с цялата изнурителна и рискована дейност, да открият най-подходящия момент и най-слабото на противника място за решителния удар, като поемат върху себе си всички последици от евентуална несполука.

В България — както в княжеството, така и в Източна Румелия и

в Македония, навсякъде на полуострова, където живееха българи, всички бяха убедени, че разединението е пречка за всестранния национален напредък, че то противоречи на здравия разум, че е отрицание на националния принцип, към който инак всяко европейско правителство демонстрираше привързаност, че час по-скоро трябва да се извърши Съединението. Но как? По какъв начин? С какви средства? И тук вече се явяваха различия между управляващи среди и обществени организации, между партии и лица. Правителството на Каравелов, а и властите в Източна Румелия именно като власти бяха в контакт с други държави, длъжни бяха да се съобразяват с международното право и с международните договори, установени от великите сили като норми на международни отношения, и поради това отбягваха пряко да се ангажират с движения и акции, които подриват тези международни договори.

Съединението бе обща програма и обща цел на всички национални сили. Разграничението се явяваше при избора на средствата към тази цел. И тъкмо тук, и тъкмо в това отношение често изпъкваха най-големи различия и противоречия. Безброй са примерите в историята, които доказват, че често по-непримирими са противоречията и по-безмилостна е борбата не между обществени движения с противоположна цел, а тъкмо между движения, които преследват еднаква, обща цел, но са привърженици на различни средства за постигането ѝ.

В рамките на една историческа перспектива вариантите за разрешение на обществените противоречия зависят и от ред случайни на пръв поглед фактори. Случайността като форма на проявление на необходимостта е основна философска категория. Ролята на случайността в историческия процес понякога недооценяваме и тогава се налага една представа, че този процес е можел да протече само така, както действително е протекъл. В края на краищата излиза, че едва ли не всичко става по едно фатално предопределение, по неумолимата воля на обективната закономерност, която за някои автори започва да се идентифицира с някогашния висш божи промисъл. Без да се изясни ролята на случайните явления — за това още Маркс предупреждава, — историята би имала мистичен вид. За победата на една или друга обективно съществуваща тенденция често решаващи се оказват най-случайни и поради това мъчно предвидими обстоятелства.

И оттук вече произтича ролята на риска като начин на поведение на хората, които застават начело на едно обществено движение или на една държавна политика. В едни случаи риска окачествяваме като авантюра (ако начинанието е претърпяло провал), в други — като подвиг (ако се увенчае с успех). В близката ни история авантюризъм с най-тежки национални последици е актът на цар Фердинанд от 16 юни 1913 г., когато лично предостави търсения от довчерашните съюзници повод за разправа с България. Авантюризмът не винаги означава, че целта, която се преследва, е егоистична, несправедлива,

противонародна. Значи, че за осъществяването на благородната цел се намесват и добиват превес лични домогвания и че действията се предприемат против всякакъв изглед за сполука.

През септември 1885 г. ръководителите на народното движение за съединение рискуват. Те залагат върху благоприятните фактори и вземат мерки, за да преодолеят или поне да ограничат въздействието на отрицателните фактори. И тяхното дело се превърна в исторически подвиг.

Хората, които управляваха Източна Румелия през 1885 г., произхождаха в повечето случаи от стари чорбаджийски родове. Бяха си извоювали завидно обществено положение като директори и депутати. Те бяха — вън от всякакво съмнение — патриоти. Искрено се стремяха към Съединението. Съгласно разбиранията си работеха за него. Същевременно се страхуваха от риска, свързан с едно такова дело. От риска за националната кауза, ала и за положението, което лично имаха в автономната област. Колебаеха се да поемат историческата отговорност и предпочитаха търпеливо да изчакат събитията, докато — според народната мъдрост, крушата презрее и сама тупне на земята. Те предпочитаха към общата цел да се върви постепенно, с бавни стъпки, без нищо да компрометира националното дело, но и без нищо да смути спокойствието им и разклати позициите им. Те бяха патриоти, но ги смущаваха трудностите и опасностите, които съпровождат такива начинания. Ужасяваше ги мисълта за жертвите, а още повече — за евентуален неуспех. Опасенията и предвижданията им не бяха съвсем без основание. Не последваха ли след Съединението войната със Сърбия, конфликтът с Русия, детронацията на Батенберг, безмилостната вътрешна междуособица?... И затова по-късно — къде по убеждение, къде поради неспособност да признаят историческата си грешка — ще твърдят колко прави са били тъкмо противниците, а не авторите на 6 септември.

Въпреки тежките събития, които последваха Съединението, исторически се оправда делото на тези, които рискуваха през септември 1885 година. Никой не е в състояние да докаже как биха се развили събитията, ако съществуването на Източна Румелия би се проточило още. Би ли се явила по-подходяща ситуация? Не е изключено. Биха ли станали по-непреодолими пречките пред Съединението? И това не може да се отрече.

Великите личности в историята се раждат от великите исторически събития. А и великите исторически събития са донякъде рожба на великите личности. Тази диалектическа взаимна връзка между личността и обективния исторически процес пронизва обществения развитие. Има и случаи, когато големите събития изтикват на повърхността посредствени личности, които незаслужено мъкнат из историята чужди лаврови венци. *(Впрочем често се идентифицира личността с институцията, начело на която стои, или със събитието, в което закономерно или случайно участвува. Могъщи традиционни институ-*

ции, както и големи събития придават част от своя престиж и от своята мощ на иначе доста невзрачни фигуранти и обратно — една силна и амбициозна личност е в състояние да вдъхне сила и влияние на доста скромни институции.)

Колко велико е това събитие — Съединението, личи и от факта, че дава възможност на Александър Батенберг — една доста скромна личност, по силата на случайността въвлечена във водовъртежа на историята, да изиграе единствената си хубава роля в българския политически летопис. Да си представим, че Батенберг бе заставен да напусне престола в началото на 1885 година. Какво име и дело щеше да остави в аналите на историята? Име на случайна фигура, върху чиято не особено умна глава дворцовите прищевки и противоречията на великите сили бяха нахлузили една хлабава корона. Дело на един владетел, в когото народът виждаше олицетворение на възвърнатата държавна самостоятелност и чийто престой в България мина в непрестанен конфликт с двете най-масови народни настроения — привързаността към народовластието и вярата в Русия.

Минаваха години. Князът възмъжаваше, ала не бе имал случай да покаже политическа мъдрост, пълководческа дарба, морална устойчивост. С печалната слава на похитител на конституцията, на съюзник на консерваторите, на неумел диктатор по време на режима на пълномощията ли щеше да остане в народната памет? За да съхрани трона си, в началото на 1885 г. той заложи на Съединението. Така личният му интерес стана съзвучен с една общонародна цел и се облегна на едно масово движение.

Дойде и самото Съединение. Младият княз за пръв път се показа на равнището на държавен глава. Обвърза се с една кауза, която бе кауза на самия народ. За пръв път действията му са в хармония с народните действия и стремежи. Лично не взе непосредствено участие в Съединението, което си остана изцяло дело на народното движение и войската. Ала той показа решителност да го одобри и да приеме управлението на Южна България, с което революционният акт от 6 септември можеше да бъде представен пред монархическа и консервативна Европа като едно напълно лоялно дело. Без солидаризирането му с 6 септември Съединението мъчно щеше да устои и такава е май главната заслуга на седемгодишното му царуване.

Противоречива и оспорвана е ролята на Батенберг в тези величествени събития. След триумфа на Съединението той се оказа в центъра на събития — от вътрешен и международен характер, — с които политическите и интелектуалните му качества влизаха в неравен двубой. Най-късно и най-мъчно той се отърси от илюзията, че войната със Сърбия може да се избегне. Страхът от тази война му затваряше очите пред истинската и бързо нарастваща опасност. Той полагаше всевъзможни усилия да я предотврати. Поради това не се взеха достатъчно и своевременни мерки за подготовка на една война на Запад.

След като военните действия започнаха, князът продължи да се

държи неуверено. В качествата на командуваната от него войска особено не вярваше и за спасението си се осланяше предимно на външна милост, от страна на великите сили, които го покровителствуваха. Ето защо настояваше да се отстъпи от Сливница и за да убеди правителството за това отстъпление, напусна бойното поле на 7 ноември.

В същото време Батенберг прояви лична смелост по време на бойните действия. Делеше с войниците и офицерите несгодите на войната. След победата при Сливница бе обзет от оптимизъм и самоувереност. Настъплението на българската войска се извърши и при неговото дейно участие.

Триумфалното посрещане на княза в Пловдив след Съединението и триумфалното завръщане в София след победата в Сръбско-българската война (в която неговата роля започна да се чувствува едва след решаващото сражение при Сливница) изчистиха от съзнанието на народа предишната му лоша слава. Есента на 1885 г. — това бе неговият „звезден миг" не само по време на кратковременното му князуване в България, но и в целия му също така кратък живот. Пропагандата на заинтересовани среди — и то в една изострена вътрешна обстановка — ще припише на Батенберг главната заслуга за Съединението, ще го окичи с ореола на „сливнишки герой" (тази пък бе най-незаслужената му слава!).

Поражението има един баща. (Цялата някогашна буржоазна книжнина се стараеше да стовари единствено върху Фердинанд отговорността за националната катастрофа от 1913 и 1918 година.) Победата има много автори. Освен Батенберг и други са проявявали претенции да имат най-голяма заслуга за Съединението.

Съединението бе дело на народните маси, на тяхното надигане срещу източнорумелийската власт и на единството им с войската. То бе утвърдено благодарение на победата в Сръбско-българската война, победа на българската войска и на патриотичното народно единство в помощ на фронта. Неговото международно признание след победата във войната бе наложено от упоритостта на българските власти, опрени върху широките народни маси, срещу решенията на Цариградската конференция, от масовото движение в Южна България, което показа, че народът не ще допусне повече отделянето си от княжеството. Българският народ, единен, сплотен, въодушевен от голяма справедлива обща идея, показа най-добрите си качества — смел и решителен, безпощаден и великодушен, готов на саможертва в името на отечеството.

Цяло съзвездие от народни водачи, от смели, решителни и способни мъже заблестя на политическия небосклон на България — революционери, организатори и пламенни агитатори като З. Стоянов, Ив. Андонов, Сп. Костов и др.; изкусни дипломати като Ил. Цанов, Ив. Ев. Гешов, П. Димитров; държавници като П. Каравелов, Ст. Стамболов, Г. Странски; военачалници като Д. Николаев, Р. Петров, Хр. Попов, Ат. Узунов, Ан. Бендерев. Всички те вложиха

своите дарби, усилия, мъжество, за да се организира и се осъществи Съединението, да се защити и укрепи то, да се неутрализират едни от враговете му, а други да се поразят, да се спечелят временни и трайни съюзници. Те проявяваха твърдост и неотстъпчивост в главното и компромиси и отстъпки във второстепенното. Бяха безпощадни, когато се заплашваше свободата, и великодушни като победители. Победата на българския народ не засягаше интересите на никой от съседните народи. Какво от това, че само след година същите тези хора, които през 1885 г. вървяха ръка за ръка към една обща цел, ще се окажат в различни лагери, на противоположни полюси на политическата борба? Ще се отричат и ще се възхваляват, ще се преследват жестоко и ще се обвиняват взаимно като „предатели" и „родоотстъпници", ще обявяват само себе си за „патриоти" и „спасители на отечеството".

Събитията от 1886 г. разтърсиха българското общество и го вкараха в една дълга, с тежки последици криза. Едва приключила с победа Сръбско-българската война, в която по неповторим начин се манифестира единството на младата нация, страната навлезе в тежък вътрешен конфликт, в българо-българска война, която противопостави в непримирими враждебни лагери цялата интелигенция на народа.

Трагична бе съдбата на мнозина от хората, допринесли за успеха на Съединението.

Батенберг, превърнал се отново в знаменосец на политика, която го отделя от трайните народни интереси, само няколко месеца след триумфа на делото на Съединението, в което бе видял залог за царуването си, трябваше да се раздели с трънливия царски венец. Август 1886 година. Събитията, разтърсили съединеното княжество, отново показаха княза откъм слабата му страна. Изненадан от съзаклятниците, през нощта на 8(20) срещу 9(21) август той безропотно подписа връчения му акт за абдикация и още по-безропотно последва офицерите, които го изведоха извън пределите на България. Връщането му на престола стана възможно благодарение на риска, поет от Стамболов. Той, Стамболов, успя да подтикне цяло народно движение в името на Батенберг, възхваляван като героя от Съединението, победителя в Сръбско-българската война, като символ и залог за националната независимост и държавната самостоятелност.

Ново — и последно — триумфално завръщане на Батенберг в София. Отново, както през юни 1879 г., когато за първи път стъпи на българска земя, и както през есента на 1885 г., той се намираше на върха на популярността си. В този момент написа онова унизително писмо до Александър III: „От Русия съм получил короната, на нея съм готов да я върна".

Може би е вярвал, че самодържецът ще прояви снизходителност? Че впечатлен от силата на народната демонстрация, ще се примири с връщането на Батенберг на престола? Писмото от 30 август бе проява на политическа плахост. Но може би и на политическо умъдря-

ване? След опита, който имаше, все ще е разбрал, че в този невралгичен пункт на Балканите и при тази вътрешна емоционална и политическа атмосфера не ще управлява, ако е в постоянен конфликт с Русия. (В спомените си Екатерина Каравелова твърди, че далеч преди августовската развръзка през 1886 г. Батенберг изразявал готовност да абдикира, щом българското правителство сметне, че това се налага. Каравелов не изключвал тази възможност, но срещу компенсация — както за самия княз, така и като гаранция за достойнството и самостоятелността на българската държава, прежалила първия си владетел). В края на краищата физическите и моралните сили на Батенберг не издържаха в конфликта с могъщия самодържец. (Само година покъсно Фердинанд ще се настани на българския престол и против волята на мнозинството от народа, и при откритото противодействие на Александър III, и при невъзможността — поради това противодействие — за другите сили открито да го подкрепят; ще остане на престола, ще използува диктатурата на Стамболов, за да сломи вътрешната съпротива, а след това ще отстрани и самия Стамболов, за да си спечели признанието на новия руски император Николай II, а покрай него и на останала Европа. Разликата в характерите между двамата е очевидна!) След безмилостния отговор от Петербург друг изход за княза нямаше, освен вече сам да подпише абдикацията си и да напусне България, изпратен вече не от конвой като арестант, а от многохилядни тълпи. В съзнанието на тези хора Съединението и победата във войната бяха изкупили грешките му на владетел. Името му ще изчезне от европейската политика. Ще го забравят лесно и тези, които раздухваха култа му като символ на самостоятелността на България. Само няколко години още, и ще завърши неговият млад живот като забравен от всички австрийски генерал под името граф Хартенау. (Предстоеше му още едно връщане — този път окончателно, но той нямаше да го види — след седем години като бездиханен труп, за да бъде погребан в центъра на столицата на България. Батенберг остана единственият български владетел за цялата ни тринадесетвековна история, чиито кости почиват в българска земя и чийто гроб е известен.)

По време на Съединението и на Сръбско-българската война като първостепенна фигура в политическия живот на България започна да се налага Стефан Стамболов. По-сетнешните митолози му приписват едва ли не решителна роля срещу колебанията на Батенберг и съобразителността на Каравелов. Предишният хъш и радикал ще се прероди в най-лоялния от лоялните поданици на княза. И двамата мислят, че България трябва да се утвърди пред Европа като самостоятелна държава, а не като руско предмостие към Проливите. Но докато князът се бе изхабил значително, като бе потърсил опора на българския национализъм в малочислената и слабо влиятелна Консервативна партия, Стамболов пое флага на еманципацията на българската държава, като се облегна върху по-широка обществена опора. Той ще

обяви за своя програма независимостта на България спрямо Русия. За една малка държава обаче с нерешени национални проблеми и на невралгичен пункт на континента независимостта е доста условен и често демагогски употребяван лозунг. Откъсвайки България от руската политика, Стамболов потърси съюзниците на Запад; оттам не виждаше заплаха и очакваше по-ефикасна подкрепа за националните домогвания.

До 1885 г. руското присъствие в българския живот бе доста чувствително и резкият поврат се нуждаеше от съответно политическо оправдание и идеологическо обоснование. Така темата „Русия", „Заплахата от Русия" стана главна в пропагандата и политическата борба. Що се отнася до Македония — разчиташе се на бавни стъпки за подобряване на положението на българите там и на издигане на преграда срещу чуждите пропаганди благодарение на сближението с Турция.

Някъде българо-руските отношения по време на Съединението и след него се обясняват без всякаква връзка със събитията до 1885 г. По такъв начин се създава схемата: царското правителство трупа грешки в отношението си към България, меси се брутално във вътрешните ѝ работи, поради което Стамболов се обявява срещу руската намеса и в защита на българската независимост.

В действителност русофобството като политическа линия (с оглед търсенето на външен съюзник за освобождението на България) съществува до 1877 г. и изразява разбиранията на част от буржоазията. Тази линия се възражда след Берлинския конгрес. Нейна застъпница е Консервативната партия (или по-скоро едно ядро в тази партия около Гр. Начевич и Дим. Греков). Общественото ѝ влияние е изключително тясно. Поради това тя известно време се прикрива. Към нея накланя симпатиите си княз Александър. През 1886 г. на страната на русофобската, прозападна буржоазия застана Стефан Стамболов. Действията на царизма по това време са само една от предпоставките, позволили на русофобството да стане държавна политика. Стамболов успя да даде по-широка обществена база на прозападната ориентация. Но главното, което укрепи властта му, бе диктатурата, репресивният курс спрямо политическите му противници, които продължаваха да изразяват преобладаващите обществени настроения.

Тези обществени настроения се отразяват от две силни политически групировки.

От една страна са крайните русофили, оглавявани от Драган Цанков. Те се опитаха да превърнат едно национално чувство във верую на една политическа група. Монополизирайки русофилството, те заложиха пряко на поддръжката на царската дипломация, за да надделеят във вътрешните политически схватки. Техните противници ги обвиняваха, че стават проводници на чужди намеси. При изостреното самочувствие на една нация, току-що поела самостоятелно раз-

витие, така се подклаждаха подозрения и неприязън срещу тази външна сила, за чиято намеса се призоваваше.

Каравелов търсеше разрешение извън крайните позиции, заети от Стамболов и Цанков. Той отстояваше една политическа линия, която, като запазва държавната самостоятелност, в същото време признава интересите на Русия на Балканския полуостров и в хармония с тях вижда осъществяването на националния идеал. Независимо от сложните социални отношения и силните външни влияния той ще остане убеден привърженик на демокрацията като най-сигурно средство за разрешаване на обществените проблеми и на опора в Русия за осъществяване на националната кауза.

Двамата най-ярки български държавни мъже от близки съмишленици и сътрудници ще станат застъпници на две различни линии и в съответствие с политическите нрави на епохата — непримирими врагове.

Каравелов бе преследван, арестуван, съден, лежа в „Черната джамия" — софийския затвор тогава, и чак след падането на Стамболов се върна в политическия живот, за да умре в самото начало на следващия век като водач на Демократическата партия.

Стамболов ще стигне върховете на българската държава, ще бъде най-оспорваната политическа личност — и приживе, и след смъртта си, смятан от едни за спасител на България, от други — за извор на всичкото зло. Ще управлява почти самовластно цели осем години и само година след като Фердинанд го сваля от власт, ще бъде съсечен в центъра на столицата.

Блестящият мемоарист, страстният агитатор, вдъхновителят на движението на Съединението З. Стоянов ще се окаже слаб в партийно-политическите надигравания. Отдал публицистичната си дарба на една вече не национална, а класова и партийна кауза, той ще умре съвсем млад далеч от родната земя като председател на Народното събрание.

Младите командири на младата българска войска, удивили света със своята храброст и военна дарба, ще бъдат хвърлени в противоположни политически лагери и всеки ще понесе участта си от това. Олимпий Панов, Атанас Узунов и Димитър Филов ще бъдат застреляни край Русе заради участието им в бунта срещу регентството през февруари 1887 година. Десетки техни другари офицери русофили, отличили се по време на Съединението и във войната за защитата му, ще бягат в Румъния, а после и в Русия, гдето ще прекарат дълги изгнанически години. Сред тях са Анастас Бендерев и Радко Димитриев.

Млади ще умрат: Никифоров — изгонен от войската заради русофилството си; ще се отдаде на проучвания на военната теория, и Муткуров, който вярно ще служи на Стамболов като военен министър.

Младият началник-щаб на войската, даровитият пълководец Рачо

Петров, на когото толкоз дължи българската победа във войната, ще поеме без угризение ролята на съдия и палач на довчерашните си другари. При Фердинанд ще заема най-високи постове, включително и министър-председателския, и царедворското раболепие — единственото му качество на политик — ще затули кратките дни на военната му слава.

До дълбока старост ще стигне Данаил Николаев. Отрупан с всички офицерски звезди и оглавявал двукратно министерството на войната, дългият му по-сетнешен живот няма да остави диря в сравнение със славата на младостта, белязана с героизма в боевете при Шейново, с командуването на акцията за завземане на конака в Пловдив и на настъпателния марш на българската армия в сръбска територия.

Съединена България със 100 000 квадратни километра площ и 3 милиона души население мина на първо място сред чисто балканските държави. Създадоха се много по-благоприятни условия за бързо развитие на производителните сили, за културен напредък, за политическа активност в подкрепа на българите, останали под чужда власт.

Понякога се дава израз на чувство за малоценност с пресилено окайване за съдбата на народа ни, ограбен, неосъществил националното си единство. Вярно е, че стотици хиляди българи бяха заставени да напуснат родни огнища. Други стотици хиляди бяха подложени на безмилостна денационализация.

Но в своя устрем към единство българският народ е извоювал и крупни победи. Съединението и победата при Сливница заемат челно място сред тях. По време на Балканската война към българската държава отново бяха включени онези родопски райони, които през 1886 г. тя бе принудена да отстъпи на Османската империя. Пак тогава част от Македония — Пиринският край, получи национално освобождение и единствено тази част има възможност да се развива в своята българска държава.

* * *

От разстоянието на годините, които ни делят от Съединението, внушително се откроява неговото значение на едно от най-величавите събития в българската история. Тъкмо защото тази история е пълна с неосъществени пориви, тъкмо защото е пресен и красноречив примерът с обезбългаряването на български земи и с денационализацията на големи групи от народа ни, присъединяването на Източна Румелия към княжество България означаваше преди всичко сплотяване на значителна част от българите в тяхната национална държава, което пък от своя страна бе важна предпоставка за по-нататъшното им и успешно политическо, стопанско и културно развитие.

Историческата значимост на Съединението нараства особено и поради начина, по който бе осъществено. То е наистина уникално явление в европейския летопис на 80-те години от миналия век. Бе

време на безразделно господство на няколко големи монархии върху Европейския континент, време, когато световната капиталистическа система започваше да преминава към своя империалистически стадий. Тогава един малък народ, току-що отърсил се от петвековен турски гнет, едва-що наченал самостоятелен държавен живот, скован от най-различни ограничения — васална зависимост спрямо султана, всевъзможни пътища за намеса и въздействие от страна на великите сили, изключителна роля на царска Русия в неговия вътрешен живот и във външната му политика, дръзва да се опълчи срещу един международен договор, обявен за база на европейското статукво и на равновесието между силите. Съединението разтърси Берлинския договор и установения с него несправедлив ред в Европейския югоизток.

Срещу егоистичната воля на големите капиталистически държави се противопостави дързостта на един малък народ, показал пред целия свят, че не ще се примири с наложеното му разделение, че е решен да живее единен в собствената си държава. Невероятна изглежда сега — ако само успеем да вникнем в тогавашната международна обстановка — тази дързост на българския народ: да се опълчи срещу всички, силен с вярата, че правото е на негова страна. Даже освободителката и покровителката, на която българите бяха свикнали да залагат и настоящето, и бъдещето си, поради съображения, които исторически не се оправдаха, бе изпаднала в нелепо положение да защитава един ред, създаден преди всичко срещу нейните интереси.

Към, кажи-речи, единодушното порицание на Европа се прибавяше и ревнивостта на управляващите буржоазни класи в някои балкански страни, а и засегнатото честолюбие на Турция.

Как да не се удивиш на способността, проявена от народа и неговите политически водачи тогава, да превъзмогнат враждебния обръч, да използуват различията и противоречията между големи и малки държави, да смажат тези, които с оръжие се опитаха да провалят справедливото българско дело и да застават всички да се примирят със Съединението.

И така Съединението успя. То бе признато и закрепено завинаги.

Главната заслуга се пада на българския народ,
който в решителния момент от историята си
разкри едно идеално съчетание
на революционна дързост,
политическа зрялост
и военна доблест.

По-важна литература

Документи, спомени, изследвания

Алваджиев, Никола. Пловдивска хроника. Пловдив, 1984.
Андонов, Иван. Съединението. Пловдив, 1929.
Бобчев, Стефан С. Източна Румелия, София, 1924.
Вазов, Иван. Източна Румелия, спомени. Събрани съчинения, т. X 1977.
Венедиков, Йордан. История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 година. София, 1985.
Вълков, Георги. Учителите на българското воинство. София, 1977.
Вълков, Георги. И Европа им се възхити. София, 1985.
Външна политика на България. Документи и материали, т. I, 1879—1886, С., 1978.
Генадиев, д-р Никола. Мемоари, т.I, София, 1985.
Гешов, Ив. Ев. Спомени и студии. София, 1928.
Головин, Александър. Княз Александър I Български. Варна, 1897.
Груев, Йоаким. Моите спомени. Пловдив, 1906.
Димитров, Илчо. Князът, конституцията и народът. София, 1976.
Дойнов, Дойно. Комитетите „Единство". Ролята и приносът им за Съединението 1885. С., 1985.
Дойнов, Дойно. Кресненско-Разложкото въстание. София, 1979.
Икономов, Тодор. Мемоари. София, 1973.
Кирил, Патриарх Български. Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание, София, 1955.
Крачунов, Кръстю. Дипломатическа история на Съединението на България. София, 1919.
Маджаров, Михаил. Източна Румелия. София, 1925.
Маджаров, Михаил. Спомени. София, 1968.
Манолова, Мария. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. София, 1976.
Митев, Йоно. Съединението 1885. София, II издание, 1985.
Панайотов, Иван. Опит за съединението на България с Източна Румелия. Известия на БИД. Кн. XXII—XXIV. София, 1948.
Пантев, Андрей. Англия срещу Русия на Балканите. София, 1972.
Радев, Симеон. Строителите на съвременна България, т.I, София, 1973.
Салабашев, Иван. Спомени. София, 1943.
Сръбско-българската война. София, 1971.
Стателова, Елена. Дипломацията на княжество България 1878—1886. София, 1979.
Стателова, Елена. Източна Румелия (1879/1885). София, 1983.

Стателова, Елена, Андрей Пантев. Съединението 1885 . София, 1985.
Стателова, Елена, Радослав Попов, Дойно Дойнов. — Съединението 1885. Сборник от документи 1878/1886. София, 1985.
Стателова, Елена, Радослав Попов. Съединението 1885 . Спомени. София, 1985.
Стоянов, Захари. Съчинения, т. III. Публицистика. София 1968.
Стоянов, Маньо. Когато Пловдив беше столица. София, 1973.
Страшимиров, д-р Димитър Т. Архив на Възраждането, т. II.Документи по Съединението. София, 1908.
Ташев, Тодор. Животът на летописеца, част II, Парго. Пловдив, 1985.
Тодоров, Горан. Временното руско управление в България (1877—1879). София, 1958.
Тодоров, Горан. Към дипломатическата история на Съединението на България. Сп. „Исторически преглед" № 6, 1965.
Христов, Христо. Захарий Стоянов — обществена и политическа дейност. Годишник на Софийския университет. ИФФ, 1947—1948, № 2.
Христов, Христо. Принос към историята на Съединението. Известия на БИД, кн. XXII—XXIV. София, 1948.
Фон Кун, Артур. Борбата между българите за съединението си. София, 1890.
Фон Мах, Рихард. Из българските бурни времена. София, 1929.
Юруков, Данаил. Спомени за политическия живот на България. София, 1932.

Съдържание

Предговор **5**
Осакатената свобода **8**
Източна Румелия **21**
Източнорумелийските партии **50**
Съединението в българската политика до лятото на 1884 година **58**
Дело на самия народ **83**
Към Съединението **118**
Да живей Съединението! **153**
Съединението пред Европа **199**
С оръжие в защита на Съединението **244**
Признанието **270**
Заключение **285**
По-важна литература **302**

Илчо Димитров

ЕПОХА 1885

Исторически очерк за съединението на Северна и Южна България

Редактор Ваня Чанкова и Петко Тодоров
Художник Иван Марков
Художествен редактор Елена Пъдарева
Технически редактор Маргарита Воденичарова
Коректор Емилия Кожухарова

Второ допълнено издание, ЛГ първа.

Тематичен номер 23 $\frac{9531476431}{0626-027-87}$

Дадена за набор през м. май 1987 година.
Подписана за печат през м. октомври 1987 година.
Излязла от печат през м. ноември 1987 година.
Поръчка № 103. Формат 60×90 16. Тираж 10 000.
Печатни коли 19. Издателски коли 19. УИК 21,79.
Цена 2,44 лева.

„Народна младеж"— издателство на ЦК на ДКМС
ДП „Георги Димитров"
София, 1987

На основата
на задълбочено проучване
на достъпните източници
чл.-кор. проф.
д-р Илчо Димитров
пресъздава бурното ни
следосвобожденско време –
изграждането на младото
българско княжество
и сътворената от великите
сили автономна област
Източна Румелия,
продължителната борба
за народно единство,
паметното утро
на 6.IX.1885 г., когато
въстаническите отряди
и войската провъзгласиха
присъединяването
на Южна България към
княжеството.
Авторът доразвива темата
за Съединението,
като разкрива отношението
на европейските държави
към него,
усилията за укрепване
на съединена България,
сетните
от този революционен акт
за по-нататъшната съдба
на народа ни.
Увлекателният разказ
и богатството на историческ
образи и случки безспорно
ще спечелят хиляди читател
на „Епоха 1885“.